

פְּרִי עֵץ הַדָּר כַּפֹּת תְּמָרִים וְגִנְגֵי לֵד לְבַת וְעֹרֹתַי נֶחֱלָה

אוצר ההדר

הלכות
ארבעת המינים

מדריך הלכותי ומעשי
לקניית ארבעת המינים

בתוספת קונטרס
מראה הדר
להמחשת הדינים.

אוצר ההדר

©

כל הזכויות שמורות לה' יתברך.

ניתן לצלם ולהעתיק
שלא למטרות מסחר.

יוצא לאור בס"ד על ידי
אוצר התורה

otzar.org.il

contact@otzar.org.il

ירושלים ע"ה"ק תובב"א
תשע"ו

הארות והערות
יתקבלו בברכה:
054-6905948

עריכה
הרב בנימין לנדאו
02-9913762

עימוד, עיצוב:
יהודה הפקות
03-6187365

ישיבת
מרכז
הרב

YESHIVAT
MERCZAZ
HARAV

מסודרו של טרן הרב
אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל
Founded by Harav
Avraham Y. Kook

בס"ד

מכתב ברכה

ידידי היקר מוהר"ר יצחק יוסף חיים ברנר שליט"א רחש לבו לקרבה אל המלאכה בביאור וליבון הלכות ארבעת המינים, ע"פ רבותינו ראשונים ואחרונים, עד להלכה למעשה בסדר קיום המצוה החביבה הזו, וזכה לעטר בספרו "אוצר ההדר", דברי הפוסקים רבותינו נ"ע ועד לחכמי דורינו, תפוחי זהב במשכיות כסף. ועוד הוסיף עליה ביאורי עניינים והלכות שדנו בהם הפוסקים, עד למרן הרב זצ"ל ועוד.

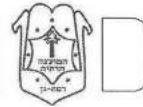
והנה ידידי הנ"ל מזכה את הרבים שנים רבות מפרי תנובתו, להגדיל תורה ולהאדירה מתוך יגיעתו התדירא באורייתא, מאז הסתופפו בחצרות אלוקינו בבית מדרשינו הק', וחגר חרבו על ירכו במלחמתה של תורה וכל הרואה אומר ברקאי. וזכות בירור מקחם של צדיקים עומדת לו לברך על המוגמר, ולהיכנס בעו"ה לכרכים נוספים לשלום. וימלא הקב"ה במהרה משאלות לבו לטובה ולברכה בכל מילי במיטב, והרבה יותר ממה שכתוב בו – יש בו, ומי אוהב בהמון, לו תבואה (מכות י' ע"א) ויפוצו מעיינותיו חוצה להאיר מאורה של תורה בויכוי הרבים, דור הצמא למימה של תורה, ותרבה הדעת כמים לים מכסים.

בברכה לכבוד התורה
ובברכת כהנים

י"א קל"א
הרב יעקב שפירא
ראש ישיבת מרכז הרב

הרב צבי יהודה 12
ת.ד. 5010, ירושלים 9105001
טלפון: 02-6524793
פקס: 02-6540356
12 Harav Zvi Yehuda St.
P.O.Box 5010
Jerusalem, 9105001
Phone: 02-6524793
Fax: 02-6540356
www.mercaz-harav.org.il
mercaz@012.net.il

משרד הרבנות רמת-גן

מכתב ברכה

לשכת הרב הראשי
הרב יעקב אריאל
ו' מנחם אב תשע"ו

בס"ד

לכבוד

הרה"ג יוסי ברנר שליט"א

שו"ב

יישר כוחך על ספרך "אוצר ההדר". הוא אכן אוצר מהודר המכיל בתמצית את הלכות ארבעת המינים ומתייחס לשאלות המעשיות שהתעוררו בימינו. אמנם מצוות הידור מתייחסת לכל מצוות התורה, שנאמר: "זה א-לי ואנוהו", אך בארבעת המינים מצוות הידור מהודרת יותר. הידור בהם הוא מעיקר הדין, ביתר המצוות – חובת הידור היא חובת גברא. על המקיים מצוה להשתדל להדר אותה, טלית נאה, סוכה נאה וכדו'. אך במצוות ארבעת המינים החיוב הוא בחפצא. התורה דרשה במפורש "פרי עץ הדר", אם אינו הידור העיקר חסר מן הספר. ואכן מנהג ישראל להדר אחרי אתרוג מהודר. ויפה הערת על כך שיש המזלזלים במצוה וקונים סט של ארבעת המינים סגור בקופסא מבלי לבדוק בעצמם האם באמת הם מהודרים. ניתן אומנם לסנגר עליהם שבימינו המגדלים ממינים את האתרוגים וההדסים ומשווקים רק אתרוגים ברמה מהודרת יותר, אך עם זאת יש רמות שונות בהידור. ועל האדם מוטלת המצוה להדר במצוה עד כמה שהדבר ביכולתו הכספית ולא לסמוך על טעמם של אחרים.

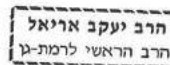
ברצוני להעיר רק הערה אחת:

בסי' א' הערה 33* מובא שהגר"מ פסל לולב קנרי משום שטעמו של הפרי מר. לענ"ד הביאו לו תמר בוסר או מדקל אחר. כמי שמכיר מקרוב את הדקל הקנרי, הפרי הוא מתוק וזהו לטעמו של תמר רגיל. ההבדל הוא רק בגודל. פירות התמר הקנרי רבים מאוד וקטנים מאוד ואין בהם כמעט ציפה, לכן הם לא נאכלים, אך הם תמרים הראויים לאכילה. וכבר התורה העידה על התמר שיש בו זנים רבים. בפסוק שמות ט"ו כ"ז "ויבואו אילימה ושם שטים עשרה עיינות מים ושבעים תמרים" מפרש הראב"ע בשם הגאון "שבעים מיני תמרים".

יישר חילך לאורייתא להגדיל תורה ולהאדיר

בברכת התורה,

הרב יעקב אריאל
הרב הראשי לרמת-גן

רח' הרצל 47 * טל: 6700555 טל' ישיר: 6153123 * ת.ד. 129, מיקוד 52101 * פקס: 6724731

*בספר ההערה היא בהערה לה.

Aryeh Stern
Chief Rabbi Of Jerusalem

אריה שטרן
הרב הראשי לירושלים

בס"ד, י"ז אייר תשע"ה
06 מאי 2015

מכתב ברכה והמלצה

באתי בזה להמליץ טוב על תלמידי היקר הרב יוסי ברנר אשר הפליא לעשות בספריו על כנה
מכתבי הקודש. הוא מעמיק בעיון ומראה איך נאמנו דברי חז"ל ומתאימים ביותר לנאמר
ולכתוב בתנ"ך עצמו.

הרב הנ"ל מוכר לי מלימודו אתי בישיבה ב"מרכז הרב" וכבר אז ניכר היה בכשרונותיו הברוכים
ובמידותיו התרומיות כשמעל הכל התקיים בו מה שנאמר: "ראשית חכמה יראת ה' וגו'"

אי לכך ראויים הם ספריו ללימוד של כל מי שחפץ בלימוד עיוני בכתבי הקודש ומצוינים הם
בעיקר למורים ולתלמידיהם.

בברכה רבה,

אריה שטרן
הרב הראשי לירושלים

מכתבו של הרב ניתן לספר אוצר מפרשי התנ"ך לספר עזרא, ובהסכמת הרב נערכו בו מעט
שנויים והוא צורף גם לספר זה.

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת

מו"ר הרה"ג ר' אברהם אלקנה

בן הרב שלמה זלמן

שפירא זצ"ל

ראש ישיבת "מרכז הרב"

והרב הראשי לישראל

ת.נ.צ.ב.ה.

תוכן הענינים

הקדמה.....א

שער א' - הלכות כלליות ואופן הבדיקה.....יא

סימן א' - גזול ושאול.....יא

סימן ב' - אופן הבדיקה.....יג

סימן ג' - שעת הדחק.....טו

שער ב - הלכות קניית ארבעת המינים.....יז

סימן א' - הקנייה מהמוכר.....יז

סימן ב' - אופן התשלום.....יז

סימן ג' - קניית ארבעת המינים בשנת שמיטה.....יט

שער ג' - הלכות לולב.....כא

סימן א' - זיהוי הלולב ושיעורו.....כא

סימן ב' - דינים בעלי הלולב.....כד

סימן ג' - דינים בשדרת הלולב.....לא

סימן ד' - דינים בתיומת.....לד

סימן ה' - לולב יבש.....מה

סימן ו' - קורע.....מז

שער ד - הלכות הדס.....נא

סימן א' - זיהוי ושיעור.....נא

סימן ב' - דיני השילוש.....נד

סימן ג' - דינים בענף ההדס.....ס

סימן ד' - דינים בעלי ההדס.....סב

סימן ה' - דיני הדס יבש.....סה

שער ה' - הלכות ערבה.....סח

סימן א' - זיהוי הערבה ושיעורה.....סח

סימן ב' - הדברים הפוסלים בערבה.....עא

שער ו - הלכות אתרוג.....עז

- עח..... סימן א' - זיהוי ושיעור
- פב..... סימן ב' - הצורה החיצונית של האתרוג
- פו..... סימן ג' - אתרוג יבש
- פח..... סימן ד' - נקב באתרוג
- צב..... סימן ה' - דינים בגוף האתרוג
- צג..... סימן ו' - דין נקלף וחסר
- צו..... סימן ז' - הפיטם והעוקץ
- קג..... סימן ח' - חזזית
- קט..... סימן ט' - שינוי מראה
- קז..... סימן י' - עלים (בלעטל'ך)
- קיט..... סימן י"א - דינים נוספים באתרוג
- קכא..... סימן י"ב - חוטם האתרוג

שער ז' - הלכות נטילת ארבעת המינים בחול המועד.....קכו

- קכו..... סימן א' - שלושת סוגי הפסולים
- קכח..... סימן ב' - פסולי לולב
- קלא..... סימן ג' - פסולי הדס וערבה
- קלב..... סימן ד' - פסולי אתרוג

שער ח' - הידור מצווה בארבעת המינים.....קלו

- קלו..... הידור במצוות
- קלו..... הידור בארבעת המינים
- קלט..... סוגי הידור בארבעת המינים

שער ט' - הרחבות.....קמא

- קמא..... הרחבה א' - התיומת
  - נסדק ונחלק
  - שיטת רש"י
  - שיטת ר"י והגאונים
  - שיטת בעל הלכות גדולות
  - שיטת הרי"ף וסיעתו
  - שיטות נוספות בהבנת דין נחלקה התיומת
  - הלכה למעשה
  - הקורע
  - הימנק

הרחבה ב' - זני האתרוגים..... קנג

הקדמה

אימתי החלו בהרכבת אתרוגים

אופני ההרכבה השונים

דין אתרוג מורכב

טעם איסור נטילת אתרוג מורכב למצוות לולב

סיכום הטעמים לאיסור נטילת אתרוג מורכב לשם מצוות לולב

זיהוי אתרוג מורכב

האם הסימנים קובעים, ומדוע?

הרכבת עץ מתולדות המורכב

שיטת מרן הראי"ה קוק זצ"ל

התרבות האתרוג

זני האתרוגים השונים בימינו

סיכום ומסקנות הלכה למעשה

הרחבה ג' - מידות ושיעורי ארבעת המינים במידות של ימינו..... קצא

שיטת הגרא"ח נאה

שיטת החזון איש

האם החזון איש החמיר?

הוכחת הגר"ש גורן זצ"ל לשיטת החזון איש

המידה הקטנה

תרגום שיעורי ארבעת המינים למידות ימינו

השלמות לעניין המידות בדיני האורך של ארבעת המינים

השיעור הלכה למעשה

הרחבה ה' - החוטם..... ר

החוטם

הגדרת מקום החוטם

הגדרת מקום החוטם הלכה למעשה

הרחבה ו' - נטילת לולב במקדש ובמדינה..... רב

מחלוקת הראשונים בביאור הפסוק

שיטת הרמב"ם

מניית מצוות הנטילה במקדש ובגבולין כמצווה אחת אצל מוני המצוות האחרים

נטילת לולב בירושלים בזמן הזה

חובת הנטילה במקדש - על האדם או על הציבור?

לימוד הלכה למעשה ממצוות הנטילה במקדש למצוות הנטילה בגבולין

שער י' - מדריך הלכתי ומעשי לקניית ארבעת המינים..... ריט

ב"ה

הקדמה

בשבח והודיה לה' יתברך על כל הטוב שגמלנו, הננו שמחים להגיש לפני ציבור הלומדים את ספר "אוצר ההדר" על הלכות ארבעת המינים. אילו פינו מלא שירה כים אין אנחנו מספיקים להודות לה' על ששם חלקנו מיושבי בית המדרש.

מצוות נטילת ארבעת המינים

בציווי על נטילת ארבעת המינים נאמר: "וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר כַּפֹּת תְּמָרִים וְעֵנָף עֵץ עָבֹת וְעֵרְבֵי נָחַל, וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שְׁבַעַת יָמִים" (ויקרא כג,מ). מיוחדת היא מצוות ארבעת המינים ממצוות אחרות, שכן מפסוק זה עולה, שמלבד עצם הציווי על נטילת ארבעת המינים, מצינו דגש בציווי על אופן קיום המצווה. אמנם גם בשאר המצוות אנו גם מצוים על קיום המצווה באופן זה, אך הדגש בציווי המצווה עצמה ייחודי למצוות ארבעת המינים:

- א. "הדר". על אף שיש להדר בקיום כל המצוות, כמו שלומדים מהפסוק "זה אלי ואנוהו" (שמות טו,ב), במצוות ארבעת המינים יש מצוות הידור מיוחדת, שכן במצווה זו ההידור הוא חלק מהגדרת המצווה עצמה, כפי שלומדים מהמילה "הדר" שבפסוק. חלק גדול מדיני ארבעת המינים קשורים לחובת ההידור בנטילתם (עיין על כך בשער ח').
- ב. "ושמחתם". התורה ציוותה אותנו לשמוח בעבודת ה', והעונשים בתוכחה בפרשת כי תבוא נאמרו כעונש על אי קיום המצוות בשמחה: "תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך בשמחה" (דברים כח,מז). אולם במצוות ארבעת המינים יש ציווי מיוחד לשמוח "לפני ה'", ליטול את ארבעת המינים בשמחה בבית המקדש בכל ימי החג (על מצוות הנטילה בבית המקדש, עיין לקמן הרחבה ה').

בגמרא במסכת סוכה (מא,ב) מובא סיפור על רבן גמליאל, שקנה לולב באלף זוז. הגמרא שואלת מדוע היה צריך ללמד אותנו שהלולב עלה אלף זוז, והיא עונה: "להודיעך כמה מצוות חביבות עליהן". לאורך כל הדורות, עם ישראל הידר במצוות והשקיע בקיומן מאמץ, ממון וזמן רב. אולם מיוחדת היא מצוות ארבעת המינים שבה נהגו ישראל להדר מאוד, כפי שראינו במעשהו של רבן גמליאל. וכך כתב הבאר היטב (סוף סימן תרמ"ח) בשם המהרי"ל:

מי שקונה אתרוג עם לולב יפים, זוכה לחיי עולם הזה ולחיי עולם הבא. לולב אותיות ל"ו ל"ב, כלומר: ל"ו צדיקים בכל דור וכנגד ל"ו מסכתות, ול"ב היינו תורה המתחילה באות ב' ומסתיימת באות ל'. לולב בגימטריא חיים היינו תורה, ואתרוג בגימטריא תר"י, יחד עם שלושת המינים תר"ג, ששקול כנגד תר"ג מצוות.

דורשי רשומות מצאו רמזים המלמדים על חשיבותה של מצוות ארבעת המינים. בכך החיים (סימן תרמ"ה סעיף קטן ח') כתב שסופי התיבות של לולב, הדס, ערבה ואתרוג בגימטריה שווה לסוד.

ישנם הסברים רבים לדקדוק המיוחד במצוות ארבעת המינים, ונביא כאן מקצתם:

א. חלק חשוב ועיקרי במצוות ארבעת המינים הוא נטילתם בבית המקדש. רק בבית המקדש יש מצווה מן התורה ליטול את ארבעת המינים בכל ימי חג הסוכות, ואילו במדינה^א היו נוטלים ארבעת המינים, בזמן שבית המקדש היה קיים, רק ביום טוב ראשון. בספר גליוני הש"ס לר"י ענגל (סוכה כטב) ביאר שיש קשר בין דיני ארבעת המינים לבין דיני הקרבנות, ולכן הגמרא למדה את האיסור ליטול ארבעת המינים גזולים מדין מצווה הבאה בעברה, שמקורו בדיני קרבן. גם המושג "בעל מום" המיוחד בדרך כלל לבהמות הפסולות להקרבה בבית המקדש, מופיע רבות בפוסקים בקשר לדיני ארבעת המינים. ולבסוף, רבן יוחנן בן זכאי תיקן ליטול בזמן הזה ארבעת המינים בכל מקום, גם בימי חול המועד, כדי לעשות זכר למקדש, וזו אחת המצוות היחידות שנעשה בהן זכר למקדש. יהי רצון שנזכה לראות בבניין בית המקדש במהרה!^ב

ב. בנטילת ארבעת המינים מתחזק הקשר לארץ ישראל. הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ג' פרק מ"ג) מנה שלוש סיבות לכך שהתורה ציוותה על נטילת ארבעת המינים: "שהיה שמחה וששון על יציאתם מהמדבר שהיה מקום לא זרע ותאנה וגפן ורימון ומים אין לשתות, אל מקום עצי פרי ונהרות". משום כך ציוותה התורה ליטול את הנאים שבפירות ארץ ישראל, שמצויים מאוד בארץ וניתן להשיגם בה בקלות. לאחר מכן הוסיף הרמב"ם את עניין טריותם של ארבעת המינים, שניתן לשמור עליהם טריים במשך שבוע שלם.

וידועים דבריו של בעל ערוך השולחן (סימן תרמ"ח סעיף כ"ט): "ואיך לא נבוש ולא ניכלם בדבר מצווה שנוכל לקיימה מפרי ארצנו הקדושה ליטול דווקא מארץ העמים, אוי לה לאותה בושה אוי לה לאותה כלימה, ועל זה נאמר 'וימאסו בארץ חמדה'".

א. במצוות ארבעת המינים מצינו חילוק בין שני מקומות: מקדש ומדינה - כל מה שאינו במקדש (גבולין). נחלקו הראשונים האם העיר ירושלים נכללת במקדש או במדינה. עיין הרחבה ה'.

ב. הרמב"ן בספר מלחמות ה' (סוכה יד, ב בדפי הרי"ף) כתב שכל עניינו של פרק שלישי בתלמוד הבבלי במסכת סוכה הוא לתאר את אופן נטילת ארבעת המינים בבית המקדש.

- ג. מרן הראי"ה קוק זצ"ל (בהקדמה לספר עץ הדר) כתב שהנשמה הפנימית של כל המצוות, גם אלו שאינן תלויות בארץ, קשורה בארץ ישראל. המצווה המאחדת בין מערכת המצוות התלויות בארץ לבין מערכת המצוות שאינן תלויות בארץ היא מצוות ארבעת המינים.
- ד. בספר שער החצר (הוצאת מכון התורה והארץ, עמ' 300), כתב רבי דוד בן שמעון, בעל הצוף דב"ש שהאתרוג הוא המובחר שבפירות משום שהוא נאכל כולו (על פי דברי חז"ל שטעם עצו ופריו שווה), והביא את דברי האר"י הקדוש, שכתב בשם המדרש שכשרצה אדם הראשון ליקח מעץ הדעת, צווח העץ ואמר "אל תבואני רגל גאוה", ומכאן למד האר"י שעץ הדעת היה עץ אתרוג, כיון שראשי התיבות של "אל תבואני רגל גאוה" הם אתרוג, וכל האכילה מעץ הדעת הייתה מתוך גאוה, שאדם וחוה רצו להיות כאלהים.
- ה. הצוף דב"ש כתב עוד שארבעת המינים מראים על ענווה: האתרוג משפיל את עצמו וגדל על כל סוגי המים, הלולב נקרא "כפות תמרים" לרמזו שהאדם יהיה נכנע בפני כולם כאילו הוא כפות וידיו קשורות, השילוש של ההדס מרמז על שלושה שלבים שבהם האדם בא מעפר: לפני חייו, בחייו ולאחר מותו, או לשלושת אבותינו שמהם לומדים על מידת הענווה: אברהם אבינו, משה רבנו ודוד המלך. ערבי הנחל (הגדלים על המים) מרמזים על התורה (משום שאין מים אלא תורה), והתורה מתקיימת רק במי שהוא עניו.
- ו. על ידי נטילת ארבעת המינים אדם מראה את הקשר שבין תורה שבכתב לתורה שבעל פה. בעל ערוך השולחן (סימן תרמ"ח סעיף א') כתב שהתורה בכוונה לא כתבה מהם בדיוק ארבעת המינים, כדי שנסתמך על התורה שבעל פה בקביעה אלו מינים ליטול.
- ז. מצוות ארבעת המינים היא מצווה זמנית ועוברת. בספר חוט שני (עמ' רפ"א) כתב שיש לדקדק במיוחד במצוות עוברות, משום שצריך לנצל את הזמן המוגבל לקיום המצווה באופן מיטבי.

לימוד הלכות ארבעת המינים

לימוד הלכות ארבעת המינים דורש התמחות ביישום ההלכות ("שימוש"), בנוסף ללימוד ההלכות עצמן. כבר אמרו קדמונים בעניין ארבעת המינים ש"המורים מרובים והיודעים

מועטים"². ממילא, אין מטרת החיבור ללמד את הלכות ארבעת המינים הלכה למעשה, אלא לפרוס בפני הלומד את הדינים העיקריים והמקורות שלהם, ולהציע בפניו את המידע הבסיסי, ההלכתי והמעשי, הנצרך לקניית ארבעת המינים. עצתי היא שבשעת הקנייה ישתמש הקונה במידע המובא בספר, ולאחר שנראה לו שמצא את מבוקשו על פי הכתוב בו, יבקש מהמוכר רשות ללכת לשאול שאלת רב ולברר את רמת הכשרות של ארבעת המינים שבחר (רוב המוכרים יסכימו לכך). כמובן יש להקפיד לנהוג בעדינות בארבעת המינים שהאדם שואל עליהם, כדי שלא ייפסלו.

ספר זה

ראשיתו של ספר זה במדריך הלכתי ומעשי לקניית ארבעת המינים שזכיתי להוציא לאור בשנת תשס"ה. המדריך התקבל בציבור בחביבות ובאהדה, ובזמן קצר אזלה כל המהדורה. לאורך השנים נתבקשתי כמה פעמים להוציא מהדורה נוספת, ולהוסיף על המדריך המקוצר גם את מקור הדינים ואת הדיונים שהובילו למסקנות שבמדריך המעשי. על אף שב"ה יצאו לאור בשנים האחרונות לא מעט ספרים העוסקים בהלכות ארבעת המינים, לא נמנעתי מלהוציא ספר זה. מספר סיבות לכך:

א. אין בית מדרש ללא חידוש, ובכמה עניינים יש לעניות דעתי מה להעיר על דברים שנכתבו בספרים הנפוצים העוסקים בהלכות ארבעת המינים. הדברים נכונים באשר לעניינים ההלכתיים המבוארים באותם ספרים, אך הם נכונים בפרט באשר להיבטים המעשיים של קניית ארבעת המינים. חשבתי אפוא שהבאת דברים אלה בפני הציבור, מזווית ראייה של אדם שעסק כמה שנים במכירת ארבעת המינים, תביא תועלת מרובה.

ב. חלק גדול מהספרים העוסקים בענייני זני האתרונים מביאים חצאי אמיתות (בלשון המעטה) באשר לשיטתו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל בנושא הרכבת האתרונים. לצערי ראיתי דברי זלזול וסילוף ביחס לשיטתו של מרן הרב זצ"ל, ואין כמעט פוצה פה ומצפצף. הלכך השתדלתי להעמיק ולברר עד תום את שיטתו של מרן הרב זצ"ל ולפרוס את תוצאות הבירור בפני הלומד. לבירור מעמיק של נושא זה והמסקנות העולות ממנו יש גם השלכה הלכתית לגבי זני האתרונים המובחרים לנטילה.

ג. מקור הדברים בים של שלמה. הפרי מגדים (בסוף סימן תרמ"ח) מצטט את דבריו ומסביר שאחת הסיבות לכך היא שארבעת המינים לא היו מצויים בארצות שלהם.

ג. לצערי, בציבורים שונים מקובל לקנות ארבעת המינים כשהם ארוזים בקופסאות סגורות. בשנים האחרונות הציבור הקונה הדסים ולולבים ארוזים הולך וגדל, והתופעה מתפשטת גם בציבורים שהקפידו בעבר לבחור את ארבעת המינים בעצמם. ספר זה קורא להפסיק את המנהג החדש לקנות ארבעת המינים בקופסאות (ראה על כך להלן).

ד. בספר זה מובאות לרוב רק ההלכות השכיחות. נמנעתי מהבאת דינים שונים שאף שהם חשובים מבחינת הדין וכקיום מצות לימוד תורה, אם האדם הקונה ארבעת המינים כיום אינו נזקק להם (כמו דין הענבים הגדלים על ההדס, שאינו מצוי כיום, משום שהמוכרים מורידים את הענבים עוד לפני המכירה, או כמו דין אתרוג התיום, ועוד).

אף על פי כן, הוצאת הספר נעשית בלב כבוד. חז"ל כבר דרשו על הפסוק "כי רבים חללים הפילה - זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה" (עבודה זרה י"ב), ויודע אני שאינני ראוי להוראה. אף על פי כן, היות ומוצע להשתמש בספר זה כספר עזר לקניית ארבעת המינים ולא כספר פסיקה (כפי שהסברתי לעיל), לא נמנעתי מלהוציאו לאור, והנני מקווה שבעז"ה יהיו הדברים לתועלת לציבור הלומדים ולציבור קוני ארבעת המינים, ויהי רצון שזכות הרבים תעמוד לי שלא אכשל בדבר הלכה ושישמחו בי חברי.

הספר היה במקורו ארוך יותר, אולם השתדלתי לקצר אותו, עד כמה שניתן, תוך כדי התייחסות לכל הנקודות הדרושות ללימוד הדינים המעשיים. כך צומצם היקף הספר לכדי כמחצית מגודלו המקורי. כולי תקווה שהדבר יהיה לתועלת הלומדים.

המאמר לגבי מצוות נטילת ארבעת המינים בבית המקדש (הרחבה ה'), נכתב במקורו לספרי ירושלים של זהב שיצא לאור לפני כשבע שנים. במהלך הזמן הוספתי חלק מהכתוב בו על מנת להתאימו לספר אוצר מפרשי התנ"ך על ספר ויקרא (שם עיקר ההתמקדות בביאור הפסוקים העוסקים בנושא). לקראת סיום כתיבת הספר, חשבתי לנכון להכניסו לספר זה משום שלצערי ייקח עוד זמן עד שיסתייע להוציא לאור את הספר אוצר מפרשי התנ"ך על ספר ויקרא, ובתקווה ובמהרה נזכה בבניין בית המקדש כך שהמאמר יהיה רלוונטי מאוד כבר לחג הסוכות תשע"ז. משום כך המאמר עבר עוד שינויים כדי להתאימו לספר זה, ובעז"ה כולי תפילה שה' יזכה אותי לסיים את מפעל אוצר מפרשי התנ"ך כך שהוא יוכל לצאת גם אז במתכונתו השלמה.

קניית ארבעת המינים באריות סגורות

בשנים האחרונות, מחזור המכירות של ארבעת המינים באריות סגורות הולך וגדל, ותופס נתח רחב מהשוק. הדבר מראה שפחות ופחות אנשים משקיעים זמן ומחשבה בבחירת ארבעת המינים שלהם. ישנן שתי סיבות מרכזיות לקנייה באריות סגורות. הראשונה: החשש לקחת אחריות על הקנייה. כאשר קונים אריזה סגורה, יש גוף שנתן הכשר על תוכן האריזה, וממילא הקונה עצמו חש שהוא אינו צריך לבדוק את ארבעת המינים שהוא קונה. השנייה: ישנה אשליה שהאריות הסגורות מכילות ארבעת המינים מהודרים במחיר נמוך.

אולם מכמה סיבות ראוי לקנות דווקא ארבעת המינים פתוחים וזאת הן מסיבה עקרונית והן מסיבות מעשיות:

מבחינה עקרונית, יש לשים לב, שכאשר אדם קונה מוצר כלשהו: מקרר, ספה וכדומה, הוא משקיע מחשבה כדי ללמוד את הנושא, בוחר, משווה, ורק לאחר מכן קונה את המוצר. לא תהיה שפחה גדולה מגברתה! גם בעניינים רוחניים, עלינו להשקיע במצווה ולא לזרוק את האחריות על אחרים. וכך כתב בשו"ת משנה הלכות (חלק י"ח סימן שס"ג):

ומה שנסתפק ליה עוד אי שפיר דמי לקנות אתרוג כשהוא בקופסא בלי בדיקה. אבותי כי בטחו בשם אלוקי צורי גדלו והצליחו וגם עשו פרי, ודאי כי כן קיבלנו לדקדק בקניית אתרוג ולדקדק בהידורה, וכן בכל הארבעה מינים, הלולב כמו כן חשוב כמו האתרוג² וכל הארבעה מינים צריכים הידור, ואם קונה אתרוג בקופסא נעולה ואינו רואה האתרוג מה הוא וסומך על המוכר ועל גורלו (ומי שהוא אומר שאולי יש בזה משום משחק בקוביא,³ ולא ידעתי מאי קאמר, וכי יש להלוקח איזה ספק עם צד שני ועושה משחק בקוביא). אולם יש בזה זלזול במצווה, שלא אכפת ליה שיהיה לו מצווה נאה, אלא כל שיהיה אתרוג כשר יקבלנו, ורק אם יהיה האתרוג פסול אז יחזירנו לו, דמקח טעות הוא, וייתן לו אתרוג אחר או יחזיר לו הכסף.

מלבד זאת, מבחינה מעשית יש כמה חסרונות למינים הנמכרים בקופסאות סגורות. תחילה יש לדעת שההכשר תקף לשעת האריזה בלבד. חלק מהלכות ארבעת המינים

ד. עיין בהלכות אתרוג בריש שער ו', ששם הבאנו דעה שחשוב יותר להדר באתרוג מאשר בלולב.

ה. כוונתו לחלק מהפוסקים הסוברים שקניית ארבעת המינים מתוך קופסא ללא בדיקה של הקונה דומה למשחק בקוביא.

תלויות באופן ישיר או עקיף בטריות המוצר, ולפיכך המשגיח אינו יכול להעיד על כשרות המוצר אלא בשעת האריזה, אבל הוא אינו יכול לנבא מה תהיה רמת הכשרות בשעת המכירה, הנעשית פעמים רבות שבועיים ויותר לאחר האריזה. לדוגמא: אתרוג ירוק שנארז כאתרוג מהודר, ובמהלך הזמן שעבר מאריזתו ועד לנטילתו הוא נעשה צהוב ומתגלה בו נקודה שחורה בחוטם. דוגמא נוספת: פעמים שהלולבים הארוזים באריזות הפלסטיק נחבטים, ולעתים האריזה עצמה פוגעת בלולב. מצוי מאוד שהתיזמת נפתחת בזמן העובר מהאריזה עד הקנייה.

יתרה מכך: לעתים הממיינים, גם אם הם מיומנים, בודקים בכל שעה כמות גדולה של פריטים שהם צריכים למיין, ופעמים רבות הדבר מוביל לטעות. כאשר הייתי שוהה בבתי האריזה, פעמים רבות הייתי שואל את הממיינים אם לא טעו במיין מין זה או אחר, והם אכן היו מודים בטעותם ומשנים את החלטתם. לנו כקונים יש זמן רב יותר להשקיע ולבחור בנחת את הסטים הבודדים שאנו זקוקים להם לקיום המצווה.

כל זאת גם אם נניח שכל שלבי האריזה נעשו בנאמנות, ברם כבר העיר המשנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ס"ה) שלעתים הסוחרים מחליפים את כתבי הכשרות של האתרוגים, וד"ל.

עניין נוסף שחשוב לדעת לגבי הסטים: רמות המיין אינן אחידות, ופעמים שהן מטעות. השנה הראשונה שעסקתי בה במכירת ארבעת המינים הייתה שנת שמיטה, ולכן כל האתרוגים שמכרתי היו אתרוגי אוצר בית דין, חתומים בקופסאות. בשנה שלאחר מכן יצרתי קשר עם בעל פרדס שליד ביתי ושאלתי אותו מה המחיר שהוא גובה מסוחרים הקונים ממנו כמה אלפי אתרוגים. המחיר ההתחלתי שלו היה כחמישים שקלים (אז כ-12 דולרים) והוא הראה לי את האתרוגים הללו. לא התלהבתי מהם - הם לא היו מושלמים, ולא חשבתי שניתן להכליל אותם בסטים היקרים שלי, שמכרתי בערך במאה שקלים. לאחר מכן המשכתי לעלות אתו בסולם הדרגות שלו, עד שהגענו לאתרוגים שמחירים היה כמה מאות שקלים. לא הבנתי איך סוחר יכול למכור סט שלם של ארבעת המינים בכמה עשרות שקלים, אם האתרוג הזול ביותר נמכר לסוחר במחיר גבוה ממחיר הסט הזול שהוא מוכר. בסוף ראיתי בפינת החדר ערמת ארגזים של אתרוגים ושאלתי אותו למה הוא לא מראה לי אותם. הוא הסביר לי שאת האתרוגים האלו הוא מוכר במחיר עלות, כשבעה שקלים לאתרוג, משום שאין לו מה לעשות בהם. הסתכלתי על האתרוגים, ראיתי שהם באמת לא מה שחיפשתי, ואמרתי לו תודה בנימוס.

כעבור כמה ימים, במהלך החיפושים שערכתי עם חברי אחרי אתרוגים יפים, קיבלתי טלפון מאחד הסיטונאים שהבטיח לי הדסים בזול, בתנאי שאקנה ממנו גם את האתרוגים.

המחירים שלו היו כעשרים וחמישה שקלים לאתרוג מהודר א', והתברר שהם מאותו פרדס שבדקתי לפני כן. חברי חשב שאולי הסיטונאי הצליח להשיג את האתרוגים המובחרים בפחות מחצי המחיר שהוצע לי, אך אמרתי לו שאני בטוח שהסיטונאי קנה את האתרוגים שנמכרו בשבעה שקלים, אלא שהוא פשוט מיין אותם לשלוש רמות וארז אותם. מבירור אצל הפרדסן התברר שאני כמעט צודק: הסיטונאי ממיין את האתרוגים לחמש רמות, את שתי הרמות העליונות הוא לוקח לעצמו ומוכר אותם בדוכנים שלו, ואת השאר הוא מחלק לשלש רמות: מהודר א', מהודר וכשר.

מעתה, לא רק שצריך להקפיד על דברי הזוהר בפרשת תרומה, שכתב שלא ליטול אתרוג שהאדם לוקח בחינם, היות והקליפות חלילה יונקות מהמצוות הנעשות בחינם, אלא שיש להקפיד להשקיע ולברר את המקח, כשם שמבררים בענייני חולין. אני יכול להעיד נאמנה, שלאורך השנים שמכרתי ארבעת המינים (והייתי מקורב לכמה סוחרים גדולים), כמעט כל הסטים שנמכרו באריות סגורות ובזול, היו בעייתיים. כמעט תמיד הייתה בעיה הלכתית שגרמה להוזלה המשמעותית, אם מצד דיני חושן משפט ואם מצד הלכות ארבעת המינים. אין זה אומר שצריך להשקיע הון תועפות כדי לקנות סט מהודר¹, אך בהחלט יש מקום לבדוק היטב את מה שקונים ולשלם על כך מחיר סביר.

שלמי תודה

מודה אני לפניך ה' אלהי על שזיכית אותי להיות מיושבי בית המדרש, ועל שזכית ללמוד וללמד תורה. זכיתי ללמוד בישיבה המרכזית העולמית בראשות מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל ובנו הגאון הרב יעקב שליט"א. בספר מורשה (עמ' צ"א) מובאים דברי מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל שגם במצווה קלה כמצוות סוכה ניתן לזכות להגיע למעלות רוחניות גבוהות,

---

1. בספר מסורת משה (חלק ב', עמ' קנ"א) מובא סיפור על הנהגתו של הגר"מ פיינשטיין בשנה שבה הסוחרים הפקיעו את מחירי ארבעת המינים: "וסיפר לי רבנו, שפעם, באמריקה, באחת משנות המלחמה, היו המוכרי אתרוגים מבקשים סכום גדול בשביל האתרוגים, ורוב העולם לא היה יכול לקנותו. וחיכה רבנו עד ערב סוכות בשעה שלוש, ואז הלך להמוכרים ואמר להם: תוכלו לכעוס, אבל אני גוזר עליכם שתמכרו במחיר מוגבל, שאפשר לאנשים לקנות, שזה ממש רשעות שלכם ושגעון, שהלוא אחר סוכות לא יהיה שווה כלום, ושמעו לו המוכרים, ואחר סוכות כשפגשם רבנו, אמרו לו שמוזים שיעצם עצה טובה ושלא הפסידו". זו הייתה גם דרכם של האמוראים; עיין סוכה לד, ב, ששמואל הורה למוכרי ההדסים להוריד את המחיר, שאם לא כן יורה להקל בדיני ההדס כדי שהמחיר יירד.

ואכן מו"ר עלה בסערה השמימה ביום טוב ראשון של חג, ומאז יתומים היינו וחסרונו מורגש, הן בחיים הפרטיים והן בהנהגת הציבור.

ספר זה לא היה יוצא לאור ללא האנשים שגידלו אותי מבחינה גשמית ורוחנית לאורך חיי. הורי שיחיו, סבי וסבתותי היקרים ז"ל שגידלוני במסירות מאז לידתי, כל אחד עם תרומתו הייחודית (לצערי לא זכיתי להכיר את סבא מצד אבא, שאני קרוי על שמו).

התודה והברכה לגרי"צ רימון שליט"א, מחבר סדרת הספרים "הלכה ממקורה" ומקים מיזם "תעסוקטיף" העוזר לאחינו המגורשים מחבל עזה להתמודד עם ההשלכות של הגירוש בתחום התעסוקה. הרב הואיל בטובו להעביר לי טיוטא של המהדורה החדשה של ספרו על הלכות ארבעת המינים.

התודה והברכה לתלמידי היקרים בת"ת מוריה בבית שמש, מחזור ח', שספר זה יוצא לאור לקראת הפרויקט של ארבעת המינים. תודה מיוחדת לתלמידים היקרים שטרחו ועברו על הכתובים והעירו את הערותיהם המחכימות: שי גרינברג נ"י, איתמר רייזמן נ"י, עמיחי קרנדל נ"י וצחי זיו נ"י. יהי רצון שימשיכו לגדול בתורה ובעז"ה יאירו את עם ישראל בתורתם.

המאמר העוסק בזני האתרוגים נכתב במשך זמן רב. לקראת סיום הכתיבה התייעצתי עם הגר"נ גוטל שליט"א, נשיא מכללת אורות ישראל ומחבר ספרים ומאמרים בחקר משנת הראי"ה קוק זצ"ל (מכותבי הראי"ה, חדשים גם ישנים) ובעניינים נוספים, שזכיתי ללמוד אצלו במכון מרחבים, עם הגר"י עמיחי שליט"א ממכון התורה והארץ, ועם פרופסור זוהר עמר הי"ו שכתב עד עתה שני ספרים בעניין ארבעת המינים (ארבעת המינים ואתרוגי ארץ ישראל), ועם רבים אחרים. למרות העין הטובה שנהגו בי בתשובותיהם, אני לוקח על עצמי את מלוא האחריות על כתיבת הדברים, ואם חלילה ישנה טעות, יש לתלות אותה בי, ואם יצאו מתחת ידי דברים מתוקנים, הרי זה בעזרתם הרבה.

חלקים רבים של הספר נכתבו בדיבוק חברים שעשו עמי חסד וחידשו לי דברים שונים. לא אזכיר את שמותיהם כי רבים הם.

עבודת העריכה נעשתה על ידי הרב בנימין לנדאו שליט"א שהערותיו הן בענייני התוכן והן בעניינים הלשוניים, תרמו רבות לתוצאה הסופית של הספר.

אין מילים כדי להודות לחברת יהודה הפקות על העבודה המקצועית, הסבלנות והטרחה הרבה, שליוו את כל שלבי הוצאת הספר.

מוצאי חג מתן תורה תשע"ו

יוסי ברינר

שער א' הלכות כלליות ואופן הבדיקה

סימן א' – גזול ושואל

בציווי על נטילת ארבעת המינים נאמר: "ולקחתם לכם ביום הראשון" ודרשו חז"ל (סוכה כט,ב) מפסוק זה: "ולקחתם לכם - משלכם", כלומר: שאדם הנוטל ארבעת המינים לשם מצווה אינו יוצא בהם ידי חובה אלא אם כן הם שייכים לו. וכיון שנאמר בפסוק "ביום הראשון", לומדים שחובת הלקיחה "משלכם" אינה נוהגת אלא ביום הראשון של החג, ולכן אדם יכול לצאת ידי חובה בארבעת המינים שאולים בימי חול המועד. אולם יש דין נוסף, הנוהג בכל ימות החג, שאין יוצאים ידי חובה בארבעת המינים גזולים או גנובים, משום "מצווה הבאה בעברה".

א. אין נוטלים ארבעת המינים גזולים או גנובים, ואין מברכים עליהם.¹

ב. הגנב והגזלן עצמם אינם יוצאים ידי חובה בארבעת המינים שגנבו או שגזלו, הן ביום טוב ראשון והן בימי חול המועד.²

זה. וראה בביאור הלכה (ד"ה "בגזול"), שאסור גם ארבעת המינים שנגנבו או נגזלו מגוי.

ובאשר לברכה, המשנה ברורה (סעיף קטן ו') מביא מחלוקת: המגן אברהם סובר שאיסור הברכה הוא רק כאשר לא היה ייאוש, אך אם היה ייאוש ובנוסף לייאוש היה עוד שינוי (שינוי מעשה, שינוי השם או שינוי רשות), מותר לברך. לעומת זאת הט"ז והגר"א סבורים שבכל מקרה אסור לברך.

ח. המשנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן ז') מוכיח שכך סובר השולחן ערוך.

ז. שולחן ערוך (סימן תרמ"ט סעיף א'). השולחן ערוך כתב שאין ליטול ארבעת המינים גנובים וגזולים בין לפני ייאוש הבעלים ובין לאחר ייאושם, משום שייאוש לבד אינו קונה. אולם אם אדם קנה את ארבעת המינים לפני נטילתם, כגון שגזל לולב ועשה בו שינוי משמעותי ששינה את החפץ (כמו שיוף הלולב), מותר לו ליטול את המינים הללו, משום שקנה אותם ב"שינוי מעשה", אך לא יברך עליהם. בהמשך דבריו כתב השולחן ערוך דעה נוספת, שארבעת המינים פסולים רק למי שגנב או גזל אותם, אבל אחרים יכולים ליטול אותם, ויורש של הגזלן או של הגנב איננו נחשב לאדם אחר לעניין

ג. ביום הראשון של החג אין יוצאים ידי חובה בארבעת המינים שאולים, אבל בימי חול המועד - יוצאים בהם ידי חובה.^ט

ד. אם אין לאדם ארבעת המינים משלו ביום טוב הראשון של החג, יבקש מחברו שיקנה לו את ארבעת המינים שלו במתנה על מנת להחזיר.^י

ה. בימי חול המועד, מותר לאדם ליטול את ארבעת המינים של חברו באופן חד פעמי גם בלי לבקש ממנו רשות, משום שנוח לו לאדם שתיעשה מצווה בממונו. אולם אם הוא יכול לבקש רשות לפני כן (כגון שהבעלים נמצא לידו) - הוא חייב לעשות כך.^{יא} ומכל מקום לא ייטול את ארבעת המינים של חברו ללא רשות אלא במקום שהם מונחים בו, אך אסור לקחת אותם למקום אחר.^{יב}

כתב שגם אם אדם שאל את לולבו של חברו בעל כורחו - הוא יוצא בו בימי חול המועד, משום ששואל שלא מדעת כהאי גוונא איננו גזלן, שכיון שאין לו הנאת ממון - הוא אינו נחשב כשואל רגיל.

י. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן ט"ו).

יא. הרמ"א (סימן תרמ"ט סעיף ה') כתב שמותר בשאר הימים ליטול את לולבו של חברו בלי לבקש רשות, משום שנוח לאדם שתיעשה מצווה בממונו. בביכורי יעקב (סעיף קטן כג') הסביר שביום הראשון אסור לעשות כך, משום שאדם אינו מוכן לתת לחברו במתנה על מנת להחזיר, ולכן צריך לשאול אותו על כך במפורש. במשנה ברורה (סעיף קטן ל"ד) הביא את דעת הפרי מגדים, שמותר לעשות כן רק פעם אחת, אך אסור לעשות כן לאורך כל שבעת ימי החג. ואם הבעלים נמצאים לידו - הוא חייב לבקש רשות לפני הנטילה.

יב. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן ל"ד).

ט. שולחן ערוך (סימן תרמ"ט סעיף ב'). במשנה ברורה (סעיף קטן ט"ו) כתב שביום הראשון של החג ראוי שהמשאיל ייתן לשואל את ארבעת המינים בתורת מתנה על מנת להחזיר, אך בדיעבד אם שאל ממנו סתם כדי לצאת בו - יצא ידי חובה, משום שמן הסתם המשאיל התכוון להשאיל באופן שהשואל יצא ידי חובה, ואם כן הוא הקנה לו את ארבעת המינים. לדבריו, השולחן ערוך כתב ששואל פסול משום שהוא דיבר במקרה שהמשאיל אמר לשואל במפורש שהוא נותן לו את ארבעת המינים בתורת השאלה ולא בתורת מתנה, או שהמשאיל כלל אינו יודע את הדין שחייבים לצאת ידי חובה ביום הראשון בארבעת המינים שאולים. ערוך השולחן (סימן תרמ"ט סעיף ה') חלק על דין זה וכתב שכיון שיש עניין שהאדם יאחז בארבעת המינים במשך כל היום, כפי שנהגו אנשי ירושלים, אפשר לצאת ידי חובה רק אם המשאיל אמר במפורש שהוא נותן את ארבעת המינים בתורת שאלה. בכף החיים (סעיף קטן ס"ב)

1. אם יודע שחברו מקפיד מאוד על ארבעת המינים שלו, שלא יארע להם איזה חיסרון, כגון שמקפיד שהתיומת לא תיסדק, לא ייטול את ארבעת המינים של חברו ללא רשותו.⁷

סימן ב' – אופן הבדיקה

א. בארבעת המינים, ישנן שתי קבוצות עיקריות של פסולים שצריך לבדוק: פסולים מצד שלמות המין (משום שיש חיוב של "לקיחה תמה") ופסולים מזדין "הדר".

ב. פסולים מצד שלמות המין צריכים בדיקה מדוקדקת מקרוב. לדוגמא: לפי השיטות הסוברות שתיומת חלוקה פוסלת משום לקיחה תמה, צריך לבדוק את הלולב מקרוב ולוודא שהתיומת אכן שלמה ודבוקה יחד (ראה דין תיומת חלוקה בשער ג' סימן ד').⁷

ג. פסולים מזדין "הדר" תלויים במראה, ולפיכך אם אין רואים את הפסול במבט ראשון⁸, ממרחק נטילה, אין לפסול.⁹ ישנן שיטות שונות לגבי מרחק הנטילה המדויק.¹⁰

יז. בשולחן ערוך הרב (סימן תרי"ח סעיף כ"ב) כתב: "והוא שיהיו נראים לעין כשאוחזו בידו, ולא שיהא צריך להשים עין עיונו עליהם עד שיראם וכו', ואינו פוסל אלא אם כן נראה לרוב בני אדם בהשקפה ראשונה". בהליכות אבן ישראל (סימן כ"ח סעיף י"א) כתוב שהגרי"י פישר זצ"ל היה בודק את האתרוג ממרחק 20 ס"מ. בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' ר"י) כתוב שהגרי"ש אלישיב זצ"ל היה בודק ממרחק 30 ס"מ. ובספר ארבעת המינים למהדרי"ן (עמ' רפ"ח) הקל יותר והתיר לבדוק ממרחק 35 ס"מ. בספר הלכות חג בחג (פרק ג' סעיף ז', הערה 22) חילק בין בדיקת אתרוג לבין בדיקת לולב, שכן בשעת הנטילה הלולב קרוב לעין יותר משאר המינים, ולכן צריך לבדוק

יג. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ט סעיף קטן כ"ג).

יד. ספר "כשרות ארבעת המינים" (עמ' קצ"ג).

טו. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' קצ"ה) כתב את התנאים הללו, ותמה על החזון איש (סימן קמ"ז סעיף קטן ה'), שסובר שצריך להסתכל מקרוב, מכיון שהחזון איש הביא תחילה את דברי המב"ט (ראה בהערה הבאה) ולאחר מכן כתב "גם בקרוב צריך הסתכלות" שלכאורה סותר את דברי המב"ט שהביא לפני כן.

טז. עיקר דין זה מבוסס על שו"ת המב"ט (חלק ג' סימן מ"ט).

ד. אין צורך להשתמש בזכוכית מגדלת בבדיקת ארבעת המינים.^י

ה. אם כאשר קנה את האתרוג לא ראה שום נקודה, ולאחר מכן כשהסתכל באתרוג בביתו פעם נוספת גילה נקודה בחוטם, אין נקודה זו פוסלת את האתרוג, שכיון שבזמן הקנייה לא ראה אותה, היא נחשבת נקודה שאיננה נראית בראייה שטחית.^{יט}

העין יכולה לראותם, ובילדותי שמעתי מפי אחד שהיה במרחקים וראה דרך זכוכית המגדלת עד מאוד כרבבות פעמים במים כל המיני ברואים. ולפי זה איך אנו שותים מים, שהרי אלו הברואים נתהוו במקורם? אמנם האמת הוא דלא אסרה תורה במה שאין העין שולטת בו, דלא ניתנה תורה למלאכים, דאם לא כן הרי כמה מהחוקרים כתבו שגם כל האוויר הוא מלא ברואים דקים מן הדקים, וכשהאדם פותח פיו בולע כמה מהם. אלא ודאי דהבל יפצה פיהם. ואף אם כן הוא, כיוון שאין העין שולט בהם, לאו כלום הוא". כך גם פסק הגר"מ פיינשטיין זצ"ל (שו"ת אגרות משה יורה דעה חלק ב', סימן קמ"ו), ופוסקים רבים נוספים.

אולם אם יש ספק לגבי המראה, ניתן ורצוי להשתמש בזכוכית מגדלת על מנת לפשוט את הספק, כמו שכתב בהליכות אבן ישראל (סימן כ"ח סעיף י"א), שכך נהג הגרי"י פישור זצ"ל, וכך מובא גם בעוד הרבה ספרים.

יט. אשרי האיש (חלק ג' עמ' ר"י) בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל. עוד מובא שם בשם הגרי"ש שהמבי"ט אמר את דבריו שהבדיקה נעשית ממרחק נטילה רק כדי להקל, ולכן אם כאשר מתבונן מקרוב רואה מראה שאיננו פסול (כגון חזית), ולאחר מכן כשמתבונן מרחוק המראה נראה כמראה הפוסל - האתרוג כשר. אולם

אותו ממרחק קטן יותר מאשר את שאר המינים. ובשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג' סימן קפ"א) כתב: "ובעיקר השאלה אם יש חסרון הדר אף שלא נראה לעין, נרשם אצלי עובדא אצל הגר"ח מבריסק זצ"ל, שהיה במלחמת העולם הראשונה פליט במינסק, ולא היה לו כסף לקנות אתרוג, והגיעו הדברים לחזון איש זצ"ל שהיה לו אתרוג נקי ומהודר, והחליט לנסוע לסוכות למינסק כדי שהגר"ח זצ"ל יוכל לברך על אתרוג שלו. הגר"ח זצ"ל ראה האתרוג ושמח מאד, אבל לקח משקפת ועיין היטב שמא נראה איזה פגם כל שהוא, והחזון איש זצ"ל תמה מה צריך משקפת והלוא אם לא נראה לעין זהו הידורו, והגר"ח זצ"ל הסכים לו שכן, רק הוסיף דנראה לו שיש על כל פנים איזה הידור שהאתרוג תמים כפשוטו, ואין בו שום מום כלל אפילו במשקפת, לכן הסתכל שמא הקדוש ברוך הוא זיכהו לכך".

יח. דין זה מוסכם כמעט על כל הפוסקים, משום שקביעת ההלכה איננה נעשית על פי דברים שלא ניתן לראותם בעין. עיין למשל בערוך השולחן יורה דעה (סימן פ"ד סעיף ל"ו): "יש מי שכתב בשם חכמי הטבע דהמסתכל בזכוכית המגדלת שקורין ספאקטיוו"א, יראה בחומץ מלא תולעים. והנה בחומץ אין חשש כמו שנתבאר, דהתולעים המתהווים בתלוש התירה התורה. אמנם שמעתי שבכל מיני מים, ובייחוד במי גשמים, מלא ברואים דקים שאין

סימן ג' – שעת הדחק

ישנם דינים מיוחדים שבהם מקילים בשעת הדחק, דהיינו כאשר בכל העיר אין ארבעת המינים כשרים.² כיום אין כמעט מציאות כזו, והיא מצויה כמעט רק אצל המשמשים בתפקידי חירום (חיילים, שוטרים וכדומה).

א. בשעת הדחק נוטלים ארבעת המינים פסולים ללא ברכה.³ אם המינים פסולים מחמת שהם יבשים, מותר ליטול אותם בשעת הדחק בברכה.⁴

ב. אפילו בשעת הדחק, אין נוטלים מינים הפסולים מחמת שאינם מינם, ואפילו אם אינו מברך עליהם (כגון אתרוג מורכב, הדס שוטה או צפצפה).⁵

ג. אין נוטלים ארבעת המינים גזולים אפילו בשעת הדחק, ואפילו בלא ברכה.⁶

שהפרי שהובא איננו אתרוג באמת, אך הוא עצמו פסק לברך עליהם, משלושה טעמים: א. מספק שמא הפרי הוא באמת אתרוג (והיו רבים שהעידו שמדובר באתרוג). ב. משום שבעל ההשלמה סובר שניתן לברך גם כשחסר אחד מהמינים, ובמקרה זה שלושת המינים האחרים היו לפנייהם. ג. בגלל שיטת הפני יהושע שכאשר יש ספק בברכה מי שרוצה יכול לברך. בסוף דבריו כתב שלאחר החג פתחו את האתרוגים וראו שהיו בהם סימני אתרוג. אולם יש להעיר על דבריו שחלק מהפוסקים סוברים שבמקרה שיש ספק באתרוג, לא חלים הכללים הרגילים של ספק ברכה, הואיל והספק הוא באתרוג עצמו (ובלשון הפוסקים: ספק במצווה ולא בברכה. עיין למשל שו"ת יביע אומר, חלק י', סימן ח'). ועיין בשער ט' הרחבה ב', שהיום לא ניתן כלל להסתמך על סימני האתרוג, ובכל מקרה של ספק יש לשאול שאלת רב, ובי"ה שהיום כמעט ואין שייכים הספקות והקשיים שהיו פעם בארבעת המינים.

כד. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן נ"ג).

משו"ת שבט הלוי (חלק ט' סימן מ"ז) משמע שהגר"ש וזנר זצ"ל סבר שדברי המבי"ט נאמרו גם להחמיר, משום שפסק שבמקרה שיש על האתרוג שתי נקודות, ולא ניתן לראות כל אחת מהן בנפרד, וכשמסתכל בהן מרחוק הוא רואה נקודה אחת גדולה שחורה, המראה הזה פוסל את האתרוג, משום שהולכים אחרי הראייה מרחוק גם להחמיר.

כ. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן נ"ב).

כא. שולחן ערוך (סימן תרמ"ט סעיף ו').

כב. רמ"א (סימן תרמ"ט סעיף ו') ובדברי המשנה ברורה (שם סעיף קטן נ"ח).

כג. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן נ"ג). בשו"ת דברי מנחם (חלק ד' סימן ק"ד), מאת הגאון הרב מנחם כשר זצ"ל בעל התורה שלמה מובא מקרה שהביאו לפולין אתרוגים שהמראה שלהם היה שונה מהמראה הרגיל של האתרוגים, והיו שפסקו שלא לברך עליהם משום שחששו

ד. אם בכל העיר אין ארבעת המינים כשרים, ייטול מה שנמצא לפניו כשר, וכגון אם יש לו רק לולב כשר, ייטול את הלולב ללא אתרוג, הדסים וערבות, ויעשה את כל הנענועים, אך לא יברך.י

כה. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן נ"ג), וכתב שיש לחלק בין נטילת חלק מהמינים לבין נטילת דבר שאינו מינו. כאשר נוטל חלק מהמינים, אנשים לא יבואו לטעות ולומר שיוצאים בזה ידי חובת המצווה, כיון שיודעים שצריך ליטול ארבעה מינים. אבל כאשר נוטל מין אחר, יש חשש שמא יאמרו שיוצאים במין זה ידי חובה.

שער ב

הלכות קניית ארבעת המינים

סימן א' – הקנייה מהמוכר

- א.** יש להקפיד לקנות ארבעת המינים מסוחר ירא שמים.^י
- ב.** יש להימנע מלקנות ארבעת המינים מקטן.^י
- ג.** יש להקפיד לבדוק את ארבעת המינים כך שלא ייפגעו, כדי שלא לגרום נזק למוכר.

סימן ב' – אופן התשלום

- א.** ראוי לשלם על ארבעת המינים לפני החג, כך שארבעת המינים יהיו קנויים לקונה לגמרי, כדי שיקיים "לכם - משלכם".^י

שאינו לו (חלילה) אב או אפוטרופוס, ובשעת צורך גדול מותר לקנות מכל קטן.

יש להעיר שמצוי מאוד שילדים קטנים מוכרים ערבות, ויש להימנע מלקנות מהם את הערבות הניטלות ביום הראשון של החג.

כח. משנה ברורה (סימן תרנ"ח סעיף קטן י'). טעם הדין הוא שכתוב "ולקחתם לכם", ולמדו חז"ל (סוכה כטב.) "לכם - משלכם", ומכאן שצריך שארבעת המינים יהיו שייכים למי שנוטל אותם. במשנה ברורה כתב שניתן לקנות את ארבעת המינים בקניין חצר גם אם לא שילם עליהם. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ו' סימן קמ"ח) כתב בשם המטה אפרים שבמקח אין מועיל קניין חצר, ולכן צריך להיזהר לשלם לפני החג. ובספר

כו. המשנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ס"ה) כתב כן לגבי אתרוגים, אך מסתבר שבמציאות ימינו אין די בקניית אתרוג ממוכר נאמן, אלא צריך לקנות את כל המינים ממוכר נאמן, כיון שיש בעיות נוספות בקנייה חוץ מפסול מורכב.

כז. שו"ת כתב סופר (אורח חיים, סימן קכ"ח), והובאו דבריו גם בביאור הלכה (סימן תרנ"ח ד"ה "לא יתננו"). הכתב סופר שם כותב שאפילו אם הקטן חריף בענייני מסחר, עדיין אסור לקנות ממנו. אמנם בשו"ת מנחת יצחק (חלק ה', סימן ס"ה) כתב שאם הקטן לוקח את סחורתו מן ההפקר, מותר לקנות ממנו, אך אם הוא קונה את סחורתו ממישהו אחר, אין לקנות ממנו. בספר חזון עובדיה (עמ' שי"ט) כתב הגר"ע יוסף זצ"ל שניתן לקנות את ארבעת המינים מקטן

ב. אדם ששילם על ארבעת המינים בצ'ק או בכרטיס אשראי, קנה אותם ויוצא בהם ידי חובה.^{יט}

ג. יש אומרים שאדם שקנה ארבעת המינים בהקפה ולא שילם את תמורתם לפני החג, לא יצא ידי חובה מדאורייתא, היות ומדין תורה הקניין נעשה על ידי מסירת הכסף למוכר, ורק חכמים תיקנו קניין במשיכה.^ל

מראש שהקונה ישלם לפני החג. אולם בספר "הצ'ק בהלכה" (פרק י"ג ענף א' סעיף י') מובא שהגרי"ש אלישיב חלק על הגרש"ז אוירבעך, וכתב שכאשר היה סיכום מוקדם והמוכר מחפש למכור את ארבעת המינים ולקבל את תמורתם לפני החג ("עייל ונפיק אזוזי"), לא קנה הקונה את ארבעת המינים.

ל. מקור הדברים הוא במחנה אפרים (הלכות קניין משיכה, סימן ב'). אולם בחידושי חתם סופר (סוכה לח,א) כתב שאדם שקנה אתרוג ולא שילם עליו, קונה אותו במשיכה, שכיון שחכמים תיקנו שניתן לקנות במשיכה וכך נהוג בכל העולם, אין זה גרוע מקניין סיטומתא (קניין המבוסס על הסכמה בין המוכר לקונה). בחזון עובדיה (עמ' ת"ו) כתב דעה זו בשם יש מי שאומר, ובסוף הסעיף כתב שרבים חלקו על שיטה זו, משום שקניין מדרבנן מועיל גם לדינים מדאורייתא התלויים בקניין, והוכיח כן מדברי הבית יוסף. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ו' סימן קמ"ח) כתב שהאחרונים העירו על דברי המחנה אפרים שקניין דרבנן איננו מועיל לקניין דאורייתא רק כאשר מדובר בקטן, היות וקטן איננו בר הקנאה, אבל בגדול, קניין דרבנן מועיל לדינים דאורייתא, כיוון שהיסוד של הקניין הוא גמירות דעת. בסוף דבריו כתב ששמע כן גם מהגר"י אברמסקי זצ"ל. בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' רכ"ד) כתוב שאפשר לקנות ארבעת המינים בהקפה ללא כל

הלכות חג בחג (עמ' רח"צ) כתב שלכתחילה נכון להיזהר לשלם לפני החג.

כט. ספר "הצ'ק בהלכה" (פרק א', ענף ב', סעיף י"ד). בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' רי"א) כתב בתחילה שצ'ק נחשב רק לשטר חוב (ולא לכסף), ואף על פי כן אם המוכר פרע את הצ'ק לפני החג פשוט שמועיל, וכן התיר גם אם המוכר שילם עבור הסחורה לספקיו לפני החג, שזה נחשב כאילו כבר גבה ממנו את חובו. בסוף דבריו כתב בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל שיש טעם נוסף להקל בענייני ארבעת המינים, משום שהמוכר לא יוכל למכור את האתרוג בערב החג, וממילא בשעה זו המוכר לא יתרצה לבטל את המקח, ובוודאי המוכר מעדיף שהקונה ישלם לו לאחר החג, ובלבד שלא לבטל את המקח, ולכן גם בקנייה ללא צ'ק יש מקום להקל בהקפה גמורה, וכל שכן במקרה שהמוכר קיבל צ'ק עם תאריך מאוחר יותר. גם בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' רכ"ד) כתוב בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל: "כמו כן אפשר לשלם בצ'ק דחוי לאחר סוכות, ואין בזה פקפוק כלל". ובשו"ת שבט הלוי (חלק ז' תשובה פ"ג) כתב שהיות ודעתו של המוכר לקבל את הכסף לפני החג, צריך לשלם לו על כך לפני החג.

בהליכות שלמה (פרק י"א סעיף י"ג) כתב שניתן להקל אפילו אם המוכר והקונה סיכמו ביניהם

ד. יש מתירים לקטן לקנות ארבעת המינים עבור אדם גדול.^{לא}

סימן ג' – קניית ארבעת המינים בשנת שמיטה

א. בשנה השמינית, יש לקנות אתרוג של אוצר בית דין, באריזה סגורה.^{לב}

ב. גם בשנת השמיטה עצמה, יש לברר האם האתרוג נקטף לפני ראש השנה של השנה השביעית, כדי לוודא שאין בו קדושת שביעית ושניתן לסחור בו כבכל פרי.^{לג}

ולסוחרים ולסיטונאים ניתנים הנחות לפי אחוזים ביחס למחיר הנקוב על הקופסא. כך יוצא שהמוכר מרוויח יותר על אתרוגים מהודרים יותר. ישנם פוסקים רבים שהתירו אופן זה של אוצר בית דין ואין כאן המקום להאריך בזה. אולם יש בתי דין הקובעים מחיר קבוע לקופסה, והמוכר מרוויח כמה שקלים על כל קופסה, ללא קשר לרמת ההידור של האתרוג שבה.

יש לציין שלאורך השנים ראיתי סוחרים שליקטו אתרוגים מפרדסי הפקר ומכרו אותם בשוק בטענה שיש השגחה על האתרוגים הללו (ובחלק מהמקרים אפילו הציגו תעודה כלשהי). על אף שמדובר בכמות קטנה של אתרוגים ביחס לכמות האתרוגים הנמכרת בשוק, וגם במעט מאוד סוחרים, ניתן להימנע בקלות מחשש מכשול ולקנות אתרוגים בקופסאות סגורות.

לג. יש הבדל בין פירות לירקות לעניין מועד חלות קדושת שביעית בהם. בירקות השלב הקובע הוא הלקיטה: אם הירק נלקט בשנת שמיטה, חלה עליו קדושת שביעית, ואם הוא נלקט בשנה השישית או השמינית, לא חלה עליו קדושת שביעית. בפירות השלב הקובע

חשש, ואין צריך לשלם את הכסף לפני חג הסוכות, כיוון שיש קניינים אחרים הנעשים בקניית ארבעת המינים.

לא. אשרי האיש (חלק ג' עמ' רכ"ד).

לב. כך כתב הגר"י אריאל שליט"א, רבה הראשי של רמת גן (אמונת עתיד, גיליון 100). הגר"ע יוסף זצ"ל כתב בחזון עובדיה (עמ' רפ"ה) שמותר לקנות אתרוג מפרדס שנמכר בהיתר מכירה וטופל במשך שנת השמיטה, משום שלפי רוב הראשונים מותר ליטול מן הפירות המשומרים, ומשום ששביעית בזמן הזה מדרבנן. גם רבנו תם האוסר לאכול פירות משומרים בשמיטה, יודה שבמקרה זה מותר ליטול אתרוג מהיתר מכירה, הואיל והשמירה נעשתה לצורך מצווה. אולם בספר הליכות שלמה (עמ' קצ"ח) כתב שסוחרי האתרוגים הקונים את האילנות מבעלי פרדסים נכריים כדי לקחת את האתרוגים הנמצאים על העצים, לא ילקטו אותם בשנת השמיטה, אלא יחכו עד שתעבור שנת השמיטה, כדי שלא תחול עליהם קדושת שביעית.

יש שני סוגים של אריזות של אוצר בית דין. על רוב הקופסאות מוטבעים מחירים שונים

ג. לפי רוב הפוסקים, קדושת שביעית אינה חלה על לולבים, הדסים וערבות, ולכן ניתן לקנות אותם כמו בכל שנה.^{לד}

לד. הליכות שלמה (עמ' קצ"ז), וכן פסק הגר"ע יוסף זצ"ל בספר חזון עובדיה (לגבי לולבים בעמ' ש"ב, ולגבי הדסים בעמ' שט"ו). וראה בספר אדרת שמואל שכתב כן, בשם הגר"ש מסלנט זצ"ל, רבה של ירושלים, לגבי הדסים, וביאר בטעם הדבר, שהיום מגדלים הדסים רק לצורך מצווה.

בשו"ת מנחת יצחק (חלק ו' סימן ס"א) כתב שאין קדושת שביעית בלולב, אולם מתשובתו בחלק ח' (סימן ק') משמע שיש קדושת שביעית בלולב. בשו"ת אז נדברו (חלק ד' סימן נ"ז) כתב שיש קדושת שביעית בלולב, וכתב בסוף דבריו: "ובשעת הדחק נכון להשתדל על כל פנים להשיג לולב שיש בו עוד צירופי ספקות להקל, וכגון ממקומות שהם ספק אם נכללו בגבול ארץ ישראל, ואם גם זה אין להשיג, יש ליקח לולבין מקרקעות ארץ ישראל שהם של עכו"ם".

הוא שלב החנטה (שלב בהתפתחות הפרי ואין כאן מקומו להאריך). אם הפרי חנט בשנת שמיטה, חלה עליו קדושת שביעית, ואם הפרי חנט לפני שנת השמיטה, אף שהוא נלקט בשמיטה, לא חלה עליו קדושת שביעית. לגבי אתרוגים הולכים לחומרא אחרי שני השלבים: אם האתרוג נלקט בשנת השמיטה או אם הוא חנט בשנת השמיטה, חלה עליו קדושת שביעית. בדרך כלל אתרוגים הנמכרים לקראת חג הסוכות של השנה השמינית חנטו בשנה השביעית, ולכן יש בהם קדושת שביעית. בסוכות של השנה השביעית, המגדלים משתדלים לקטוף את האתרוגים עוד לפני שנת השמיטה כדי שלא תחול עליהם קדושת שביעית, אולם תמיד יש גם אתרוגים הגדלים אחרי ראש השנה, ולפעמים אתרוגים אלו מוצאים את דרכם לשוק.

שער ג' הלכות לולב

סימן א' – זיהוי הלולב ושיעורו

- א.** הלולב הוא ענף של עץ הדקל (העץ שפריו הוא התמר). ישנם זנים רבים של עצי דקל: מהג'ול, לחיאני, דרי ועוד. כל הזנים המוציאים פירות תמר כשרים לנטילה לפי כל הפוסקים, חוץ מהזן הקנרי שיש לגביו מחלוקת (כמבואר בטעיף הבא).
- ב.** אחד מזני הדקל נקרא "דקל קנרי" (שהוא עץ נוי). נחלקו הפוסקים האם לולב קנרי כשר לנטילה או לא. כיום בשוק ארבעת המינים כמעט ואין מצויים לולבים מזן זה.^{לה}

התיר לולב קנרי, וכתב שאפילו לאוסרים ליטול לולב זה, אם אין ידוע מקורו של הלולב, אין צריך לחשוש ללולב קנרי, משום שהיום כמעט ואין מצויים בשוק לולבים מדקל קנרי (אמנם נראה לעניות דעתי שכאשר הלולב הגיע מגינה, יש לחשוש יותר, משום שחלק גדול מהדקלים שהם עצי נוי הם דקלים קנריים).

ישנם סימנים להבדיל בין לולב קנרי לבין לולב מעצי דקל אחרים, אך בדרך כלל קשה לאדם שאיננו מומחה לזהות את זן הלולב על פי הסימנים האלה. למעשה היום בשוק מקובל לחלק את הזנים לארגזים שונים ולציין על כל ארגז את הזן של הלולבים המונחים בו (ואין ארגזים של לולב קנרי), כך שניתן לברר במדויק את הזן של כל לולב.

לה. באגרות משה (אורח חיים חלק ד' סימן קכ"ג) פסל את הלולב הקנרי וכתב שאפילו המהרש"א אלפנדרי שהתיר ליטול אתרוג מורכב, מודה שאין ליטול לולב קנרי. אולם בספר הליכות שלמה (עמ' קפ"ה) כתוב שהגרש"ז אויערבך התיר ליטול לולב קנרי, וכן התירוהו עוד פוסקים רבים (עיין בספר הליכות אבן ישראל פרק כ"ב סעיף כ"ד, ובשו"ת הר צבי לגרצ"פ פראנק זצ"ל, רבה הראשי של ירושלים, אורח חיים, חלק ב', סוף סימן ק"ח. גם הגר"י אריאל שליט"א, רבה הראשי של רמת גן, התיר ליטול לולב קנרי - ראה אמונת עתיך גיליון 13 ובמכתב הברכה שבראש הספר כתב שכנראה שהביאו לגר"מ פיינשטיין פירות תמר קנרי שהיו עדיין בוסר או שהביאו לו פירות אחרים - ראה שם). גם הגר"ע יוסף זצ"ל בשו"ת יביע אומר (חלק ט' סימן ס"ד)

ג. ניתן ליטול לולבים הן מדקלים נקבות, הנותנים פירות, והן מזכרים שאינם נותנים פירות.^ל

ד. יש לשים לב שבגינות נוי ישנם עצי דקל שהענפים שלהם אינם כשרים לנטילה: חלק מהעצים הללו שייכים לזן של הדקל הקנרי, שנחלקו אם מותר ליטול אותו, וחלק מהם שייכים לזנים אחרים (כמו וושינגטון), שהם פסולים לנטילה לפי כל השיטות, היות ואינם מוציאים פירות תמר.

ה. בלולב שלושה חלקים עיקריים: השדרה שהעלים יוצאים ממנה, העלים עצמם, והתימות. בהמשך נבאר את ההלכות הנוגעות לכל אחד מהחלקים הללו (ראה

תמונה 1).

ו. בלולב כשר, כל אחד מהעלים הוא עלה כפול המחובר מצד אחד (ראה תמונה 2).

ז. השיעור המינימלי של הלולב הוא ארבעה טפחים, ושיעור זה נאמר בשדרה ולא בעלים. לשיטת החזון איש מידת שיעור זה במידות זמננו היא כ-40 ס"מ, ולשיטתו לולב שאין בשדרה שלו 39 ס"מ - פסול.^ל ולפי הגרא"ח נאה שיעור השדרה הוא 32.7 ס"מ, ובכל מקרה לא פחות מ-32 ס"מ.^ל ישנה שיטה שלישית,

39 ס"מ. יש להעיר שהגרי"י קניבסקי זצ"ל לא כתב בלולב את השיעור הקטן יותר המוזכר בשולחן ערוך, ואילו בשיעור ההדס והערבה הזכיר גם את הדעה המקלה יותר.

ח. שיעורי תורה (סימן ג' אות מ'). למרות שהגרא"ח נאה כתב שם (אות כ"ה) ששיעור טפח הוא שמונה ס"מ, ואם כן שדרת הלולב הייתה צריכה להיות לשיטתו 32 ס"מ, בכל זאת הוא הוסיף עוד 7 מ"מ לשיעור שדרת הלולב, משום שיש שתי מידות של טפח: טפח עצב (קטן) או שוחק (גדול). ההפרש בין שתי המידות הללו הוא 1/48 (כשני אחוזים). אם מודדים את הטפחים במידות שוחקות, ומוסיפים לגודל המקורי (32 ס"מ) עוד שני אחוזים, נמצא

לו. החתם סופר בחידושו (סוכה לדב) כתב: "ומפני זה נראה לי נוהגים להדיא בלי פקפוק ליקח לולבים הגדלים במדינתנו אשר לעולם לא יוציאו תמרים, מכל מקום מקרי כפת תמרים, כי המין נקרא כן". לעומת זאת הצפנת פענח (הלכות לולב פרק ז' הלכה א') כתב שאסור ליטול לולב זכר משום שאיננו נותן פירות.

היום מגדלי הלולבים מניחים את הלולבים הזכרים בארגזים שונים ומחירים נמוך משמעותית ממחיר לולבים נקבות, למרות שפעמים רבות הלולב הזכר המוזל מהודר כמו לולב נקבה שמחירו גבוה יותר.

לז. שיעורין של תורה (שיעורי המצוות, אות ו'), וכתב שם שלכל הפחות השדרה צריכה להיות

הסוברת שהמידות קטנות אף יותר ממידות הגרא"ח נאה, ולפיה שיעור שדרת הלולב צריכה להיות לכתחילה 31.05 ס"מ, ולפחות 30.4 ס"מ.^ל

ח. העלים היוצאים מעל לשדרה אינם בכלל שיעור הלולב.^מ גם תחתית השדרה שאיננה מכוסה בעלים אינה כלולה בשיעור הלולב.^{נא}

עשר אגודלים ושליש, ואם הוא פחות מכך, הוא פסול אפילו בדיעבד, בכל שבעת ימי החג.

החיד"א בברכי יוסף (סימן תרמ"ט סעיף קטן ה') כתב בשם תשובת רבנו ישעיה מטראני שמי שיש לו רק לולב ששדרתו שלושה טפחים, יכול ליטול אותו ולברך עליו. אולם הגר"ע יוסף זצ"ל בספר חזון עובדיה (עמ' ס"ב) כתב שהחיד"א הבין מרבנו ישעיה שהוא מתיר לברך רק על לולב שאין בו טפח רביעי, אבל על שאר הפסולים הוא מודה שאינו נוטל ומברך. אולם תשובת רבנו ישעיה נדפסה מחדש וכתוב בה שבשעת הדחק ניתן ליטול כל אחד מהפסולים ולברך עליו, ואין זה דין מיוחד בלולב שאין בו טפח רביעי. וכיון שרבנו ישעיה חולק על הראשונים שכתבו שבשעת הדחק יש ליטול את המינים שאין בהם שיעור ללא ברכה, אין לפסוק כמותו, אלא ייטול ולא יברך.

מא. ביאור הלכה (ד"ה "ועדיין") וכן כתב החזון איש (סימן קמ"ו אות כ"ד). אולם ערוך השולחן (סימן תר"ו סעיף א') הקל להכליל במידת הלולב גם את החלק התחתון של הלולב שאין בו עלים. אלא שיש לברר לפי שיטת ערוך השולחן עד היכן אומרים שמצרפים את החלק שאין בו עלים, שכן לכאורה לשיטתו גם אם יהיו בלולב רק מעט עלים בחלק העליון של השדרה, בכל זאת הוא יהיה כשר, ואין זה מסתבר.

שיעור שדרת הלולב הוא כמעט 32.7 ס"מ. כך גם לפי שיטת החזון איש: לכאורה שיעור שדרת הלולב היה צריך להיות 38.4 ס"מ, אולם אם מוסיפים עוד שני אחוזים כדי למדוד במידה שוחקת, מתקבל שיעור של כמעט 40 ס"מ.

לט. מידה זו הובאה בספר מידות ושיעורי תורה (עמ' צ"א), ולפיה מידת האגודל היא 1.9 ס"מ. מידה זו מבוססת על כך שמטבע הדרהם שהרמב"ם דיבר עליו היה קטן מעט מהדרהם שבתקופת הגרא"ח נאה. בספר הידורי המידות האריך להוכיח כשיטה זו, והביא פוסקים רבים (מהם מתלמידי החזון איש) שהסכימו שזו המידה הנכונה. עיין שער ט' הרחבה ג' בעניין השיעורים השונים של ארבעת המינים.

מב. בשולחן ערוך (סימן תר"ג סעיף א') הביא שלוש דעות לגבי אורך שדרת הלולב: לדעה הראשונה שדרת הלולב צריכה להיות שלושה עשר אגודלים ושליש, לדעה השנייה היא צריכה להיות ארבעה עשר אגודלים ולדעה השלישית היא צריכה להיות שישה עשר אגודלים. הרמ"א כתב שלכתחילה צריך להקפיד שהלולב יהיה ארוך שישה עשר אגודלים (שהם ארבעה טפחים רגילים), ובמשנה ברורה (סעיף קטן ח') כתב שבדיעבד מספיק שהלולב יהיה ארוך שלושה

ט. השדרה של הלולב צריכה להיות ארוכה טפח יותר מההדסים והערבות. לכן אם נוטל הדסים או ערבות ארוכים יותר משלושה טפחים, צריך ליטול לולב ששדרתו ארוכה יותר מהם בשיעור טפח (לפי שיעור החזון איש 10 ס"מ, לפי הגרא"ח נאה 8.175 ס"מ, ולפי המידה הקטנה 7.76 ס"מ).²¹

י. יש אומרים שיש הידור בלולב רחב או עבה, כשם שיש הידור בלולב ארוך יותר.²²

סימן ב' – דינים בעלי הלולב

תיאור שלבי גדילת הלולב: כאשר הענף של הלולב מתחיל לצאת מהדקל, העלים סגורים ומכסים את השדרה. ככל שהלולב גדל יותר, עליו נפתחים ופונים לצדדים, ומקום החיבור של העלים לשדרה (שורש העלים) מתקשה. כאשר הלולב פתוח לגמרי, רבים משתמשים בו לסיכוך, משום שהעלים הפתוחים מכסים שטח גדול.

צריך לברך שוב, או שהוא דין בנענוע, ולכן אין צריך לברך שוב.

בכף החיים (שם סעיף ט') הביא את דעת המטה יהודה שמותר שההדסים והערבות יהיו גבוהים יותר מהלולב, אך לבסוף כתב שמשמע מרוב הראשונים שהדבר אסור. שיעורי הטפח הנוסף כתובים בספר שיעורין של תורה (שיעורי המצוות אות ו') ובספר שיעורי תורה (סימן ג' אות כ"ה). שיעור הגרא"ח נאה הובא על פי דבריו בספר שיעורי תורה (סימן ג' אות מ"ה) אולם בדיעבד אפשר לסמוך גם על שיעור 8 ס"מ.

מג. נטעי גבריא (עמ' ס"ה), וכתב שאף שדבר זה אינו מבואר, מכל מקום מסתבר לומר כן. ובספר מסורת משה (חלק ב' עמ' קנ"ב) משמע שהגר"מ פיינשטיין זצ"ל סבר שיש הידור בלולב עבה יותר.

מב. שולחן ערוך (סימן תר"נ סעיף ב') בשם יש מי שאומר (שיטת הר"ן). וכתב הגר"מ רובין שליט"א בקובץ המועדים על סוכות (בהוצאת מכון ירושלים) שניתן להקל שהטפח הנוסף של הלולב יהיה גבוה יותר ממקום האגד (שבדרך כלל נמוך יותר מסוף גובה ההדסים והערבות), כך שאם יש מהטבעת העליונה ועד לראש השדרה טפח, די בשיעור זה, ניתן ליטול לולב זה. כמו כן העיר שיש להקפיד שלא להוסיף טבעות בטפח האחרון של שדרת הלולב. בספר מקראי קודש לגרצ"פ פראנק, רבה של ירושלים (מהדורת תשע"ג, סוכות ח"ב עמ' מח' - נ') הסתפק בדינו של אחד שבירך על לולב, הדסים וערבות שכולם היו ארבעה טפחים, האם צריך ליטול ולברך שוב. וכתב שם שלעניין נטילה, ודאי צריך ליטול פעם נוספת, ורק לעניין ברכה הסתפק אם יברך שוב, ותלה זאת במחלוקת הר"ן והרמב"ם האם הטפח הרביעי הוא שיעור בלולב עצמו וממילא

ברוב הלולבים, כל עלה היוצא מהשדרה מורכב משני כפולות עלים, כלומר: כל עלה הוא בעצם עלה כפול. שתי הכפולות של העלה מחוברות רק מצד אחד. מקום החיבור נקרא "גב העלה" (ראה תמונה 2).

א. מצווה מן המובחר ליטול לולב שהעלים שבו לא התחילו עדיין להיפתח והם מכסים את כל שדרת הלולב. אם העלים החלו להיפתח, ניתן להכשיר את הלולב בדיעבד, כל עוד שורש העלים לא התקשה.¹²⁷

ב. אם רוב העלים התקשו כבר עד שלא ניתן לכופף אותם ולהצמיד אותם אל השדרה, הלולב פסול.¹²⁸

ג. אם רוב העלים נוטים לצדדים כך שכל עלה אינו שוכב ברובו על השדרה (כיון שהלולב התחיל להיפתח) - יש אומרים שהלולב פסול ויש אומרים שהוא כשר.¹²⁹ אם העלים תלויים כלפי מטה מהשדרה - הלולב פסול, גם אם אגד אותם לאחר מכן כך שהם עולים כלפי מעלה.¹³⁰

מד. שלדינא הלולב פסול בכל המקרים. בסעיף ג' כתב שאם בצד אחד נפרצו העלים לכל אורכו, הלולב פסול, גם אם בצד השני היו יותר עלים, כך שבסך הכול רוב העלים לא נפרצו.

מה. כתב המגיד משנה בהלכות לולב (פרק ח' הלכה ג'): "אבל דע לך שדינו של רבנו אמת, דכל שנדלדלו משדרו של לולב פסול, ואפילו לא נדלדלו מעיקר חיבוריהם". ונחלקו האחרונים בהבנת דבריו: הט"ז הבין שהמגיד משנה פסל את הלולב רק אם העלים נוטים כלפי מטה, אבל במקרה שהם נוטים לצדדים - הלולב כשר. לעומת זאת הביכורי יעקב והמאמר מרדכי הבינו שהלולב פסול גם אם העלים נוטים לצדדים. המשנה ברורה (סעיף קטן ג') הביא תחילה את דברי הט"ז ולאחר מכן את שיטת המאמר מרדכי והביכורי יעקב. בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' מ"ו) כתב שהגר"ע אויערבך שליט"א אמר

שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף א'), ומקורו במשנה במסכת סוכה (כט,ב), שבה שנינו: "נפרדו עליו - כשר".

מה. רמ"א (סימן תרמ"ה, סעיף ב'). המקור הוא במשנה בסוכה (כט,ב), בדין של "נפרצו עליו". בראשונים מובאים מספר הסברים לדין נפרצו עליו. רש"י כתב שהכוונה היא ללולב שהעלים שלו נתלשו והוא פסול משום הדר. תוספות כתבו שהכוונה היא שהעלים הכפולים נפרדו זה מזה. הריטב"א כתב שהכוונה היא ללולב שהעלים שלו עדיין מחוברים לשדרה, אלא שהם נחתכו לאורכם, ומשום כך הלולב אינו נחשב כלל לולב (ובספר לקיחה תמה, הערה ו', דייק שרש"י יסכים שגם במקרה של הריטב"א הלולב פסול משום הדר). הרמב"ם כתב שהכוונה היא ללולב שהעלים שלו התדלדלו, וכך פסקו השולחן ערוך והרמ"א. בערוך השולחן (סעיף ב') הזכיר את שיטת רש"י, תוספות ורמב"ם, וכתב

ד. אם רוב העלים נעקרו כמעט לגמרי ממקום חיבורם בשדרה, ונותרו מחוברים לשדרה רק בחלקם, הלולב פסול, ואפילו אם העלים אינם נוטים כלפי מטה.^{מ"ח}

ה. אם רוב העלים נתלשו מהשדרה - הלולב פסול, אפילו אם לאחר מכן חיבר אותם לשדרה על ידי אגד.^{מ"ט}

ו. אם הלולב ארוך יותר מהשיעור המינימלי שלו (ראה לעיל סימן א' סעיף ה'), ונשברו רוב עליו התחתונים, אפשר לחתוך את החלק העליון של הלולב שהעלים שבו כשרים, ואם נשאר בו כדי שיעור, הלולב כשר.¹

מט. רמ"א (סימן תרמ"ה, סעיף ב').

נ. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ד'), וראה בסוף דבריו, שהתלבט האם להתיר גם באופן הפוך, שהעלים שבחלקו העליון של הלולב פסולים וניתן לחתוך את חלקו התחתון שהעלים שבו כשרים. בספר לקיחה תמה שאל מדוע לא מוזכר בפוסקים דין לולב שהיה מלכתחילה עשרה טפחים וחתך ממנו ארבעה טפחים, וכתב שם שיש מקום לפסול את הלולב, כשם שהר"ן הכשיר אתרוג חסר רק אם רובו קיים. אולם לעניות דעתי נראה שלולב זה כשר לכולי עלמא, מכמה טעמים. א. שיטת הר"ן אינה מוסכמת - בעל תרומת הדשן (הובא במגן אברהם בסוף סימן תרמ"ט) חולק על הר"ן. ב. הר"ן פסל אתרוג שרובו חסר משום שאיננו פרי, ואילו בלולב אין כלל גדר פרי. ג. נראה לי לומר שמקום החיתוך של הלולב דומה לעוקץ של אתרוג. וכשם שלהלכה איננו מגדירים שיעור לעוקץ, משום שניתן לחתוך את האתרוג מהעץ במקומות שונים, כך ניתן לחתוך את הלולב מן העץ במקומות שונים.

לו שגם לשיטת המאמר מרדכי והביכורי יעקב, אם העלים אינם צמודים זה לזה כל הזמן (כך שיש מרווחים ביניהם וגם השדרה מגולה מעט), אבל בזמן הנענועים או כאשר מניח את הלולב על השולחן העלים מתחברים, הרי זה בכלל מצוה מן המובחר. אולם יש לתמוה על מה שכתב שבכל הלולבים המצויים אין חיסרון של נפרדו עליו משום שהם יכולים לשכב זה על זה בנענועים או כשמניחים אותם על השולחן. המציאות מראה שיש בארגזי הלולבים גם לולבים שעליהם אינם נצמדים זה לזה, ובמקרה זה לכתחילה ראוי לבחור לולב אחר ולהחמיר כדעת המאמר מרדכי והביכורי יעקב, ובפרט בימינו, שניתן למצוא בקלות לולב כזה.

מז. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ב'). ההוספה שהלולב פסול גם אם אגד את העלים כלפי מעלה - מקורה במשנה ברורה (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ו').

מח. משנה ברורה (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ד').

ז. לשיטת הנוהגים על פי הרמ"א, עדיף ליטול לולב שהעלים הכפולים שלו נפרדים זה מזה בראשם, כדי שהעלים יתנענעו בשעת הנענועים.^{נא} אבל לשיטת הנוהגים על פי השולחן ערוך מוטב ליטול לולב שעליו דבוקים זה לזה.^{נב}

ח. אם עלי הלולב אינם כפולים, הלולב פסול.^{נב}

ט. אם אחד מכפלי העלה רחב פחות מחברו, כך שהוא אינו מכוסה כולו, העלה עדין נמנה למנין העלים הכשרים של הלולב.^{נב}

י. אם ברוב העלים ראש העלה אינו מגיע לתחילת העלה שמעליו, הלולב פסול.^{נב} לולב שבכל צד שלו יש רק עלה אחד העולה מתחילת השדרה ועד סופה - פסול.^{נב}

נא. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ה, סעיף קטן א').

נב. שדי חמד (מערכת ד' מינים, סימן ב' אות א').
לגבי דין קורע נרחיב להלן בסימן ו'.

נג. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ג').

נד. בספר לקיחה תמה (הערה י"ז) דייק דין זה מהשינוי ששינה השולחן ערוך בלשונו מלשון הטור. הטור הגדיר כל עלה כפול כעלה אחד: "דרך הלולב לאחר שיוצא עלה אחד מיד כשיעור שתי אצבעות, יוצא אחר, וכן הרבה זה על זה... וכל אחד כפול", ומשמע מדבריו שכל עלה כפול נחשב עלה אחד. לעומת זאת השולחן ערוך כתב: "כשהם גדלים, גדלים שניים ושניים ודבוקין מגבן", ומשמע שכל עלה כפול נחשב כשני עלים שונים. נפקא מינה למעשה לעניין עלה כפול ששני עליו אינם מכסים זה את זה: לפי הטור הלולב פסול, ולפי השולחן ערוך הלולב כשר. בספר ארבעת המינים השלם (בירור ד', עמ' קס"ז) כתב שיייתכן שניתן להכשיר במקרה מעין זה

גם אם כפולה אחת של העלה אינה מגיעה לגובה העלה השני, שאפשר שאומרים בזה שרובו ככולו. בספר הידורי לולב (עמ' כ"ו) הכשיר לולב כזה לכתחילה, גם כאשר מדובר בתיומת שכפולות העלים שלה אינן מכסות זו את זו. בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' ס"ד) כתב שהגרש"ז אויערבך והגרי"ש אלישיב זצ"ל אמרו לו שאם יש הבדל ניכר בין גובה שני כפלי העלה, אסור ליטול לולב זה, אולם אם ההפרש איננו ניכר, ניתן ליטול לולב זה אפילו לשיטת הריטב"א. בהערה כתב שהראה לגרי"ש אלישיב זצ"ל לולב שהיה בו הפרש של שני מילימטר בגובה שני העלים, והגרי"ש הכשיר לולב זה אפילו לשיטת הריטב"א.

נה. משנה ברורה (סימן תרמ"ה, סעיף קטן כ'), וכתב שם שהלולב פסול משום שאינו הדר.

נו. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ד'). בביכורי יעקב (סעיף קטן י"ג) דייק מההשולחן ערוך שאם יש שני עלים, הלולב כשר, אולם אם עלה

יא. אם נקטמו רוב העלים העולים מעל לשדרה, הלולב פסול.² לנוהגים על פי הרמ"א, גם אם רק העלה האמצעי נקטם קטימה כלשהי, הלולב פסול (אף על פי שרוב העלים היוצאים מהשדרה שלמים).³ שיעור הקטימה לא נתפרש בדברי השולחן ערוך. לפיכך יש אומרים שהלולב נפסל אם העלים נקטמו בשיעור כלשהו, ויש אומרים שרק העלה האמצעי פוסל אם נקטם בשיעור כלשהו, ואילו שאר העלים פוסלים רק אם נקטמו ברוב.⁴

דבריו הסתפק האם לפסוק כך, משום שלפי חלק מהראשונים יש להחמיר בקטימה כלשהי רק בעלה האמצעי. חלק מהמחלוקת מבוססת על הבנות שונות בדברי השולחן ערוך שכתב "רוב העלים העליונים", האם כוונתו לרוב העלים מבחינה מספרית, או שמא כוונתו לרוב העלים מבחינת אורך העלה. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' קמ"ט) הקשה על הסוברים שיש לחלק בין קטימת העלה האמצעי לבין קטימת שאר העלים, משום שבלבוש ובמגן אברהם פסלו לולב שעליו העליונים כפופים בשיעור כלשהו, על אף שאין מדובר בראש הלולב, ואם כן לכאורה הוא הדין בנקטם. בשולחן ערוך הרב (סעיף י"ז) כתב שלכתחילה יש להחמיר ולא ליטול לולב שהעלה האמצעי שלו קטום בשיעור כלשהו, אבל בשעת הדחק אפשר לסמוך על השיטות המקלות ולברך, כל עוד לא נקטם רוב העלה האמצעי, וכן כתב בביאור הלכה (דיבור המתחיל "אבל").

בהגדרת קטימה, כתב הביכורי יעקב שאם העלה נשבר מעט ועדיין מחובר ללולב באופן שאם יעמיד אותו, העלה יישאר למעלה - הלולב כשר. אולם אם נשבר ברובו משאר הלולב, בין ברוחב ובין בעובי, למרות שהוא עדיין מחובר קצת - הלולב פסול. בספר ארבעת המינים השלם (בירור א'), כתב שאם קטימת הלולב נראית רק לאחר

אחד נמצא בשיעור גובה הלולב והעלה השני נמצא מתחת לשיעור הלולב, הלולב עדיין פסול, והשולחן ערוך דיבר רק בלולב שיש בו שיעור מצומצם.

נז. בספר לקיחה תמה (הערה מ"ב) דייק מלשון המשנה ברורה שכתב: "ועליונים נקרא אותן שגבוהים מן השדרה ולמעלה", שאין הכוונה לעלים היוצאים מעל לשדרה, אלא גם לעלים היוצאים מצדי השדרה ועולים מעל לשדרה.

נח. השולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ו') כתב שהלולב נפסל אם נקטמו רוב העלים העליונים, ובמשנה ברורה הסביר שהכוונה לרוב העלים היוצאים מעל לשדרה. הרמ"א הוסיף שהלולב פסול אם העלה העליון האמצעי נקטם. הביכורי יעקב (סעיף קטן ט"ז) כתב שהרמ"א איננו חולק על השולחן ערוך, אלא מוסיף דין נוסף. בערוך השולחן (סעיף י"ז) הסיק שכאשר אין לולב אחר, ניתן לברך על לולב שראשו נקטם (לדבריו ההיתר איננו במקרה של קטימת רוב העלים אלא שנקטם רק ראשו).

נט. הביכורי יעקב (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ט"ז) כתב בשיעור הקטימה בשיעור כלשהו, וכן הביא הביאור הלכה (ד"ה "רוב העליון") את דברי הלבוש הפוסל קטימה בשיעור כלשהו. אולם בהמשך

יב. לולב שנראה כאילו הוא התכווץ והעלים שלו נראים בצורה של "זיג זג", פסול.^ס אם רק ראשי עליו נראים בצורת "זיג זג", הלולב כשר, ואפילו אם

העלה האמצעי נראה כך, כיון שזהו דרך גידולו של הלולב (ראה תמונה 3).^{סא}

לולבים כאלה, אולם ראשונים ואחרונים אחרים לא הזכירו שיעור זה.

סא. נטעי גבריאל (עמ' נ"ב), וכתב שהלולב מותר משום שהלולב כוּוץ משעת בריאתו, ומשמע שהגדיר פסול של כוּוץ כשהכיווץ נעשה לאחר גמר גידול הלולב. בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' קכ"ז) כתב בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א להכשיר לולב זה. כמו כן כתב שבספר אורחות רבנו (חלק ב', עמ' רמ"ד) מובאת תמונה של לולב שראשו כזיג זג, והגר"י קנייבסקי אמר עליו שאינו לולב כוּוץ. בספר הידורי לולב (עמ' רל"א) דן בתיומת שהיא מעין "זיג זג", וכתב שהריטב"א והר"ן לא כללו לולב מעין זה ברשימת הפסולים, ויש לחקור בשיטתם, שפוסלים הימנק, נקטם וכפוף בראש התיומת בשיעור כלשהו, האם התכוונו רק לפסולים הללו, או שהתכוונו גם לשאר הפסולים. אולם בסוף דבריו כתב שכיון שזהו דרך גידולו של הלולב, אין לפסול בכך.

אגב אעיר על מה שכתב בספר ארבעת המינים למהדרין (בעמ' רל"ב) שבדרך כלל תיומת של לולב שמסתיימת בצורה של "זיג זג" היא גם פתוחה, שבמציאות אין הדבר כך ברוב הפעמים, שכן דווקא כיווץ העלים מחזיק יחד את עלי התיומת ומונע את הפרדתם.

בספר הנ"ל בעמ' קכ"ב הביא דוגמאות קיצוניות ללולב כוּוץ, וכתב את כל דין כוּוץ כשיטת האור זרוע, שהעלים התכווצו כמו חנוכיה. אולם ברור שלפי רוב השיטות שהסבירו את שיטת הערוך,

התבוננות, יש להקל ליטול לולב זה בימי חול המועד, משום שאם קטום פסול משום הדר, הלולב נפסל רק אם רואים את הקטימה בראייה בעלמא, בלי להתבונן ולראות את הקטימה מקרוב, ואם קטום פסול מדין לקיחה תמה, אין לפסול משום לקיחה תמה בשאר הימים.

ס. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ח'). בגמרא סוכה (לב"א) כתוב שלולב קוּוץ פסול, ורש"י שם פירש שקוּוץ היינו שיש לו קוצים בשדרה. תוספות כתבו בשם הערוך שהכוונה היא שהלולב כאילו התכווץ, והכיווץ גרם לעלים שלו שיהיו מעין "זיג זג". השולחן ערוך פסק כשני הפירושים. הביכורי יעקב (סעיף קטן כ"ב) הסביר שהשולחן ערוך הסתפק איזה מהפירושים נכון, ולכן פסק להלכה את שניהם, אם כי אדם יכול ליטול את שני הלולבים ולצאת באחד מהם ממה נפשך (ובתוספת ביכורים דחה אפשרות זו, לפי גירסת הר"ף שיש שני פסולים: כוּוץ וקוּוץ). כמו כן כתב שהרמב"ם לא הזכיר את דין קוּוץ משום שהוא מפרש דין זה כקמטים בעלים (כפי הפירוש השני שהובא), וכל לולב שמתייבש נעשים בו קמטים, וממילא דין זה כבר הוזכר בדין יבש. אולם לא זכיתי להבין את דבריו, שהרי במציאות יש לולבים שאינם יבשים ובכל זאת יש בעלים שלהם קמטים, ולא ניתן לפסול לולבים אלה משום יבש. גם קביעתו שכל לולב שמתייבש נעשה קמטים לא נהירה לי. באור זרוע כתב שהלולב פסול רק אם הוא נראה לאחר שהתכווץ כעין חנוכיה, ואין היום בשוק

יג. לולב שהעלים שלו כפופים, כשר (ראה תמונה 4).^{סב} יש שאמרו שעדיף לצאת ידי חובה בלולב שעליו כפופים, משום שכיפוף העלים מונע את חלוקת התיזומת. אולם יש שפסלו לולב זה. להלכה עדיף שלא ליטול לולב שכל עליו או רובם כפופים, ויש מקילים ליטול לולב שרק העלה העליון שלו כפוף (ראה תמונה 5).^{סג}

יד. נקב בעלי הלולב איננו פוסל אותו.^{סד}

טו. יש שאמרו שיש הידור שיהיו בלולב שישים ושמונה עלים, ויש שאמרו שיש הידור שיהיו בו שישים עלים.^{סה}

שבה הלולבים היו דקים והיה לולב עבה שלא היה בראשו כיפוף, העדיף את הלולב העבה. בספר הידורי לולב (עמ' ר"מ) כתב שיש לבדוק את כפיפות העלים בראייה ממרחק נטילה, כמו בשאר פסולי הדר.

בספר פרי הדר (עמ' 70) כתב הגר"י מרגולין שיש לחלק בין שני סוגי כיפופי עלים: אם העלים פונים כלפי מטה - יש להחמיר, כמו שכתב במשנה ברורה. אולם אם העלים אינם פונים למטה, הלולב כשר ומהודר לכל השיטות. גם בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' קל"ד) כתב בשם הרב עדס, בשם הגר"נ קרליץ ובשם הגר"ע אויערבך שליט"א, שאם העלה איננו מתכופף בסופו כלפי מטה, אלא הוא מסתיים כמו ראש של האות ו', העלה נחשב לעלה רגיל ואינו מוגדר ככפתור (לולב שהעלה העליון שלו כפוף). (ראה תמונה 5).

סד. כף החיים (סימן תרמ"ה סעיף קטן מ') בשם הבית דוד, והלולב כשר משום שפסול נקב נאמר רק באתרוג. בסוף דבריו כתב שנכון להחמיר לכתחילה אם יש בידו להשיג לולב שהעלים שלו אינם נקובים.

סה. נטעי גבריא (עמ' ס"ה).

אין מדובר בכוון כמו חנוכיה, ופלא על המחבר שהתעלם מרוב הראשונים והאחרונים, והביא רק את דברי האור זרוע. ונראה לומר שהערוך שפסל מדין כיוון העלים לא התכוון לפסול רק במקרה קיצוני כמו זה שהובא באור זרוע (שהלולב דומה לחנוכיה), אלא הוא התכוון לפסול גם במקרה שרוב העלים התכווצו, כמו שכתב בספר כשרות ארבעת המינים עמ' קס"ד.

בספר נטעי גבריא (שם) כתב שהרי"מ שטרן חולק על ההכשר של העלים המסתיימים בזיג זג, אך נראה לי שהגר"מ שטרן פסל רק כאשר רוב העלים מסתיימים כך, ואילו המתירים מכשירים רק לולב שמיעוט עליו מסתיימים בזיג זג.

סו. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ט').

סג. הרא"ש בתשובותיו (כלל כ"ד סימן י') הכשיר לולב שעליו כפופים, ואף כתב שהוא מעדיף לצאת בו ידי חובה, אולם הר"ן בחידושו חלק עליו. הלבוש כתב לא ליטול לולב שרוב עליו כפופים, והט"ז חלק עליו והכשיר בכל מקרה. המשנה ברורה (סעיף קטן מ') הכריע כמו הלבוש. בספר מסורת משה (חלק ב' עמ' קנ"ב) כתוב שהגר"מ פיינשטיין זצ"ל היה נוהג בדרך כלל לקחת לולב כפוף כפי שיטת הרא"ש, ורק בשנה

סימן ג' – דינים בשדרת הלולב

א. רוב השדרה צריכה להיות מכוסה בעלים.^ס

ב. אם שדרת הלולב נשברה והיא תלויה למטה, אין לצאת בו ידי חובה. גם אם אגד את חלק השדרה שנשבר עם שאר השדרה וחיבר אותם כך שהחלק שנשבר לא ייפול.^ס

ג. לולב שעליו מכסים רק צד אחד של השדרה, והצד השני של השדרה ערום ללא עלים, פסול.^ס

כתב שאם השדרה נופלת מחמת תחילת ריקבון, ולא מחמת שבר, כולם יודו לדברי המגן אברהם ויכשירו. כמו כן כתב שהמגן אברהם לא התיר במקרה שהשדרה התייבשה בגלל שהוא השווה את דין שבירת השדרה לדיני טרפות, אלא הוא התכוון רק להוכיח מדיני טרפות שהשדרה איננה חמורה מהעלים (דבריו מוסברים יותר בתוספת ביכורים). בערוך השולחן (סעיף ד') דחה את השוואת המגן אברהם לדיני טרפות, ופסק שאפילו אם השדרה נשברה קצת באופן שאיננה יכולה לעמוד, הלולב פסול כל שבעת הימים. החתם סופר (הובא בכמה אחרונים ללא ציון המקור המדויק של התשובה. לכאורה כוונתם היא לתשובתו ביורה דעה סימן נ"ב) כתב שדין שבירת השדרה אינו תלוי בשאלה האם השדרה התנתקה ברובה משאר הלולב או לא, אלא בשאלה האם השדרה מחוברת מספיק כדי שהיא תמשיך לקבל חיות משאר הענף. בשולחן ערוך הרב (סעיף ח') פסק כדעת המגן אברהם, שלולב ששדרתו נשברה באופן שהיא עדיין מחוברת קצת לחצי השדרה השני כשר, אלא שצריך לאגוד את השדרה באופן שלא תיפול.

סח. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ג').

סו. ביאור הלכה (סימן תרמ"ה, דיבור המתחיל "ועדיין"), והוכיח כך מראשונים ואחרונים, וחלק בזה על הגר"א שהצריך שכל השדרה תהיה מכוסה בעלים.

סז. המגן אברהם (סימן תרמ"ה סעיף קטן ב', הובא במשנה ברורה סעיף קטן ד') הכשיר במקרה זה. ההסבר לכך הוא שהלולב פסול דווקא אם רוב העלים התדלדלו, משום שמדמים דיני לולב לדיני טרפות, ולולב שרוב עליו התדלדלו דומה לבהמה שנשברו רוב צלעותיה, שהיא טרפה. אולם רבים חלקו על המגן אברהם (מור וקציעה; אליה רבה המובא בפרי מגדים), ולכן ראוי להחמיר. המשנה ברורה בסוף דבריו הביא את הסברו של הבגדי ישע בכוונת המגן אברהם, שהמגן אברהם לא התכוון להתיר לולב שהשדרה שלו נשברה, שהרי לולב שנקטם ראשו פסול, וכאשר השדרה נשברה ודאי נקטם ראשו של הלולב. אלא המגן אברהם התיר רק במקרה שהשדרה התמוטטה קצת, אך לא נשברה. בשער הציון (אות ז') כתב שהמגן אברהם דיבר במקרה שרוב השדרה נשברה, אך מיעוט מהשדרה עדיין מחובר, ולמד מכך שלפי הבגדי ישע נקטם ראשו פסול גם באופן זה. בביכורי יעקב (סעיף קטן ד')

ד. לולב שיש לו קוצים בשדרה, פסול.^ט

ה. שדרת הלולב צריכה להיות ישרה. אם השדרה עקומה באופן שהעיגול שנוצר דומה לעיגול שבראש מגל, הדין תלוי בכיוון העקמימות: אם העיקום הוא לכיוון אחורי הלולב - הלולב כשר, ואם העיקום הוא לפניו או לצדדים - הלולב פסול (ראה תמונה 6).^ז

שהביא לחזון איש לולבים, ואחד מהם היה קצת עקום, והחזון איש אמר בתמיה "האם צריך שיהיה לו שכל ישר?!". אמנם הגרי"ז מבריסק החמייר בכך, וכך גם הגרי"י קניבסקי, והביא לכך מקור מהרמב"ם. גם בספר הליכות שלמה (עמ' קפ"ד) כתב שהגרש"ז אויערבך זצ"ל היה משקיע הרבה בבדיקת הישרות של הלולב כדי שלא תהיה בו עקמימות כלל, והחשיב מעלה זו לעיקר גדול בהידורי הלולב.

יש לציין שהיום נהוג למכור לסוחרים את הלולבים בלולים, שהם מעין קופסאות ארוכות, שכל אחת מהן מכילה כמה עשרות לולבים, ובדרך כלל אי אפשר להכניס לולב שעקום כמגל לקופסאות אלה, ולכן לולבים עקומים כמגל אינם מצויים בשוק. שיעור כיפוף כמגל מובא במשנה ברורה (סעיף קטן ל"ג). שדרה עקומה פסולה משום הדר, כפי שכתב במשנה ברורה (סעיף קטן ל"ו). אולם המהרש"ם בהגהותיו לספר אורחות חיים (סימן תרמ"ה), כתב שאם השדרה כפופה לצדדים, הלולב כשר בשאר הימים, היות והגמרא נותרה בספק לגבי דין זה ולכן הוי ספק דרבנן לקולא.

בכף החיים (סעיף קטן נ"ה) כתב שאפשר ליישר שדרת לולב שהתעקמה (מבחינה טכנית אפשר לעשות זאת על ידי הצמדה של השדרה למקל של מטאטא וכדומה).

ט. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ח'). בגמרא (לב,א) כתוב שלולב קוץ פסול, ופירש רש"י שם שהכוונה היא ללולב שיש לו קוצים בשדרה, ואילו תוספות פירשו בשם הערוך שהכוונה היא שהלולב כאילו התכווץ, והכווץ גרם לעלים שלו שיהיו מעין "זיג זג". השולחן ערוך פסק כשני הפירושים. בספר תורת ד' מינים (חלק א' סימן ב', הערה י"ח) כתב בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל שהלולב פסול גם לאחר שהסירו ממנו את כל הקוצים, כיוון שלולב שיש לו קוצים בשדרתו אינו ממיץ לולב.

ע. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ח'). כאשר הלולב מתעקם לאחוריו הלולב כשר מכיוון שכך דרך גדילתו. אולם עיקום לצדדים או לפניו אינו כדרך גדילתו, ולכן הלולב פסול. בשערי תשובה (סעיף קטן ז') כתב שראוי לא ליטול לולב עקום כלל, אלא אם אין לו אחר. בערוך השולחן (סעיף כ') כתב שהלולב פסול גם אם השדרה עצמה היא ישרה, אלא שהיא מתכופפת בגלל שהיא רכה.

בספר תורת ד' מינים (חלק ב', עמ' ס') תמה על החיים וברכה (אות ס"ו) שכתב שאחד מהידורי הלולב הוא שתוארו יהיה בלי שום נטייה ועקמומית לאחד מהצדדים, וכתב שאין מקור לזה מהדין, היות שרק לולב העקום כמגל פסול. עוד הביא שם מספר אורחות רבנו שכתב

ו. לולב עקום שיישרו את השדרה שלו (כגון על ידי קשירתו למקל של מטאטא) - כשר.^{יא}

ז. לולב שהשדרה שלו עקומה לאחוריה (בשיעור של כיפוף הדומה למגל), ולאחר מכן מתיישרת, ולאחר מכן מתעקמת שוב לאחוריה, פסול כיוון שאין זה דרך גידול הלולב. רק כאשר השדרה מתעקמת פעם אחת לאחוריה, הלולב כשר, היות וכך דרך גידולו.^{יב}

ח. לולב שראש שדרתו כפופה כאגמון (כאדם גיבון), כלומר שהשדרה פונה כלפי מטה, בין אם היא כפופה לאחור, לפניו או לצדדים - פסול.^{יג}

ט. לולב ששדרתו חסרה - כשר.^{יד}

סעיף קטן ל"ט) שפסול משום שאין זה הדר. בביכורי יעקב (סעיף קטן כ"ג) כתב שהרדב"ז חילק בין דין כפוף לבין דין עקום, שדין עקום מדבר על לולב שמתחיל להתעקם ולאחר מכן חוזר לישרותו, ואילו דין כפוף עוסק בלולב שמתחיל להתכופף ולא חוזר לישרותו. אולם הכפות תמרים חלק עליו משום שלפי פירושו לא ניתן להבין מהו עקום כמגל, ולכן חילק ביניהם בדרך אחרת, שלולב עקום הוא לולב שעקום מאמצע השדרה, ואילו לולב כפוף עקום בראש השדרה, וסיים הביכורי יעקב שאין הכרע בזה ולכן יש להחמיר כשניהם. אולם המשנה ברורה לא הביא את דבריו להלכה.

עד. כשרות ארבעת המינים (עמ' קס"ח). הגרי"מ שטרן שליט"א דן שם במחלוקת בין הראב"ד והרמב"ן הסוברים שאין פסול חסר בלולב (אלא כל פסולי הלולב הם פסולי הדר), לבין רבנו ירוחם הפוסל תיומת שנחלקה מדין לקיחה תמה, ויוצא מדבריו שהוא סובר שיש דין חסר בלולב. אך גם לדעת רבנו ירוחם ניתן לומר שגם אם השדרה חסרה, הלולב עדיין כשר, הואיל

רב סעדיה גאון בסידורו פוסל לולב עקום, גם אם התעקם רק מעט, ונאמרו שני הסברים בשיטתו. הסבר אחד - שהבין שהגמרא כתבה שני דינים: עקום ודומה למגל, כלומר: הלולב פסול אפילו אם הוא עקום מעט, והלולב פסול במקרה נוסף, אם הוא כפוף כמגל. הסבר שני: רס"ג סובר שעקום כמגל פירושו שהוא כמעט ואיננו עקום. כאמור, השולחן ערוך והפוסקים בעקבותיו לא פסקו כשיטת רב סעדיה גאון, ולפיכך אין צריך לחשוש לשיטה זו.

עא. הליכות שלמה (עמ' קפ"ד), מתוך רשימותיו של הגרש"ז אויערבך זצ"ל.

עב. נטעי גבריא (עמ' נ"ה). לולב שעקום לאחוריו - כשר משום שכך דרך גדילתו: ככל שהוא גדל יותר והעלים שלו נפתחים, השדרה מתעקמת לאחור. אולם כאשר השדרה חוזרת ומתעקמת, אין זה עיקום כדרך גדילתו, ולכן הלולב פסול.

עג. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ט'), ומשנה ברורה (סעיף קטן ל"ח), וכתב המשנה ברורה (שם

י. לולב שחלק משדרתו התייבשה, החלק היבש איננו עולה למידת הלולב, ושדרת הלולב צריכה להיות ארוכה ארבעה טפחים ללא החלק היבש.⁷

סימן ד' – דינים בתיומת

בנוסף לדינים הכלליים הנוהגים בכל עלי הלולב, ישנם דינים מיוחדים, חמורים יותר, שנאמרו רק בעלי ה"תיומת". ונחלקו המחבר והרמ"א מהי התיומת. לפי השולחן ערוך, התיומת איננה עלה מסוים, אלא היא רוב העלים הכפולים שבולב. ואילו לפי הרמ"א, התיומת היא העלה הכפול האמצעי (ובנוסף לכך מודה שחל דין של תיומת על רוב העלים כדעת השולחן ערוך - ראה הערה). יש לשים לב שלא תמיד העלה האמצעי הוא העלה הגבוה ביותר (ראה את התיומת לפי שיטת הרמ"א בתמונה 7).⁷

הרמ"א הוסיף "וברוב העלין" בדברי השולחן ערוך, ומשמע שסובר כמותו. ב. כשם שבדינים אחרים (כמו קטימה) אומרים שרוב העלים ככולם, ואם הפסול אירע ברוב העלים אנו אומרים שנחשב הדבר כאילו הפסול אירע בכל העלים, כך גם בתיומת. ג. החיי אדם (כלל קמ"ט סעיפים ט"ז-י"ז) כתב במפורש שהתיומת כוללת הן את רוב העלים והן את העלה האמצעי: "וגב של כל עלה ועלה הדבוק - נקרא תיומת. ואם נחלקה התיומת של רוב העלין וברוב כל עלה ועלה, ולא דוקא שנחלקה מגבה, אלא כל שנסדקה רוב העלין ברוב כל עלה ועלה, שזהו ששינוי נפרצו העלין (היינו כפירוש התוספות ושאר ראשונים) רצה לומר שנחלקו העלין, ואם כן הרי זה כאילו אינו (שם), והוי כאילו הלולב בלא עלין, והוי כאופתא דהוי פסול מגופו ופסול כל שבעה", ובהמשך: "ואם נחלקה העלה האמצעי אם כלה בשלושה עלין או שנחלק אחד אם כלה בשני עלין ונחלק עד השדרה, גם זה בכלל נחלקה התיומת והוי כאילו ניטל אותו עלה ואינו הדר, זהו דעת רוב הפוסקים".

ובכל מקרה חלק מהשדרה תהיה חסרה, שכן צריך לחתוך את הלולב על מנת להפרידו מהעץ והרי זה דומה לעוקץ האתרוג שמותר לחתוך חלק ממנו כדי לחתוך את האתרוג מהעץ. אולם יש גם סברא לחלק בין המקרים ולומר ששדרת הלולב מתחילה רק מהמקום שהעלים גדלים בו, ובחלק זה של השדרה יש דין חסר.

עה. שער הציון (סימן תרמ"ה, סעיף קטן כ"ד). בספר הליכות שלמה (עמ' קפ"ג) מובא שהגרש"ז אויערבך כתב ברשימותיו שיש להסתפק בדין לולב ארוך יותר משיעורו, שהשדרה שלו התייבשה בחלקה התחתון ברובה, אולם אם יתלוש את החלק התחתון היבש - רוב הלולב יהיה לח.

עו. לכאורה משמע מדברי הרמ"א שהוא איננו חולק על השולחן ערוך, ולשיטתו יש שני דינים בתיומת: דין רוב העלים (כדברי השולחן ערוך) ודין נוסף בעלה האמצעי שגם עליו חלים דיני התיומת. יש להביא לכך כמה הוכחות: א.

א. אם התיומת נחלקה לשניים - הלולב פסול. לפי הנוהגים כדעת השולחן ערוך, היינו שרוב עלי הלולב נחלקו לשניים, ואילו לפי הנוהגים כרמ"א, הלולב פסול גם אם רק העלה האמצעי היוצא מהשדרה של הלולב נחלק לשניים.¹⁷

הרמ"א (אם כי לא מוכח כן לגמרי). בשולחן ערוך בהוצאת מכון ירושלים המילים "וברוב העלין" נמצאות בתוך סוגריים, שלא כשאר הגהות הרמ"א שאינן מסומנות בסוגריים. והעירני הרב משה הררי שליט"א, מחבר ספר מקראי קודש, שבשולחן ערוך מהדורת ונציה (שיצאה לאור עוד בשנת שכ"ו, עוד בחיי המחבר), לא כתובות המילים "וברוב העלין", ומשמע שזו תוספת מאוחרת יותר (וכפי שראינו לעיל, נראה שתוספת זו נכתבה על ידי הרמ"א).

להלכה אין כל נפקא מינה בין השיטות השונות, משום שהרמ"א יפסול בכל מקרה את הלולב אם רוב העלים נחלקו, משום ש"רובו ככולו", וכשם שבדין קטום הרמ"א פוסל לולב שרוב עליו קטומים גם אם העלה האמצעי שלו איננו קטום, כך גם הוא יפסול לולב שרוב עליו סדוקים, גם אם העלה האמצעי איננו סדוק.

עז. שולחן ערוך ורמ"א (סימן תרמ"ה, סעיף ג'). נחלקו האחרונים בטעם הדבר שתיומת שנחלקה פסולה: יש אומרים שהלולב פסול משום דין "לקיחה תמה" ותיומת פתוחה נחשבת כחסרה קצת, ויש אומרים שסיבת הפסול היא משום שאינו הדר. בספר ארבעת המינים השלם, בירור ב' (עמ' קס"ה), כתב שניתן ליטול לולב זה בשאר הימים בכל מקרה: אם הפסול הוא מחמת לקיחה תמה - פסולי לקיחה תמה מותרים בשאר ימים, ואם הפסול הוא מטעם הדר, שמא הלכה כסוברים שפסולי הדר כשרים בשאר הימים (המחלוקת מובאת בסימן תרמ"ט).

כך משמע גם מכמה ספרי הלכה. כך משמע מביאור המשנה ברורה במשנה ברורה המבואר (בהוצאת עוז והדר), וכן משמע בספר הלכות חג בחג לגר"מ קארפ שליט"א, שכתב (עמ' ל"ו): "ויש מחמירין שאף אם נחלקו תיומתו של העלה האמצעי העליון", ומשמע שדין העלה העליון נוסף על הדין של רוב העלים. לאחר דין ודברים בנושא, שאלתי בעניין זה את הגר"י אפשטיין שליט"א, מחבר שו"ת חבל נחלתו, וענה לי שלפי הרמ"א התיומת כוללת גם את רוב העלים. כך משמע גם משו"ת משנה הלכות (חלק ג' סימן נ"ט), שכתב: "ובשולחן ערוך שם סעיף ג' קבע להלכה כהרי"ף והרמב"ם דנחלקו התיומת ברוב עליו פסולה, והרמ"א החמיר גם כן לפסול בנחלק העלה העליון האמצעי לבד עד השדרה".

אולם יש מהפוסקים שמשמע מהם שלפי הרמ"א רק לעלה האמצעי יש דין של תיומת. במאמר מרדכי (סימן תרמ"ח סעיף קטן ד') כתב בדעת רש"י: "ופיסול נחלקה התיומת לא הוי אלא בשני עלין האמצעים", ובהמשך שם כתב: "ודעת המחמירין שהביא רמ"א ז"ל הוא על פי שיטת רש"י שבסמ"ק". בשולחן ערוך הרב (סעיף ט') כתב שאם נחלקו רוב העלים הכפולים של הלולב הלולב פסול מדין הדר, ואילו באשר לפסול העלה האמצעי שנחלק, כתב שהוא מדין לקיחה תמה, ומשמע שהם שני דינים שונים. כמו כן, מדברי ערוך השולחן משמע שהמילים "וברוב העלים" נועדו להוסיף לבאר את שיטת השולחן ערוך בדין תיומת, ואינם תוספת של

ב. תיומת שנחלקה אינה פוסלת את הלולב אלא אם נחלקה ברובה.^{ט"ז} אולם אם אפשר, מוטב ליטול לולב שהתיומת שלו לא נחלקה כלל.^{ט"ח}

במסקנת דבריו כתב שכיוון שהדין יצא מפיו של הרמ"א, אין ליטול לולב שהתיומת שלו נפתחה ברובה, אם ניתן למצוא לולב אחר, גם אם העלה האמצעי לא נפתח עד השדרה. אולם אם לא ניתן למצוא לולב אחר, נוטלים לולב שהעלה האמצעי שלו נפתח אפילו ברובו, בברכה. בשולחן ערוך הרב (סעיף י"א) הכשיר תיומת שלא נחלקה כולה, אבל כתב שאם אפשר, טוב לחוש לשיטות הפוסלות תיומת שנחלקה אפילו במקצתה.

בספר חוט שני, מובא בשם הגר"נ קרליץ שליט"א, (עמ' רע"ו) כתוב: "אצל החזון איש היו מחפשים לולב שתיומתו סגורה עד הסוף. אמנם לא נודע לן מידת הקפידא".

בספר לקיחה תמה (הערה כ"ח) כתב שדין נחלקה התיומת שונה משאר הדינים בלולב (כגון נקטם): בדין נחלקה התיומת, כל עוד לא נחלקה ברובה, אין זה נחשב כנחלקה כלל, אבל בדין נקטם ובשאר הדינים, גם אם לא נקטם כשיעור, עדיין חל על הלולב דין של קטום ויש על הלולב שם של פסול, אלא שאינו קטום כשיעור, ולכן למעשה הלולב איננו פסול. בספר ארבעת המינים השלם (עמ' י') הכריע כדעת הרמ"א ולא כדעת המשנה ברורה בשם הגר"א, וכתב שמצווה מן המובחר ליטול לולב שהעלה העליון שלו לא נחלק כלל. ה"ט"ז (סעיף קטן ד') כתב שיש להחמיר רק אם התיומת נחלקה בשיעור טפח והוכיח את דבריו מהגמרא במסכת חולין, המונה דברים שנפסלים בחגירת הציפורן, ואינה מונה במניין זה גם את התיומת של הלולב. הלכך ברור שהלולב אינו נפסל כאשר התיומת נחלקה

עח. משנה ברורה (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ט"ז) בשם ביאור הגר"א, וכתב שאם נחלקה רק במקצתה, אין להחמיר כלל. זאת לעומת דברי הרמ"א שכתב שכדי שהתיומת תפסול את הלולב, צריך שהיא תיחלק עד השדרה. החזון איש (סימן קמ"ה סעיף קטן א') כתב שגם לדעת הגר"א הלולב אינו נפסל אם התיומת איננה פתוחה עד השדרה, ובמקום הדחק ניתן לברך גם אם העלה האמצעי נפתח ברובו.

עט. משנה ברורה (סימן תרמ"ה, סעיף קטן י"ט). הרמ"א כתב שלכתחילה מצווה מן המובחר ליטול לולב שהתיומת שלו לא נחלקה כלל, אולם המשנה ברורה פסק כדעת הגר"א שהובאה לעיל, שאין לחשוש אם התיומת נפתחה בחלקה, כל עוד לא נפתחה ברובה, ורק אם יש לו לולב שהתיומת שלו לא נחלקה כלל, מוטב שייטול אותו משייטול לולב שהתיומת שלו נפתחה בחלקה, משום "מהיות טוב אל תקרי רע", אבל מעיקר הדין אין להחמיר בכך כלל.

בערוך השולחן (סעיף י') הקשה על הרמ"א מדוע הכשיר לכתחילה את הלולב רק כאשר התיומת לא נחלקה כלל, הרי הוא פוסק כדעת האור זרוע בהגדרת התיומת (עיי' שער ט' הרחבה א'; שהבאנו את השיטות השונות לגבי נחלקה התיומת), והאור זרוע פוסל רק במקרה שהתיומת נחלקה עד השדרה. כמו כן, רוב הראשונים אינם פוסלים עלה אמצעי שנפתח קצת (משום שהם מפרשים שהתיומת היא משהו אחר), ומדוע פסק הרמ"א נגד רוב הראשונים והחמיר? אולם

ג. אם התיומת שבלולב אינה כפולה מתחילת ברייתה, אלא עולה בה רק עלה אחד, הלולב פסול.^א

ד. לנוהגים כרמ"א, אם ללולב יש שני עלים אמצעיים, דין תיומת חל על שניהם, ואם נחלק אחד מהם, הלולב פסול.^{בא}

ה. יש להחמיר שלא ליטול לולב שיש לו שני עלים כפולים אמצעיים שנפרדו זה מזה, למרות שכל עלה כפול בפני עצמו סגור עד הסוף.^{בב}

שני עלים יוצאים מראש השדרה, אולם אחד מהם גבוה מחברו, נחשב הדבר שללולב יש שתי תיומות, היות ודין תיומת אינו תלוי בגובה העלה, אלא בנקודת היציאה שלו מהשדרה (בניגוד לדין קטום, השייך בראש הלולב). כמו כן כתב (הערה כ"ב) שיש לדייק מהמשנה ברורה שהלולב פסול רק אם העלים הכפולים נפתחו, אולם אם שני העלים הכפולים נפרדו זה מזה באופן שכל כפולת עלים נשארה מחוברת, הלולב כשר, וזאת בניגוד לשיטת הגאונים הפוסלים במקרה זה (ומשום כך כתב בבכורי יעקב סעיף קטן ט' שעדיף שלא לקחת לולב כזה, אך שאר הפוסקים לא כתבו כן. ובספר אורחות רבינו חלק ב' עמ' רל"ה כתב שהגרי"י קניבסקי זצ"ל היה נמנע מלקחת לולב כזה. עיין שער ט' הרחבה א'). כך גם פסק הגרש"ז אויערבך זצ"ל בספר הליכות שלמה (עמ' ק"פ).

בספר הידורי לולב (עמ' ר"ט), כתב להסביר בכמה אופנים את שיטת המשנה ברורה, שמצד אחד פוסל לולב שאחת משתי התיומות שלו נחלקה, ומצד שני מכשיר לולב שאחת משתי התיומות שלו נקטמה. עיין לקמן שער ט' הרחבה א'.

פב. זו שיטת הגאונים שהובאה בתוספות (בבא קמא צא,א דיבור המתחיל "נחלקה"). שיטת הגאונים

בשיעור חגירת הציפורן, ומכיון שכך, יש להעמיד את השיעור על טפח או על כזית. אולם הביכורי יעקב דחה את דבריו וכתב שהגמרא מנתה שם רק משטחים חלקים שניתנים לבדיקה על ידי חגירת הציפורן, ואילו לולב אינו ניתן לבדיקה באופן זה, משום שראשו חד, וכן דחה את דבריו מנימוקים נוספים. החיי אדם (כלל קמ"ט סעיף י') כתב שלדעה המובאת ברמ"א, יש להחמיר אפילו אם התיומת נחלקה במשהו.

בספר חוט שני (עמ' רע"ט) כתב בשם הגר"נ קרליץ שליט"א שבימי חול המועד עדיף ליטול לולב נאה שהתיומת שלו פתוחה מעט, מליטול לולב שהתיומת שלו סגורה לגמרי אך הוא אינו נאה כל כך, וזאת למרות שיטת רבי עקיבא איגר בהסבר דברי התוספות (עיין שער ט' הרחבה א').

פג. רמ"א (סימן תרמ"ה, סעיף ג'). ערוך השולחן (סעיף י"ב) הקשה על הרמ"א מדוע פסל לולב שיש לו רק עלה אחד, הרי לולב שהתיומת שלו נחלקה פסול משום שניתן לראות את הפסול בעיניים, ולכן יש לפסול את הלולב מדין הדר או משום לקיחה תמה, אך בלולב שיש לו רק עלה אחד הנוטל אינו יכול להבחין בכך שהעלה איננו כפול, וממילא לכאורה אין לפסול לולב זה, ונשאר בצריך עיון.

פא. משנה ברורה (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ט"ו). בספר לקיחה תמה (הערה כ"א) כתב שגם כאשר

- ו. יש להסתפק מה דין לולב שבו עלה כפול הסגור מלמעלה ופתוח מלמטה.^{פז}
- ז. יש אומרים שלולב שהעלה האמצעי שלו התייבש - פסול, למרות ששאר הלולב עודנו לח.^{פח}
- ח. אם העלה האמצעי נקטם בקטימה כלשהי, הלולב פסול לנוהגים כרמ"א.^{פח} אולם אם הלולב מסתיים בשני עלים אמצעיים, ורק אחד מהם נקטם, אפשר להכשיר את הלולב.^{פח}

כמוהו. אמנם החזון איש (סימן קמ"ה סעיף קטן י"א) כתב שהראב"ד דיבר על לולב ששאר העלים שלו התייבשו, והוא סובר שאם העלה האמצעי נותר לח, יש להקל ולהכשיר. אולם אם רק העלה האמצעי התייבש ושאר העלים לחים - הלולב כשר גם לשיטת הראב"ד.

פה. משנה ברורה (סימן תרמ"ה, סעיף קטן כ"ח). הרמ"א כתב שאם אין לולב אחר ניתן לברך על לולב זה, והמשנה ברורה (סעיף קטן ל') הסביר שהרמ"א התכוון להקל רק במקרה שרק העלה האמצעי נקטם ורק כשהקטימה קטנה. אולם אם נקטמו רוב העלים או שהעלה האמצעי נקטם ברובו, גם לפי הרמ"א אין להקל ואפילו בשעת הדחק (אם לא במקומות שהיו מקילים ליטול לולבים פסולים בשעת הדחק). המגן אברהם שאל על הרמ"א: לכאורה היה מקום להכשיר רק הדס שנקטם, ולא לולב (כפי שיבואר בהלכות הדס. עיין שער ד', סימן ג', סעיף א' ובהערות שם). בביאור הלכה (דיבור המתחיל "אבל אי") תירץ בשם אחרונים, שהרמ"א סמך בשעת הדחק על שיטת השולחן ערוך שפסול נקטם הוא ברוב העלים, ואין עדיפות לעלה האמצעי. גם אם נאמר שדין קטימה נאמר גם בעלה האמצעי שנקטם, ניתן להקל כשיטת הראב"ד שסובר

אמנם לא הובאה בשולחן ערוך וברמ"א (למרות שבבית יוסף ובדרכי משה יש דיון בהסבר שיטתם), אך בספרי פסיקה רבים כתבו להחמיר כשיטה זו. עיין למשל שו"ת משנה הלכות (חלק ג' סימן נ"ט) שדן האם הגאונים החמירו לפסול את הלולב רק אם מתחילת ברייתו של הלולב שני העלים הכפולים האמצעיים היו מחולקים, או גם אם העלים נחלקו מפאת טלטולם וכדומה. בספר חזון עובדיה (עמ' רח"ז) כתב שאין להפריד את הקורע משום שאנחנו חוששים שמא יש שני עלים אמצעיים ובהורדת הקורע אנו עלולים להפריד ביניהם. נראה שצריך לומר שהגר"ע דיבר רק במקרה שהלולב כולו עטוף בקורע, משום שבדרך כלל ניתן לראות במקום הפיצול בשדרה האם יש בלולב שני עלים אמצעיים. עיין לקמן שער ט' הרחבה א'.

פג. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ו'). בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף י"א) כתוב שאם העלה פתוח באמצע, והוא סגור מלמטה ומלמעלה, הלולב כשר.

פד. מקור הדברים הוא הראב"ד בספר תמים דעים, והובאו דבריו בפרי מגדים ובמשנה ברורה (סעיף קטן כ"ב). אולם בתוספת ביכורים כתב שהראב"ד הוא דעת יחיד, ואין עוד פוסק שסובר

ט. אם אחד מכפלי העלה האמצעי צר מחברו, כך שהעלה השני אינו מכוסה כולו, הלולב כשר. אולם אם העלה האמצעי נמוך מחברו, ואינו מגיע למחצית גובה העלה הגבוה יותר, הלולב פסול.¹⁹

שאיננו פוסל, ולאחר מכן ניטלה אחת מכפולות העלה. המשנה ברורה (סעיף קטן כ"ט) הביא את דברי הביכורי יעקב להלכה. אמנם פוסקים רבים כתבו שאין להקל בזה, משום שהבית דוד עצמו חזר בו (שדי חמד, מערכת ד' מינים, סימן ב' אות ד', וכך כתב הביכורי יעקב עצמו בתוספת ביכורים).

פז. דין זה מבוסס על מה שביררנו לעיל בעניין העלים הכפולים, ונביא את הדברים שוב ביחס לתיומת: בספר לקיחה תמה (הערה י"ז) דייק דין זה מהשינוי ששינה השולחן ערוך בלשונו מלשון הטור. הטור הגדיר כל עלה כפול כעלה אחת: "דרך הלולב לאחר שיוצא עלה אחד מיד כשיעור שתי אצבעות, יוצא אחר, וכן הרבה זה על זה... וכל אחד כפול", ומשמע מדבריו שכל עלה כפול נחשב עלה אחד. לעומת זאת השולחן ערוך כתב: "כשהם גדלים, גדלים שניים שניים ודבוקין מגבן", ומשמע שכל עלה כפול נחשב כשני עלים שונים. נפקא מינה למעשה לעניין עלה כפול ששני עליו אינם מכסים זה את זה: לפי הטור הלולב פסול, ולפי השולחן ערוך הלולב כשר.

בספר ארבעת המינים השלם (בירור ד', עמ' קס"ז) כתב שייתכן שניתן להכשיר במקרה זה גם אם כפולה אחת של העלה איננה מגיעה לגובה העלה השני, משום שייתכן שאומרים שרובו ככולו, וכן הכשיר בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' קמ"ב), ובספר הידורי לולב (עמ' כ"ו) הכשיר לולב כזה לכתחילה, גם בתיומת ששני כפלי העלה אינם מכסים זה את זה.

שדין נקטם חל רק על השדרה ולא על העלים, וכן יש להוסיף סברא נוספת להקל משום שיש פוסקים הסוברים שניתן להקל ליטול בשעת הדחק גם ארבעת המינים פסולים, ולכן הסיק שבמקרה זה ניתן להקל ולברך (משום שיש צדדים רבים להתיר). אולם בכף החיים (סעיף קטן מ"ה) כתב שאין להקל כלל בלולב שראשו קטום, ולשיטתו הרמ"א לא דייק בדבריו, והיה צריך לכתוב דין זה רק בהדס (אולם למעשה פסק כדעת השולחן ערוך שמוותר לברך כל עוד לא נקטמו רוב העלים, ורק לפי הרמ"א מי שנוטל לולב שהעלה האמצעי שלו קטום - לא יברך). בשולחן ערוך הרב (סעיף י"ז) כתב שלכתחילה יש להחמיר שלא ליטול לולב שהעלה האמצעי שלו קטום בשיעור כלשהו, אבל בשעת הדחק ניתן לסמוך על השיטות המקלות ולברך, כל עוד לא נקטם רוב העלה האמצעי.

החזון איש הכשיר במקרה שנקטמה חצי התיומת, כלומר שחלק מכפל אחד של עלה נקטם, אך רוב האחרונים פסלו במקרה זה (הביכורי יעקב שהכשיר בתחילה חזר בו בתוספת ביכורים, לאחר שראה שהבית דוד חזר בו).

בעניין שיעור הקטימה, עיין לעיל סימן ב' סעיף י"א.

פו. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ה, סעיף קטן ט"ז), ולמד זאת מדברי הבית דוד שהכשיר את הלולב אם הייתה רק תיומת אחת שנחלקה במיעוטה באופן

י. אם עלי הלולב נראים כ"הימנק", כלומר שכפולות העלים שבתיומת נחלקו זה מזה (לנוהגים כשו"ע ברוב עלי הלולב, ולנוהגים כרמ"א גם בעלה האמצעי לבדו), עד שהם נראים בסיומם כשני עלים נפרדים לגמרי בצורת Y-, הלולב פסול, גם אם כפולת העלים לא נפתחה ברובה.^פ נחלקו הפוסקים מהו שיעור המרווח

רצו להסביר מציאות של כלי עם מרחק בין שתי הקצוות שלו, ואם כן ייתכן שגם לפי השיטה שמדובר במזלג, מדובר במזלג שיש מרחק גדול בין שיניו (ובערוך כתב שהכוונה ל"כלי של מתכת שהיו אוכלים בו פרסיים", וייתכן שהמרחק בין שיני המזלג הפרסי היה גדול מהמרחק שבין השיניים במזלגות הרגילים), וכן ייתכן שלפי השיטה שהימנק הוא מחוגה, מדובר במחוגה שהמרחק בין שתי הקצוות שלה הוא קטן.

החזון איש (סימן קמ"ה סעיף קטן ח') הסיק מציורי הראשונים מהו המרחק שצריך שיהיה בין העלים על מנת לפסול בלולב העשוי כהימנק. אולם נראה לעניות דעתי שהוא לא התכוון ללמוד שהציורים של ההימנק מדויקים לגמרי, אלא שניתן ללמוד מהם באופן כללי שדין הימנק פוסל רק אם יש רווח גדול בין העלים, וזהו הדבר העיקרי שהם רצו להמחיש בציור. מכאן נראה לדחות את מה שכתב בספר הידורי לולב (עמ' רט"ז), שניתן ללמוד ולדייק מהציורים שישנה מחלוקת בראשונים כיצד נראה הימנק, האם השדרה ישרה בצד אחד שלה, או לא.

בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף ד') כתבו שהגר"י פישר היה פוסל הימנק בכל מקרה שהעלים עקומים, ואפילו מעט. כמו כן כתבו שם שסבר שצריך לבדוק היטב האם יש הימנק, ושהוא עצמו היה בודק זאת בזכוכית מגדלת.

הסברנו את שיטת השולחן ערוך הסובר שמדובר ברוב העלים העליונים לפי הסבר

בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף ט') כתב שתיומת שעלה אחד שלה גבוה מחברו, דינה כתיומת שנחלקה, ואם יש פחות מטפח הפרש בין גובה כפלי העלים, הלולב כשר (כשיטת הט"ז בנחלקה התיומת), אולם מוטב שלא ליטול לולב זה. כמו כן כתב שסבר שמוטב שלא ליטול לולב שאין עליו מכסים זה את זה.

בהמשך שם כתב שאם יש לפניו שני לולבים: לולב שכפל אחד של עלה התיומת אינו מגיע לגובה הכפל השני, ולולב ששני כפלי התיומת מסתיימים באותו גובה אלא שנחלקו זה מזה, עדיף לקחת את הלולב ששני כפלי העלה שלו אינם מסתיימים יחד, ולא את הלולב שהתיומת שלו נחלקה, שמא התיומת תמשיך להיחלק ליותר מטפח. אולם אם יכול להדביק את התיומת, עדיף להדביק אותה וליטול את הלולב עם התיומת שנחלקה.

פח. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ז'). דין זה נקרא "הימנק", ונחלקו מהו הכלי הנקרא הימנק: יש אומרים שזה מזלג (הערוך בערך המנק) ויש אומרים שזה מחוגה (ספר העיטור, הלכות לולב פט, ב). יש שרצו לומר שלפי השיטה שהימנק הוא מזלג, הלולב נפסל גם כאשר המרחק בין שני העלים הוא קטן, ואילו לפי השיטה שהימנק הוא מחוגה, הלולב אינו נפסל אלא אם המרחק בין שני העלים הוא גדול. ברם לעניות דעתי אין הדברים מוכרחים, היות וייתכן שהמחלוקת היא רק בפירוש המילה "הימנק", אלא שהראשונים

בין העלים הפוסל את הלולב. יש שהחמירו בכל סדק שרואים בו שהעלים נפרדים זה מזה, ויש שהקלו ופסלו רק אם העלים רחוקים מאוד זה מזה (ראה תמונה 10).^פ

שלמות נותרות כך בגלל שמהו מחזיק את העלים יחד ומונע מהם להיפרד, גם כשהלולב נחבט במהלך ההובלה: קורע המחזיקה את עלי התיומת, כפתור (כיפוף העלים), או לפעמים סדק קטן שנוצר בראש הלולב והעלים התפצלו בו לשני כיוונים והתקשו כך שקשה להם להיפרד זה מזה.

בספר ארבעת המינים (עמ' 30) הסתפק הגרי"צ רימון שליט"א האם ניתן להסתמך על הבנה בחזון איש שניתן לקטום את מקום ההימנקה, או לא. למעשה לא ניתן להסתמך על הבנה זו בדברי החזון איש.

פ. החיי אדם (כלל קמ"ט, סעיף י) החמיר ופסל כל סדק הנראה לעיניים, אפילו אם הוא קטן מאוד (וכך הסביר את ההבדל בין "נסדק" לבין "הימנקה"), ועיין לעיל בהערה הקודמת, שהלקיחה תמה כתב שהלולב פסול דווקא כאשר הסדק נראה לעיניים בלא התבוננות. גם הביכורי יעקב (סעיף קטן כ') כתב: "ולכן ודאי יש להחמיר שלא להכשיר לולב שנסדקה תיומתו במקצת אם שני ראשי סדקיו עומדים רחוק קצת זה מזה עד שנראין כשניים". יש שהבינו כך גם בביאור הלכה (ד"ה "נסדק"), אך היו שהבינו אחרת בדבריו. לעומת זאת החזון איש (סימן קמ"ה, סעיף קטן ח') כתב שנראה מהציורים של הרי"ף והרא"ש שפסול הימנקה הוא רק כאשר העלים התפצלו ממש זה מזה באופן מובהק (הציורים של הראשונים להימנקה דומים לאות (י'). בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ר"ב), העלה הלכה למעשה שהימנקה פוסל רק אם

הביאור הלכה בדיבור המתחיל "נסדק". אולם החזון איש (סימן קמ"ה סעיף קטן ט') הסביר שהשולחן ערוך מחמיר יותר וסובר שאפילו אם רק עלה אחד נעשה כ"הימנקה", הלולב פסול, והוכיח כן מהסוגיא בדף לבא, (אלא שכתב שייטכן שמותר לקטום את העלה עם ההימנקה), והסיק שיש טעות סופר במשנה ברורה ודבריו נאמרו על דין נקטם ולא על דין נסדק כהימנקה. המשנה ברורה (סעיף קטן ל"א) כתב שהלולב פסול אפילו אם הסדק כהימנקה נוצר בלולב לאחר שעת ברייתו, וכן כתב על פסול זה שיש ליזהר בו מאוד. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "נסדק") הסתפק האם לפי השולחן ערוך יש דין נסדק בעלה האמצעי, או שהוא סובר שדין נסדק הוא רק ברוב העלים. רבנו ירוחם כתב שדין "הימנקה" נאמר על פיצול השדרה לשניים ולא על פיצול בעלי הלולב. המגן אברהם (סעיף קטן ז') חידש שפסול "הימנקה" שייך גם בעלה מימין לעלה האמצעי וגם בעלה השמאלי לו, אולם פוסקים אחרים לא הביאו את דבריו, ובספר פסקי תשובות כתב שירא שמים יחשוש לדבריו. בספר לקיחה תמה (הערה ס"ה), כתב שאין להחמיר בפסול "הימנקה" אלא אם הסדק נראה בבירור בראייה בעלמא, אולם אם הסדק נראה רק בהתבוננות יתרה, אין לפסול את הלולב, משום שאין זה בגדר "נראה כהימנקה".

יש לציין שלפי השיטה שהתיומת היא העלה האמצעי, חלק גדול מהתיומות נפתחות במהלך הקטיפה וההובלה של הלולבים, כיון שהלולבים זזים בקופסאות שהם ארוזים בהן, ומעט מאוד תיומות נותרות שלמות. רוב התיומות הנותרות

יא. אם כשמניח את הלולב על משטח העלים נראים מחוברים ואינם נראים מפוצלים כהימנק - הלולב כשר.³

יב. בחלק מזני הלולבים, העלה האמצעי מסתיים במעין חוט או קוץ שעולה מעל לגובה עלי הלולב. אם נקטם חוט זה, הלולב כשר (ראה תמונה 9).^{3א}

הביכורי יעקב דהיכא דלא ניכר פסולו הקודם, גם לדעת הרמ"א כשר, כמבואר בדברי הרמ"א... וכל שכן בשאר הימים דמועיל להכשירו כן לדעת הגאון רבי עקיבא איגר, דסבירא ליה דנסדק כהימנק פסול גם בשאר ימים".

צ. הגהות מהרש"ם לספר אורחות חיים (סימן תרמ"ה). בספר הידורי לולב (עמ' רי"ח) כתב שמדובר על שיעור המרחק בין העלים ולא על מציאות שהם מתחברים. כלומר: אם העלים מרוחקים מאוד זה מזה ויכולים להתחבר על ידי הנחתם על משטח וכדומה, אין זה מועיל, היות והם כבר התרחקו בשיעור גדול. אולם אם העלים מרוחקים קצת ואינם יכולים להתחבר משום שהם התייבשו (כמו שקורה פעמים רבות לעלים בראש הלולב, שהם מתייבשים מעט ומתקשים), הלולב כשר.

צא. בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רל"ט) כתב כן בשם כמה פוסקים.

בספר הידורי לולב (עמ' קצ"ד) כתב ארבעה טעמים להתיר לולב זה: א. ייתכן שהקוץ איננו חלק מהלולב. ב. נקטם פסול משום שאינו הדר, ואם הקוץ נופל הלולב יהיה מהודר יותר. ג. האחרונים שהחמירו לפסול נקטם בשיעור כלשהו לא כתבו דין זה לגבי קוץ, ומשמע שהם סוברים שאין דין נקטם בקוץ. ד. הרמ"א פוסק שאם אין לו לולב, יכול לברך על לולב שנקטמה

העלים התרחקו זה מזה מרחק גדול ברוחבם. במקרה זה, שהעלים התרחקו זה מזה הרבה ברוחב - הלולב פסול גם אם הריחוק איננו על פני שיעור גדול באורך העלה. בסיום דבריו בדיון זה כתב: "ואף על פי שעם כל הנכתב לעיל אין לנו עדיין הגדרה ברורה בנושא, מכל מקום אפשר לצרף עוד שיטות שסבירא ליה שאין פסול הימנק בעלה האמצעי, אלא בשדרה, וכשיטת הראב"ד ורש"י ורבנו ירוחם, וכן הוא שיטת המגן אברהם (סעיף קטן ז') כפי שהסבירו הפרי מגדים במשבצות, וכן כתב להלכה בשולחן ערוך הרב (סעיף י"ב). כמו כן יש לצרף את שיטת המחבר שפסולו הוא רק ברוב עלין ולא בעלה האמצעי".

בספר ארבעת המינים השלם (ביורו ב', עמ' קס"ה) כתב שניתן ליטול לולב זה בשאר הימים בכל מקרה: שמא הפסול הוא מחמת לקיחה תמה המותרת בנטילה בשאר ימים, וגם אם "הימנק" פסול מטעם הדר, שמא הלכה כסוברים שפסולי הדר כשרים בשאר הימים (המחלוקת מובאת בסימן תרמ"ט). וכתב על כך הגרי"י פישר בהסכמתו לספר ארבעת המינים השלם: "ועוד יותר נראה דגם בפסול נסדק כהימנק שפוסל בתיומת במשהו, כיון דכל פסולא דהימנק הוא משום דנראה כשניים, ולא מיבעי לדעת המחבר דסבירא ליה דיש להכשיר תיקון אפילו בבא מכח פסול... אלא אפילו לדעת הרמ"א שם דאין להכשיר היכא דבא מכח פסול, הרי כבר כתב

יג. בחלק מזני הלולבים העלים העליונים מסתיימים בעלים דלילים מאוד, הנראים כמו קוצים. אם בקוצים אלו יש הימנק: אם הקוצים קטנים - הלולב כשר מכיון שכך דרכם. אולם אם הקוצים גדולים מהרגיל והם נחלקים כהימנק - הלולב פסול.³²

יד. לעתים השמש שורפת את ראש העלה האמצעי כך שצבעו נהפך לאדום. לכתחילה ראוי שלא לקחת לולב כזה, אך הוא איננו פסול.³³

טו. אם העלה האמצעי התחיל להיפתח באופן שהלולב איננו פסול, מותר להדביק את העלה כדי שלא ייפתח יותר בשעת הנענועים.³⁴

צב. חוט שני (עמ' רע"ח). ככלל כדאי להימנע מנטילת הלולבים הללו, כיון שלא ברור מהו הגבול בין עלים גדולים לעלים קטנים. כמו כן, כאשר הקוצים פתוחים, הם חלשים יותר מקוצים סגורים, ויש חשש שמא הקוץ ייקטם עם חלק מהעלה עצמו.

צג. החזון איש (סימן תרמ"ה סעיף קטן י"א) כתב שיש להכשיר לולב זה. בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רל"ז) כתב שלכתחילה ראוי להחמיר, ושכן נהג הגר"ז מבריסק, ולשיטתו הלולב כשר רק אם ראש התיומת ירוק. גם בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג' סימן קפ"א) כתב שראוי להחמיר שלא ליטול לולב זה. בספר הליכות שלמה (עמ' קפ"א) מובא שהגר"ז אויערבך זצ"ל ברשימותיו כתב שמותר לכתחילה ליטול לולב כזה לפי כל השיטות.

צד. הסכמת הגאון הגר"י פישר לספר ארבעת המינים השלם, ובלשונו: "לדעתי נראה דיש להכשירו על ידי דבק להדביק מה שנחלק, ואין כאן משום בל תוסיף אינו מינו דהיינו הדבק, כי הדבק מתבטל להלולב". בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף ב') כתבו בהערה שמשמע

התיומת שלו, אלא שסיים שכיון שהלולבים מצויים, ראוי שלא ליטול לולב מעין זה כך שגם אם הקוץ נחשב לחלק מהתיומת שלו, ניתן להסתמך על הרמ"א וליטול את הלולב.

אולם לעניות דעתי יש להעיר על טעם ב' וטעם ג' בדבריו. אם יש באתרוג מראה שונה מעט, שאינו פוסל, האם יש להתיר לחתוך את המראה מהאתרוג בטענה שכך האתרוג יהיה מהודר יותר? נראה פשוט שיש לפסול במקרה זה, משום חסר, ולכן טעמו השני איננו ברור. כמו כן לא ניתן להוכיח דבר מסתימת הפוסקים, שהרי ברוב זני הלולבים אין קוצים, וייתכן שלפוסקים לא היו לולבים כאלו. מטעם זה היה נראה לעניות דעתי לפסול את כל הלולבים עם הקוצים, שהרי בזנים מסוימים כמעט כל הלולבים גדלים עם קוצים, וממילא היה נראה לי לומר שבזנים אלו הקוץ נחשב לחלק מהלולב עצמו ולא לחלק נפרד של הלולב, וגם לפי הטעם הרביעי שמובא לעיל בשם ספר הידורי הלולב, ראוי להחמיר בכך ולא ליטול אותו לכתחילה. אלא שכפי הנכתב לעיל, הפוסקים שבדורות האחרונים הכשירו לולבים שנקטמו קוציהם, וברור שדעתם דעת תורה.

טז. לולב שמסתיים בשלושה עלים אמצעיים, ונקטם העלה האמצעי שבהם,

הלולב פסול (עיין לעיל סעיף ח' ובהערה שם).³⁷

יז. לולב שהעלה האמצעי שלו נמוך מהעלים שלידו, כשר ומהודר, שאין דין

שהעלה האמצעי יהיה גבוה משאר העלים.³⁸

יח. כאשר העלה האמצעי מסתיים בכיפוף הפונה כלפי מטה, ראוי להימנע

מלקחתו (כיפוף זה נקרא "כפתור"). אולם אם העלה אינו מתכופף כלפי מטה בסופו,

אלא רק פונה אל הצד, מותר ליטלו ואין זה נחשב עלה כפוף.³⁹

חתך מקום פסול באתרוג (כגון שהיה מנומר וכדומה), האתרוג פסול. גם בספר מועדים וזמנים (חלק ו' סימן ס"ב) אסר להדביק את עלי התיומת, אך משמע מדבריו שהאיסור להדביק חל רק אחרי שהלולב נפסל בחלוקת התיומת, ואם הלולב עדיין כשר - אפשר להדביק אותו.

מכאן תוכחה לסוחרים הנוהגים להדביק את התיומות (ויש המסתירים את הדבק על ידי מריחת חומרים נוספים על הלולב, אם כי פעמים רבות החומרים הללו נועדו לשמר את הלולב, ולא להסתיר את הדבקת התיומת).

צה. ביאור הלכה (דיבור המתחיל "רב העלים"), וכתב שכך דעת הרמ"א בדרכי משה, והביא שם שיטות נוספות שפוסלות רק אם נקטמו שתיים משלוש התיומות.

צו. ארבעת המינים למהדרין (עמ' קי"ז).

צז. כפי שראינו לעיל (סימן ב' סעיף י"ג), הרא"ש כתב שהוא מעדיף ליטול לולב שהעלים שבראשו כפופים, משום שכיפוף העלים מונע את חלוקת התיומת. הלבוש כתב שמותר לצאת ידי חובה בלולב זה רק כאשר רק העלה העליון כפוף, אך כאשר רוב העלים כפופים, הלולב

מדברי הגרי"י שיש להתיר להדביק את העלה גם כאשר העלה נחלק ברובו, משום שהקשו על הגרי"י מהגמ' בבבא קמא שמשמע ממנה שנחלקה התיומת פסול, והגמרא לא כתבה שניתן להדביק אותה, והוא לא תירץ ששם מדובר בתיומת שנחלקה בכולה, ומשמע שסבר שמותר להדביק את התיומת גם אם היא נחלקה בכולה. בספר הליכות שלמה (עמ' קפ"א) כתב בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל שהאיסור להדביק את התיומת הוא רק לאחר שהלולב כבר נפסל.

אולם בשו"ת משנה הלכות (חלק ט"ו סימן קצ"ה) כתב לאסור להדביק את תיומת הלולב, וכתב שמעולם לא היה חסר דבק בישראל, ואף על פי כן לא כתבו הפוסקים הקדומים היתר להדביק את התיומת. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ר"ג) כתב שהגרי"י פירש לא ראה את דברי המהרש"ם האוסר להדביק את התיומת לאחר שהיא כבר נפסלה. כמו כן בספר תורת ד' מינים (חלק ב' עמ' כ"ט) כתב שאסור להדביק את התיומת, אפילו אם היא נפתחה רק במעט, כשם שאי אפשר להדביק את העוקץ לאתרוג. כמו כן הביא את דברי בעל המאזני צדק בשם הראב"ה שאם ניכר התיקון, הלולב פסול, כשם שמוכח מהרמ"א שהוא סובר שאם ניכר שאדם

יט. בדיקת ארבעת המינים נעשית בדרך כלל בראייה ממרחק נטילה (עיין שער ה'). אולם כדי לבדוק האם התיומת נחלקה, יש למשמש את העלים ולהתבונן מקרוב.^{צ"ח} אם התיומת נחלקה רק במיעוט אורכה, ולא ניתן לראות את החלוקה ללא בדיקה מקרוב, הלולב כשר לכתחילה.^{צ"ט}

סימן ה' – לולב יבש

א. לולב יבש פסול.^פ

ב. לולב יבש הוא לולב שרוב העלים שבו התייבשו או שהשדרה שלו התייבשה.^{ק"א}

בימי חול המועד. אולם אם תיומת שנחלקה פסולה מטעם הדר, הבדיקה נעשית ממרחק נטילה, ואין צורך להתבונן ולראות את התיומת נחלקה, אך לפי חלק מהשיטות לולב זה יהיה פסול לנטילה גם בימי חול המועד.

צ"ט. כפי שכתוב בהערה הקודמת, יש לבדוק את התיומת בבדיקה מקרוב רק לפי הסוברים שנחלקה התיומת פסול משום לקיחה תמה, אבל לסוברים שנחלקה התיומת פסול מדין הדר - אין צריך לבדוק מקרוב. אולם רבנו ירוחם הוא המקור לשיטה הסוברת שלולב שנחלקה התיומת שלו פסול מטעם לקיחה תמה, והוא גם סובר שתיומת שנחלקה פסולה רק אם נחלקה רובה. כך מצאתי גם בספר הידורי לולב (עמ' כ').

ק. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ה'). במשנה ברורה (סעיף קטן כ"א) כתב שלולב יבש פסול משום שאינו הדר.

ק"א. שולחן ערוך ורמ"א (סימן תרמ"ה, סעיף ה'). השולחן ערוך תלה דין יבש בעלים, והרמ"א הוסיף את דין יבש בשדרה. יש שהסבירו שהשולחן ערוך והרמ"א חולקים זה על זה, אולם

פסול, והט"ז חלק עליו והכשיר. השיטות השונות הובאו במשנה ברורה (סעיף קטן מ') ולבסוף הכריע המשנה ברורה שיש ליזהר שלא לצאת בלולב שרוב ראשי העלים שלו כפופים. בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' קל"ד) כתב בשם הרב עדס, בשם הגר"נ קרליץ ובשם הגר"ע אויערבך שליט"א, שאם העלה איננו מתכופף בסופו כלפי מטה, אלא הוא מסתיים כמו ראש של האות ו', הוא נחשב לעלה רגיל ואינו מוגדר ככפתור. בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף כ"ב) כתוב שהגרי"י פישר זצ"ל סבר שיוצאים בלולב שיש בראשו כפתור, ושגם הוא עצמו היה נוהג לצאת בלולב כזה.

צ"ח. רבי עקיבא איגר, דרוש וחידוש, כתבים, מכתב ט' (בהוצאת ספרי אור החיים עמ' תשמ"ז). רבי עקיבא איגר הקשה שם על דברי המגן אברהם (סעיף קטן ו'), שכתב שנחלקה התיומת פסול מדין חסר, מדברי התוספות (סוכה כט, דיבור המתחיל "נקטם"), שכתבו שלולב שנחלקה התיומת שלו פסול מדין הדר. אולם יש קולא וחומרא לפי כל אחת מהשיטות. אם לולב עם תיומת חלוקה פסול מדין לקיחה תמה, יש לבדוק את התיומת מקרוב ועל ידי משמוש כדי לוודא שאין בה חסר, אך לפי טעם זה הלולב יהיה כשר לנטילה

ג. לולב יבש הוא לולב שהפך לבן, ואין בו מראה ירוק.^{קב}

ד. אם שרו את הלולב במים וחזר המראה הירוק, הלולב איננו יבש והוא כשר לנטילה.^{קג}

ה. לולב שהתייבש מעט ועדיין לא הגיע לשיעור יבש הפוסל בו, ורוצה לצבוע אותו בצבע ירוק כדי שייראה יפה יותר, יש מתירים ויש אוסרים. אולם גם לשיטת המתירים אסור למוכר לצבוע את סחורתו אלא אם הוא מודיע על כך ללקוחות.^{קד}

שהרמ"א עצמו לא התכוון לנהוג כך למעשה, אלא רק במקום שאין לולבים מצויים. בשולחן ערוך הרב פסק שיש להקל כרמ"א במקום הדחק. והביכורי יעקב (סעיף קטן ט"ו) הביא דעה נוספת - דעת הכל בו - בהגדרת מראה יבש, שהוא כשהעלים נשברים כשמכופפים אותם; דעה זו מחמירה יותר מדעת השולחן ערוך. משום כך כתב שיש להדר לקנות לולב חדש בכל שנה, שכן אף שלפי השולחן ערוך והרמ"א ייתכן שלולב לא יתייבש במשך שנה שלמה, לפי שיטת הכל בו לולב שתעבור עליו שנה - יהיה יבש. בספר אשל אברהם בוטשאטש (סימן תרמ"ה) כתב שיש מציאות של צבע לבן בלולב גם כשאינו יבש (משום שאנחנו יכולים לראות שהלולב עודנו לח), ובמקרה זה הלולב איננו פסול, משום שלא המראה הלבן הוא הפוסל, אלא היובש.

קג. ערוך השולחן (סימן תרמ"ה סעיף ט"ו), ומשמע שהלולב כשר גם לפני שרייתו במים, כל עוד ברור לנו שאם נשרה אותו במים הוא יחזור למראה ירוק.

קד. שערי תשובה (סימן תרמ"ה סעיף קטן ו'), וכתב שם שראוי לקנוס את המוכרים הצובעים את

המגן אברהם (סעיף קטן ה') כתב שאין כאן מחלוקת, והשולחן ערוך לא התייחס לשדרה, משום שאין זה מצוי שהשדרה תתייבש והעלים יישארו לחים. הביכורי יעקב (סעיף קטן י"ד) הסתפק האם ניתן לדייק מהרמ"א שהלולב נפסל גם אם השדרה התייבשה רק במיעוטה (משום שהשולחן ערוך כתב שהלולב נפסל כאשר רוב העלים התייבשו, ואילו הרמ"א פסל את השדרה ולא הזכיר רוב). אולם בשער הציון (אות כ"ד) הביא את דברי הפרי מגדים שכתב שגם אם רק חלק משדרת הלולב התייבשה, אם משום כך אין ארבעה טפחים לחים - הלולב פסול.

בכף החיים (סעיף קטן ל"א) כתב שאם התייבשו חצי מהעלים, הלולב פסול, היות וכדי להכשיר את הלולב צריך שיהיה רוב הנראה לעיניים של עלים שלא התייבשו, דהיינו שיהיה ברור שרוב העלים עדיין לחים.

קב. שולחן ערוך (סימן תרמ"ה, סעיף ה'). הרמ"א סבור שגם כאשר הלולב כבר לבן, הוא עדיין איננו מוגדר כלולב יבש, אלא אם הוא הגיע לשלב שהוא נפרך כשנוגעים בו בציפורניים. אולם המשנה ברורה כתב שרוב הפוסקים לא הסכימו להגדרה של הרמ"א, וחלקם כתבו

1. כאשר על צדי הלולב יש נקודות לבנות הדומות לאבקה, הלולב איננו פסול, שאין זה מראה לבן הפוסל.^{ק"ה}

סימן ו' – קורע

א. בחלק מהלולבים ישנה קליפה הנקראת קורע, והיא קליפה אדומה-חומה המכסה חלק מהעלים. לנוהגים על פי השולחן ערוך, שאינם צריכים להקפיד על כשכוש העלים, לולב זה מהודר יותר, וכך נוהגים גם רבים מהנוהגים על פי החסידות.^{ק"ו} אולם לפי חלק מפוסקי אשכנז עדיף לא לקחת לולב עם קורע, כיון שהקורע מונעת את כשכוש העלים.^{ק"ז} גם לנוהגים על פי הרמ"א, אם קשה להשיג לולב מהודר, אפשר ליטול לולב עם קורע (ראה תמונה 6).^{ק"ח}

משום שפעמים רבות הורדת הקורע גורמת לפסילת הלולב. כמו כן יש בכך בעיה נוספת, כפי שיבואר בהמשך), אולם הורדת הקורע רק מהעלה האמצעי איננה מועילה והיא אפילו מיותרת מכמה סיבות:

א. כפי שראינו לעיל (ריש סימן ד'), יש מקום לומר שהרמ"א סובר שדין התיומת נאמר גם על רוב העלים ולא רק על העלה האמצעי. לכן אין די בחשיפת העלה האמצעי כדי לברר אם לא נחלקה התיומת, אלא יש להוריד את הקורע מרוב העלים.

ב. הורדת הקורע רק מהעלה האמצעי איננו מאפשר את כשכוש העלים.

ג. במאמר מרדכי (סימן תרמ"ה סעיף קטן ד'. הדברים מובאים בספר ארבעת המינים השלם עמ' רל"ב) כתב שאין כלל לחשוש שהעלים שמתחת לקורע אינם מחוברים זה לזה.

לולביהם בלי להודיע לקונים. בספר תורת ד' המינים (חלק ב', עמ' ל"ט), כתב שראוי לצבוע את הלולב או לעשות פעולות אחרות שיגרמו ללולב ולאתרוג להיראות יפים יותר מפני חיבוב המצווה, אך אין צורך להוסיף בדמיו עד שליש עבור זה.

קה. הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף י"ז).

קו. שדי חמד, מערכת ד' מינים (סימן ב', אות א').

קז. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ה, סעיף קטן א'). לפי טעם זה, אין לקחת לולב שהעלה האמצעי שלו איננו מכוסה בקורע ושאר העלים שלו מכוסים, משום ששאר העלים צריכים כשכוש. ישנם פוסקים הסבורים שאין לקחת לולב עם קורע מטעם נוסף, שאי אפשר לדעת אם העלה האמצעי שמתחת לקורע סגור או פתוח.

ראיתי שיש נוהגים להוריד את הקורע מהעלה האמצעי ולבדוק את הלולב (ויש להעיר שאין לעשות כן אלא לאחר בקשת רשות מהמוכר,

להבין בתוספות (דבריהם יובאו בהמשך, ועיין שער ט' הרחבה א') שחיבור על ידי קורע אינו חיבור, ואם כן ייתכן שמתחת לקורע העלים אינם מחוברים, או שמא ראש התיומת כפוף בכיפוף כלשהו (למרות שלפי רוב הפוסקים אין זה פוסל את הלולב), או משום שיש מקרים שאינם מצויים שהלולב נפסל בהם, והם סוברים שצריך להחמיר גם בדבר שאינו מצוי.

בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף ט"ו) כתוב שהגרי"י פישור זצ"ל סבר שלולב שראשו סגור עם קורע הוא כשר ומהודר לכתחילה, וכן נהג בעצמו, לקחת דווקא לולב עם קורע. בהערות שם כתוב שכאשר שאלו אותו מדוע הוא נוטל דווקא לולב עם קורע, ענה שחיפוש אחר לולב אחר הוא ביטול תורה, היות ולולב עם קורע כשר לכתחילה. בספר מסורת משה (חלק ב' עמ' קנ"ב) כתב ששאל את הגר"מ פיינשטיין זצ"ל אם להוריד את הקורע כדי לבדוק את הלולב, ואם חוששים שהלולב פסול כשהוא מכוסה בקורע, וענה לו שאין צריך לבדוק ולחשוש, שברוב מוחלט של הלולבים אין שום פסול מתחת לקורע. בספר נטעי גבריאל (עמ' ל"ח הערה ט"ו) כתב שהרב שמואל סלנט זצ"ל והרב יוסף חיים זוננפלד זצ"ל נהגו ליטול לולב המכוסה בקורע, וכן כתב הגרה"י מרגולין שליט"א בספר פרי הדר ששמע מהגר"מ הלר זצ"ל שאפילו כשהיה מצוי לולב אחר ללא קורע נהגו גדולי ירושלים לקחת לולב עם קורע, וכך כתב גם בספר אדרת שמואל שכך היה נוהג הגר"ש סלנט זצ"ל. גם בספר משנה הלכות (חלק ג' סימן נ"ט) כתב: "גם נראה דלכתחילה מצווה מן המובחר ליקח לולב המחובר על ידי האי אדום כל העלין יחד שנראה כעץ אחד, דאז

ד. לפי שיטת הבית יוסף, חיבור על ידי קורע נחשב חיבור (ויש אומרים שגם בעלי התוספות סוברים כך, אלא שהמציאות הייתה שבארצות מערב אירופה לא היו לולבים עם קורע).

ה. לפי שיטת הגאונים, אם בלולב יש שתי תיומות, אין להפריד אותן זו מזו, ועל ידי הורדת הקורע, שתי התיומות נפרדות והלולב נפסל.

ראה בהמשך ההערה ובשער ט' הרחבה א' בעניין התיומת לפי השיטות השונות, ומה שהבאנו שם מספר הידורי הלולב בעניין המקפידים ליטול לולב ללא קורע.

בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ר"ה) כתב שחיבור העלים על ידי קורע איננו חיבור, אך כתב שם שאין לחשוש לתיומת פתוחה מתחת לקורע, ולכן מיי שנוהג לקחת לולב סגור עם קורע יש לו על מה לסמוך, ורק המהדר שרוצה לחשוש לשיטת הרמ"א הסובר שיש לחוש לתיומת שנפתחה מעט, לא ייטול לולב זה. לפי דבריו, אם יש לאדם שתי אפשרויות: לולב שהתיומת שלו נפתחה קצת או לולב עם קורע, עדיף שייטול לולב עם קורע.

בספר הידורי לולב (עמ' ל"ב) כתב שלולב שכולו מכוסה בקורע - כשר, ואין צריך להסיר את הקורע כדי לבדוק את הלולב, משום שהקורע מחברת את העלים (כך שגם אם העלים שמתחתיה נחלקו והקורע מחברת אותם, העלים נחשבים מחוברים), וכתב שהנמנעים ליטול לולב עם קורע חוששים לשלושה דברים: שמא יש

ב. יש שנמנעו לגמרי מלקחת לולב עם קורע, גם כאשר הקורע איננה מכסה את כל ראש הלולב, כל עוד יש קורע בין שני כפלי העלה האמצעיים שלו.^{קט}

שהדבר תלוי במומחיות של זה שמוריד את הקורע.

קט. בספר הידורי הלולב (עמ' קס"ו) האריך לדחות את הדיוק מדברי המאמר מרדכי, שרבים מהאחרונים הוכיחו ממנו שיש לפסול לולב עם עלה אחד אמצעי ששני כפלי העלה האמצעי מחוברים ביניהם בקורע, וכתב: "לפיכך הדריין למשמעות הפשוטה של הביכורי יעקב וסתומת האחרונים שלא חילקו בין חיבור הקורע של שני תיומתין לחיבור קורע של תיומת יחידה, ושריר וקיים בלי פקפוק מנהג ישראל הלוקחים לולב עם קורע". בהמשך כתב שייתכן שלפי תוספות יש לחשוש שקורע בין שני עלים איננו נחשב חיבור, ולכן במקרה כזה תיחשב תיומת המחוברת על ידי קורע לתיומת שנחלקה.

בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' פ"ב) כתב שהגרי"ז מבריסק היה נמנע מנטילת לולב שבתיומת שלו יש קורע, ובנו הסביר זאת בכך שחששו היה שבמקרה זה יש לחוש להימנע (אולם הגרי"ז לא חשש במקרה מעין זה לנחלק העלה, משום שבחוץ לארץ היה קשה להקפיד על עלים שאינם מחולקים, בין אם היה מעליהם קורע או לא). וכתב שם בשם הגאון הרב ניסים קרליץ שליט"א שגם לשיטת הגרי"ז, אם כאשר יוציאו את הקורע, הלולב לא יהיה כהימנע (כגון שהעלים גדלים ישר), אזי גם כשיש קורע בין העלים שבתיומת האמצעית, הלולב מהודר. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ד' סימן קנ"ד) כתב שהגרי"ז החמיר לעצמו ואין ללמוד מכך הלכה, ומעיקר הדין גם לשיטתו אין הלולב נפסל כך.

יוצא לכל הדעות. ואפשר דזה הוא מרומז גם כן בקרא "כפת" חסר ו' שהוא אחד, ודלא כאותן שנוטלין האי אדום, דאדרבה, לשיטת כמה פוסקים האי אדום הוא מעיקר הלולב שמחברו. ויש להזהיר על זה אפילו לאנשים בעלי תורה שטועים בזה".

בספר הליכות שלמה (עמ' ק"פ) מובא מרשימותיו של הגרש"ז אויערבך שיש נוהגים ליטול לכתחילה לולב הדבוק בקורע, אך הגרש"ז עצמו סבר שעדיף ליטול לולב ללא קורע.

קח. כפי שהובא בהערה הקודמת, הבית יוסף סובר שהקורע מהווה חיבור בין העלים, וכל הפסולים העלולים להיות מתחת לקורע אינם מצויים, ולכן ניתן להקל ולהניח שאין דבר הפוסל את הלולב מתחת לקורע. אמנם המחמירים סברו שיש לדקדק מלשונו של המאמר מרדכי שיש להבחין בין קורע המכסה לולב שיש בו שתי תיומות לבין קורע המכסה רק תיומת אחת, אך ניתן להבין את דבריו באופנים אחרים (עיי' למשל ספר הידורי לולב עמ' קס"ו).

בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' פ') כתב עצה טובה לנוהגים ליטול לולב שראשו עטוף בקורע, שייטלו לולב מזן דרי, שכן בזן זה לאחר הורדת הקורע לא נמצא אפילו לולב אחד שהתיומת שלו נחלקה, לעומת לולבים מזנים אחרים שבהם קרוב לעשרים אחוז מהתיומות שתחת הקורע נמצאות פתוחות. אולם המציאות מוכיחה שגם בלולבים מזן דרי ניתן למצוא לולבים שהקורע שלהן ניטלה והתיומת מתחתיה הייתה פתוחה, וייתכן

ג. יש המחמירים שלא להוריד את הקורע מהלולב, שמא יש בלולב שתי תיומות.ק'

לקורע שני עלים. ובעמ' רע"ח שם כתב שכאשר יש קורע בין שני כפלי העלה האמצעי באופן שאם לא היה קורע היו העלים נראים כהימנך, ובגלל הקורע העלים נראים כאחד, הלולב אינו פסול, ואין להסיר את הקורע.

ק. עיין לקמן שער ט' הרחבה א', שהרחבנו שם בביאור שיטת הגאונים. מכאן שאם יודעים שהסוחרים מורידים את הקורע לא ראוי ליטול לולב עם שתי תיומות, שמא היה עליהן קורע והסוחרים הורידו אותו.

בסיום דבריו כתב שהיום בני תורה רבים מחמירים בכך, אך עליהם לדעת שזו חומרא ולא הלכה מעיקר הדין.

בספר חוט שני (עמ' רע"ז) כתב בשם הגר"נ קרליץ שקרה כבר כמה פעמים שלאחר הסרת הקורע, ראו שבתיומת היה רק עלה אחד, וייתכן שההיתר של הבית יוסף ליטול לולב עם קורע היה רק משום שבזמנו לא היה זה מצוי שיגדל לולב עם עלה אחד המכוסה בקורע, ולכן יש לבדוק בצד השני של הלולב (נראה לי שכוונתו לצד ההפוך מהשדרה) ולוודא שיש מתחת

שער ד הלכות הדס

נאמר בתורה שאחד מארבעת המינים הוא "ענף עץ עבות", והגמרא במסכת סוכה (לבב) למדה שהכוונה להדס. המייחד את ההדס הוא שהעלים שלו גדלים "עבות", כלומר משולשים.

קן של הדס הוא נקודת הגובה שממנה יוצאים העלים. מכל ענף של הדס יוצאים קינים רבים. ייתכן שחלק מהקינים בהדס מסוים יהיו משולשים וחלקם לא.

יש אומרים שהריח אינו מעכב בהכשר ההדס לנטילה לשם מצווה. אולם יש הדוחים את דבריהם וסוברים שאם ימצא מין הדומה להדס שאין בו ריח, אין זה ההדס שעליו דיברה התורה, והוא אינו כשר לנטילה למצוות ארבעת המינים. ק"י

סימן א' – זיהוי ושיעור

א. שיעור ההדס שלושה טפחים. לפי החזון איש שיעורו 30 ס"מ ולכל הפחות 29 ס"מ, ולפי הגרא"ח נאה שיעורו 24.5 ס"מ ולכל הפחות 24 ס"מ. ק"י לפי המידה הקטנה שיעור ההדס הוא 23.28 ס"מ ולכל הפחות 22.8 ס"מ. ק"י

שבדיעבד מספיק שההדס יהיה ארוך שניים וחצי טפחים (עשרה אגודלים), אולם בפחות מכך ההדס פסול אפילו בדיעבד.

שיעור החזון איש הובא בספר שיעורין של תורה (שיעורי המצוות, אות ה'). שיעורו של הגרא"ח נאה הובא בספר שיעורי תורה (סימן ג' אות מ"א). בדבר הסיבה לתוספת המועטה בשיעורי החזון איש והגרא"ח נאה, עיין לעיל בשער ג' סימן א', סעיף א', בהערה, וכן בשער ט' הרחבה ג', ששם הסברנו שיש שני סוגי טפחים: עצב ושוחק, ולכתחילה יש למדוד לפי מידה שוחקת.

קיג. על פי ספר מידות ושיעורי תורה (עמ' צ"א).

קיא. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' פ"ד) הביא את שיטת התפארת ישראל בפירושו למסכת חולין (פרק ג' משנה ט') שכתב שהריח איננו מעכב בהדס, אך דחה את דבריו.

קיב. בשולחן ערוך (סימן תר"ג, סעיף א') הביא שתי דעות. הדעה הראשונה סוברת ששיעור ההדס נמדד באמה בת חמישה טפחים, המתחלקת לשישה טפחים קטנים יותר, וכך יוצא ששיעור ההדס הוא שניים וחצי טפחים. אולם בסוף הסעיף כתב שיש אומרים שצריך שלושה טפחים רגילים, והרמ"א כתב שכך נוהגים לכתחילה. במשנה ברורה (סעיף קטן ח') כתב

ב. יש להסתפק אם החלק התחתון המגולה של הקנה מצטרף לשיעור שלושה טפחים, ובימינו שמצויים הדסים בשיעור המתאים, ראוי להחמיר ולא להחשיב חלק זה של הקנה בכלל שיעור ההדס. ק"ד לכן יש למדוד את ההדס מתחילת הענף שיש בו קן משולש ועד לקן התחתון המשולש (ראה תמונה 11). קט"ו

ג. לעתים ראש ענף ההדס מסתיים בקנה ירוק ורך. יש אומרים שאין להחשיב את הקנה הירוק בכלל שיעור ההדס, ויש להחשיב בשלושת הטפחים של שיעור ההדס רק את הקנה הקשה. קט"ז

ד. יש מעלה בנטילת הדס ארוך יותר משלושה טפחים, שגם אם ינשרו עלים, ההדס עדיין יהיה כשר. ק"י

זצ"ל (שו"ת אבן ישראל, חלק ט', סימן נ"ז אות ב') הסתפק האם ניתן להחשיב את החלק התחתון המגולה של ההדס לשיעור שלושה טפחים, משום שמצד אחד הוא מגולה, אך מצד שני כך דרכם של ההדסים לגדול, ובספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ו סעיף ה') כתוב שמשום כך היה נוהג לחתוך את הקנה. ובשם הגר"ש וואזנר זצ"ל מובא (קובץ מבית הלוי תשנ"ד, דיני ההדס אות ב') שניתן להחשיב את החלק התחתון המגולה של הענף.

קטו. ארבעת המינים השלם (עמ' כ"ג).

קטז. בספר אגלי טל (מלאכת קוצר, סעיף קטן ל"ב אות י"א) כתב שאין להחשיב את הקנה הירוק הרך לשיעור ההדס, ואילו בספר הליכות שלמה (סוכות, פרק י' סעיף י"ב) כתב שאין לחלק כלל בין קנה ירוק ורך לבין קנה חום וקשה, וניתן להחשיב גם את הקנה הירוק הרך לשיעור ההדס.

קיז. ביכורי יעקב (סימן תר"ן, סעיף קטן ד').

קיז. בדרך כלל העלים העליונים בהדס קטנים והקינים צפופים והעלים והקינים התחתונים גדולים יותר והמרווחים ביניהם גדולים יותר. מכאן שייתכן שרוב הקינים שבהדס יהיו משולשים, למרות שרוב אורך הקנה לא יהיה מכוסה בקינים משולשים, וכן להיפך. החזון איש (סימן קמ"ו אות ח') הסתפק, האם כוונת השולחן ערוך שפסק שרוב ההדס צריך להיות משולש היא שרוב הקינים של ההדס צריכים להיות משולשים, או שרוב אורך הקנה צריך להיות מכוסה בקינים משולשים, גם אם רוב הקינים אינם משולשים. אם הולכים אחרי הקינים, החלק התחתון של הענף נחשב כמקום שמעולם לא היו בו קינים ואינו מצטרף לחישוב (כך שאין אומרים שרוב הקינים אינם קיימים בגלל חלק זה), אלא סופרים רק את הקינים מהמקום שהם התחילו לגדול. לעומת זאת אם הולכים אחר רוב הקנה, מצרפים חלק זה של הקנה לחלקים הגלויים של ההדס, וממילא לא ניתן להחשיב אותו בשלושת הטפחים של ההדס. הגרי"י פישר

ה. הדס מורכב פסול לברכה, אולם רוב ההדסים אינם מורכבים, ולכן הדס פסול רק אם יודעים בוודאות שהוא מורכב.^{ק"ח}

ו. מעיקר הדין יש ליטול שלושה הדסים, אולם בשעת הדחק ניתן להסתפק בנטילת הדס אחד. יש נוהגים ליטול יותר משלושה הדסים.^{ק"ט}

העין) שבהם גדלים הדסים שיש חשש שהם מורכבים.

יש להעיר שבשוק קיימים הדסים הנקראים צפתיים, אך אין זה אומר שהם גדלו בצפת, אלא שמקורם בזן צפתי, והיום רוב ההדסים הצפתיים גדלים במקומות אחרים. לכן חשוב לקנות גם את ההדסים מאדם ירא שמים היודע לברר עד היכן שידו של אדם מגעת את מקורם של ההדסים. יש לציין שלמרות שהיו תקופות שבהן הורכבו רוב האתרוגים, לא הייתה מעולם תקופה שבה הורכבו רוב ההדסים, וההרכבה כמעט ואיננה קיימת, ולכן אין צריך לבדוק את מקור ההדסים כפי שבודקים את מקור האתרוגים.

ק"ט. בספר מועדים זמנים (חלק ו' סימן מ"ג) כתב שיש הידור בהוספת הדסים רק כאשר מוסיפים הדסים רבים, וניתן לראות בבירור שהאדם נוטל יותר משלושה הדסים. אולם אם מוסיפים רק עוד הדס או שניים כך שהתוספת אינה ניכרת ממבט ראשון, אין הידור בהוספת ההדסים, וממילא יש חשש לאיסור בל תוסיף. ובסימן נ"ב כתב שכאשר מוסיפים הדסים כשרים על שלושת ההדסים שצריך ליטול מצד הדין, או כאשר מוסיפים ערבות כשרות על שתי הערבות שצריך ליטול מצד הדין, אין עוברים בכך על איסור בל תוסיף, ואפילו לשיטת הרמב"ם שכתב במפורש שאין להוסיף יותר משתי ערבות.

ק"ח. בכף החיים (סימן תרמ"ו סעיף קטן כ"ה) הביא את דברי המור וקציעה שהתיר ליטול הדסים מורכבים כל עוד לא השתנה המראה שלהם, וכתב שכך גם משמע מהרמ"א (בתשובותיו סימן קי"ז). אולם בסוף דבריו הביא את החכם צבי האוסר. בערוך השולחן (סוף סעיף י"ד) כתב שאם אין לו הדסים אחרים, ייטול הדסים מורכבים. גם הגר"ח הלוי בספרו מקור חיים השלם התיר ליטול הדסים מורכבים. המציאות כיום היא שאפשר למצוא בקלות הדסים שאינם מורכבים, הואיל וההדסים הורכבו רק במקומות בודדים. בספר הלכות חג בחג לגר"מ קארפ (עמ' רנ"ו) כתב: "ולמעשה כיום הדסים הבאים מצפת יש להם חזקה ומסורת שאינם מורכבים. וכן ההדסים החדשים הגדלים בנוב על ידי שומרי תורה ומצוות הן בחזקת בלתי מורכבים, ומה שהם משונים מהם קצת במראיתם, הכל תלוי באופן הגידול ובמקום הגידול והאקלים שם. ובהדסים תימניים גם נהגו להכשיר. אבל בהדסים של רחובות המשונים קצת במראיתם, יצאו עליהם עוררין שהם בחשש מורכבים. והמדקדקים מקפידים שלא ליקח מהם וגם מהדרין ליקח רק הדסי צפת הנ"ל. אך כאמור כל שאין ידוע שהם ודאי מורכבים, אין להחזיקם בסתמא למורכבים. על כן אין למחות בידי הנוהגים ליטלם למצווה".

כמו כן ידוע על מקומות נוספים (כמו ראש

סימן ב' – דיני השילוש

א. עלי ההדס צריכים לצאת בשילוש, כלומר שבכל קן יהיו לפחות שלושה עלים שיצאו מאותה נקודת גובה. אם לאורך כל קני ההדס רק שני עלים יוצאים מאותה נקודת גובה, והעלה השלישי יוצא מנקודה גבוהה או נמוכה יותר, ההדס נקרא הדס שוטה, והוא פסול לברכה אפילו בשעת הדחק.^ק

מאותה נקודת גובה עדיף מהדס שיש בו שלושה עלים ואחד מהם יוצא מנקודת גובה שונה.

האחרונים (הגר"א, המשנה ברורה) כתבו שאין להסתמך על דברי הרמ"א ואין ליטול כלל הדס שוטה, וגם הרמ"א לא התכוון להכשיר נטילת הדס שוטה, אלא הוא התכוון ללמד זכות ולהסביר כיצד יש מקומות שנוהגים ליטול הדס כזה. הביאור הלכה (דיבור המתחיל "הואיל") אף פסק שאם בכל העיירה יש רק הדס אחד משולש כדין, אין לברך על הדסים שוטים או להסתמך על המתירים לברך על שלושה מינים, אלא ייטול את ההדס הכשר ויוסיף עליו שני הדסים שוטים.

בספר הליכות אבן ישראל (סימן כ"ו סעיף א') כתוב שכאשר יש שלושה עלים היוצאים מאותו קן, ההדס נחשב למשולש. לכן כאשר יש שני עלים קטנים ליד עלה גדול באותו גובה, ויש עלים אחרים בקן שאינם משולשים, יש להחשיב הדס זה למשולש.

בספר מועדים וזמנים (חלק ב' סימן קי"ד) כתב שהדס שוטה הוא הדס פסול ואינו מין שונה מההדס (ובכך חלק, לכאורה, על המשנה ברורה שכתב שהדס שוטה אינו נחשב כלל ממינו של ההדס). בסימן קכ"ג הסביר שכונתו היא שהדס שוטה הוא הדס רק לעניין איסור "בל תוסיף", כלומר: שכשם שמותר לאגוד את הלולב בסיב

קכ. שולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף ג'). פסילת הדס שוטה אפילו בשעת הדחק הוזכרה בדברי הרמ"א, והמשנה ברורה (סעיף קטן י"ג) הסביר שהדס שוטה איננו נקרא כלל הדס. הרמ"א הוסיף שיש שיטה בגמרא שהדס ששני עלים שלו יוצאים באותה נקודת גובה ועלה נוסף יוצא בגובה שונה - כשר, ובמדינות שנהגו ליטול הדס שוטה, שמכו על שיטה זו, גם אם יש רק שני עלים היוצאים מאותה נקודת גובה, ואין כלל עלה שלישי. בביכורי יעקב (סעיף קטן י"ב) תמה על הרמ"א, שהרי בגמרא מדובר על הדס שיש לו שלושה עלים שאחד מהם יוצא בגובה שונה, ולא מדובר כלל על הדס שיש לו רק שני עלים, ולכן אין כלל מקור להכשיר הדסים כאלה. כמו כן כתב שם שהמהרי"ק הסביר שהכשירו הדסים שוטים משום שרש"י פירש שהדס שוטה הוא הדס שיש לו שני עלים שיוצאים מאותו גובה ויש עלה נוסף מעליהם, והיה משמע למכשירי ההדס השוטה, שאם העלה השלישי נמצא מתחת לשני העלים, ההדס איננו שוטה. סיבה נוספת שהכשירו הדס שוטה היא שפסקו כשיטת בעל ההשלמה (אחד מרבתינו הראשונים) שמותר לברך גם אם חסר אחד מהמינים. בערוך השולחן (סעיף ג') הסביר ש"עבות" נקרא גם כשיש רק שני עלים, ולכן הרמ"א הכשיר, וייתכן לומר שהדס שיש לו רק שני עלים שיוצאים

ב. לכתחילה צריך שההדס כולו יהיה משולש, ובדיעבד די שרוב שיעורו של ההדס יהיה משולש, ואם אינו משולש ברוב שיעורו - פסול. יש להקפיד שרוב הקינים יהיו משולשים, וכן שרוב אורך ענף ההדס יהיה מכוסה בקינים משולשים.^{קכא}

ג. הדס שמשולש ברוב שיעורו, ובשאר הקנה אין בו עלים כלל, או שיש קיני עלים שאינם משולשים, כשר.^{קכב}

ד. אין צורך שהקינים המשולשים יהיו דווקא בראש ההדס. לכן אם נשרו העלים מראש הענף, ונותרו לאורך ההדס די קינים משולשים להכשרו, ההדס כשר.^{קכג}

לחומרא. בעניין חיפוי רוב הענף כתב החזון איש שעלה שאינו שוכב ממש על הענף, אלא פונה לצד, יש להחשיבו כאילו הוא ממש שוכב על הענף. אולם אם העלה גדול ומגיע מעבר לשורש של העלה שמעליו, והעלה שמעליו נשר, יש להחשיב את השטח המחופה על ידי הענף רק עד לשורש העלה שמעליו.

נחלקו הפוסקים האם צריך שרוב הענף המדובר יהיה רוב הנראה לעיניים (כלומר שניתן לראות בבירור שיש רוב מכוסה כאשר מסתכלים על הענף) או שמספיק שיהיה מעט יותר מרוב, אפילו אם אפשר לדעת שרוב העלה משולש רק על ידי מדידה. הברכי יוסף (סעיף קטן ה') כתב שאין צריך רוב הנראה לעיניים, ואילו כף החיים (סעיף קטן ל"ח) כתב שיש אומרים שצריך דווקא רוב הנראה לעיניים.

קכב. משנה ברורה (סימן תרמ"ו, סעיף קטן י"ח). בספר חוט שני (עמ' רפ"ז) כתב בשם הגר"נ קרליץ שליט"א שהדס שהיה משולש כולו ונשרו כמה עלים, עדיף מהדס שהקינים שבו לא היו משולשים מעולם.

קכג. רמ"א (סימן תרמ"ו, סעיף ה'). בדין זה יש הבדל בין הדס יבש לבין הדס שנשרו עליו.

ועיקרא דדיקלא היות והם נחשבים ממין הלולב, אך אסור ליטול אותם במקום ליטול לולב, כך מותר להוסיף הדסים שוטים על שלושת ההדסים המשולשים ואין זה נחשב לבל תוסיף, אך אסור ליטול אותם במקום ליטול את ההדסים המשולשים.

קכא. שולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף ה').

בדרך כלל עלי ההדס העליונים קטנים יותר מהעלים התחתונים, והרווחים בין הקינים העליונים צפופים יותר מהרווחים שבין הקינים התחתונים. החזון איש (סימן קמ"ו אות ד') הסתפק אם הולכים אחרי רוב הקינים או אחרי רוב האורך של הענף, וכתב שבמקרה שרוב האורך של הענף אינו מכוסה בקינים משולשים, ההדס פסול, אולם אם נשרו רוב הקינים בחלק העליון של ההדס ורוב אורך ההדס נשאר משולש בגלל שהעלים התחתונים הגדולים יותר נותרו על הענף, הוא נוטה להכשיר. אולם מובא בשם הגר"ש וואזנר שצריך להקפיד שגם רוב אורך ההדס יהיה מכוסה בקינים משולשים וגם רוב הקינים יהיו משולשים. בשולחן ערוך הרב (סעיף ג') כתב שיש ללכת אחר רוב קינים, ומשמע מדבריו שהדברים נאמרו בין לקולא ובין

ה. בשעת הדחק אפשר להכשיר הדס שהיה משולש לאורך כל שיעורו, ונשר עלה אחד מכל קן לאורך רוב שיעורו, כך שברוב שיעורו יש רק שני עלים ובמיעוט שיעורו שלושה עלים.^{קכז}

ו. יש אומרים שבשעת דחק גדול אפשר להכשיר גם הדס המשולש רק ברוב שיעורו, שמהקינים המשולשים שלו נשר עלה אחד (כך שנשארו בסך הכול שני עלים ברוב שיעורו).^{קכח}

אם נשרו מההדס כמעט כל עליו, כך שנותרו רק שלושה עלים בקן אחד לבד, יכול ליטול את ההדס ללא ברכה, משום שניתן להסתמך על שיטות הראשונים המכשירים במקרה זה (הרמב"ם ובעל העיטור).

קכה. ביאור הלכה (דיבור המתחיל "ולעיכובא"). ביאור העניין הוא, שהראב"ד היקל ולא הצריך שההדס יהיה משולש לכל אורכו, אלא רק לאורך רובו (מצד רובו ככולו), וכך פסק המחבר. הרא"ה הכשיר הדס שהיה משולש לכל אורכו, ונשר עלה אחד מכל קן (גם כן מצד רובו ככולו). השאלה היא האם ניתן לצרף את שתי הדעות להקל במקרה אחד. נניח שהיה הדס שהיו לו שבעה קנים משולשים, ונשרו שלושה קנים שלמים (כך שההדס עדיין כשר לשיטת הראב"ד), ולאחר מכן נשר עלה אחד מכל ארבעת הקנים שנותרו משולשים, כך שבסך הכול נשרו שלושה עשר עלים מעשרים ואחד העלים שהיו בו מתחילה. יש לדון אפוא: האם ניתן לצרף את שתי הקולות, של הרא"ה ושל הראב"ד. החיי אדם (כלל ק"ג סעיף ג') פסק שניתן להקל, אולם הביאור הלכה כתב שאין להסתמך על שני ההיתרים יחד אלא אם כן אין בעיר הדס הכשר לכתחילה, וכתב שייכתן שזו גם שיטת החיי אדם. בספר לקיחה תמה (הערה ט"ו), הביא

כאשר העלים יבשו, צריך שיהיו עלים לחים בראש הענף, ואילו במקרה שהעלים נשרו, אין צורך שהקינים המשולשים יהיו דווקא בראש הענף. טעם החילוק הוא שישבש פסול משום הדר, וההדר ניכר יותר בראש הענף. לעומת זאת נשירת העלים פוסלת מטעם עבות (שילוש העלים) ואין דין מיוחד של עבות בראש הענף. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' צ"ה) כתב שגם הגר"ח מבריסק לא היה מקפיד שהשילוש של ההדס יהיה בראשו דווקא.

בספר ילקוט יוסף (מועדים, עמ' קנ"ג) כתב: "וחסידים ואנשי מעשה מקפידים שאם נשר ממנו אפילו עלה אחד פוסלים אותו, והמחמיר תבוא עליו ברכה".

קכד. משנה ברורה (סימן תרמ"ו, סעיף קטן י"ח), וכן פסק בשולחן ערוך הרב (סעיף ד'). בדין זה נחלקו הראשונים. הגאונים (דבריהם הובאו בטור) סוברים שצריך שההדס יהיה משולש לכל אורכו, ואם נפל אפילו עלה אחד, ההדס פסול. לשיטתם, שלא נפסקה להלכה, אין מקום כלל להכשיר הדס שחלק מעליו נשרו גם בשעת הדחק. אולם הראשונים נחלקו במקרה שמרוב קיני ההדס נשר עלה אחד. הר"ן פסל את ההדס לנטילה ואילו רבנו ירוחם והרא"ה הכשירו. בביכורי יעקב (סעיף קטן ג') כתב שבשעת הדחק,

ז. אם ההדס ארוך יותר משיעורו, די שהשילוש יהיה ברוב שיעור ההדס ואין צריך שההדס יהיה משולש ברוב אורכו. לדוגמא: ענף הדס שאורכו חמישה טפחים, די לו שיהיה משולש ביותר מטפח וחצי, ואינו צריך שיהיה משולש ביותר משניים וחצי טפחים. במקרה זה יש המתירים שהקינים המשולשים יהיו מפוזרים לאורך כל הענף ובאמצע יהיו קינים שאינם משולשים, ויש שהסתפקו בכך.^{קי}

בספר חוט שני (עמ' רפ"ח) כתב בשם הגר"נ קרליץ שליט"א שלמעשה נוהגים להחמיר ליטול הדסים שהשילוש שבהם רצוף לאורך 30 ס"מ, ובשעת הדחק ליטול הדסים שיש בהם רוב שילוש רצוף. כל השאלה האם השילוש צריך להיות רצוף או לא יכולה לעלות רק בשעת הדחק. עוד כתב שהשמועה שהחזון איש היה סומך על רוב ענף משולש איננה נכונה, אלא אם היה זה בשעת הדחק או בשנת השמיטה, שהיה קשה להשיג בה הדסים מהודרים.

היום רוב ענפי ההדס הנמצאים בשוק ארוכים יותר מהשיעור, כארבעה וחצי עד חמישה טפחים. ברוב האריות המוגדרות ככשרות ברמה א', מסתמכים על ההיתר של הביכורי יעקב, וכוללים הדסים עם "קפיצות" (קינים שאינם משולשים הנמצאים בין קינים משולשים). יש שוני בין האריות השונות לפי ההכשרים השונים ולפי איכות המיון הנעשה בבתי האריות. בחלק מההכשרים אורזים תחת הסיווג של רמה א' רק הדסים שיש בהם רק קפיצה אחת, ויש המתירים לארוז כהדסים ברמה א' גם הדסים שיש בהם קפיצות רבות. באריות המוגדרות כרמה א' א' אמורות לא להיות קפיצות כלל, אך לדאבוני ראיתי פעמים רבות שהאורזים לא הקפידו על כך.

שיטות בראשונים (רא"ש, רבנו ירוחם) שמוותר להסתמך על שני ההיתרים יחד. אמנם הקהילות יעקב בחידושי למסכת סוכה (סימן כ"ו) אסר במקרה זה, והוכיח את דבריו מהסוגיא במסכת חולין (ע.א.), עיין שם. בביכורי יעקב (סעיף קטן י"ג) הכשיר גם בהדס שהיה משולש, ומכל הקינים נשר עלה אחד, וכל שכן בהדס שבאחד הקינים שלו נותרו שלושה עלים, שאז ודאי ניתן להסתמך על שיטת הרמב"ם ובעל העיטור המכשירים במקרה זה.

קכו. ביאור הלכה (דיבור המתחיל "ולעכובא"). הביכורי יעקב (סימן תרמ"ו סעיף קטן י"ד) התיר הדס שהקינים המשולשים שלו מפוזרים לאורך ענף ההדס, ואילו הפרי מגדים (משבצות זהב, סעיף קטן ט') הסתפק בכך. הביכורי יעקב (סימן תר"ן סעיף קטן ג') הוסיף שיש להוריד את הרווח שבין תחילת העלים הפסולים ועד לעלים הכשרים שמעליהם. בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ו סעיף ג') כתב שבמקרה זה יש לחתוך את ההדס, כך שגם רוב הענף יהיה משולש. בשו"ת שבט הלוי (חלק ז' סימן פ"ב) כתב שיש להחמיר וליטול הדס שהקינים המשולשים שבו אינם מפוזרים, משום שחובת השילוש נובעת מדין "עבות", ואם לאורך ההדס יש קינים שאינם משולשים, אין זה נחשב כלל למין עבות.

ח. אם שלושת העלים אינם יוצאים בדיוק מאותה נקודת גובה, אבל יש מפגש כלשהו בשורשי העלים שלהם (כך שנקודת המפגש לא תהיה זהה בין כל העלים), ההדס נחשב למשולש. צריך שלשורש של כל עלה תהיה נקודה אחת שבה הוא "נפגש" עם שורשי שני העלים האחרים. אם לשורש עלה א' יש נקודת גובה שבה הוא שווה לשורש עלה ב', אך אין לו נקודת גובה שבה הוא שווה לשורש עלה ג', הקן אינו נחשב קן משולש, גם אם לשורש עלה ב' יש נקודת גובה שבה הוא שווה לשורש עלה ג' (ראה תמונה 12).^{קכז}

בשו"ת שבט הלוי (חלק ז' סימן פ"ב) פסק להחמיר כשיטת הפרי מגדים, משום שהדס ארוך שאיננו משולש ברובו, איננו נחשב עבות.

בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' צ"ג) דייק גם מלשון שולחן ערוך הרב שפוסל הדס מעין זה, כדעת הפרי מגדים, אולם לעניות דעתי אין דיוקן מוכרח.

קכז. הלכה זו נקראת בפוסקים "חוט המקיף", והיא מובאת בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רמ"ד), שכתב כן בשם הגר"ח גריינמן זצ"ל בשם החזון איש, וכן כתב בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' פ"ו). בסיס העלה רחב יותר משורש העלה. שורש העלה הוא המקום שבו העלה מתחבר אל הענף, ומבחוץ הוא מוקף בקליפה החומה של ההדס. הבליטה כולה (הכוללת את הקליפה ואת שורש העלה) נקראת "ניצן". יש להכשיר רק במקרה שיש נקודת גובה משותפת בשורש העלה עצמו. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' פ"ח) מובא בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א שיתכן שיש להכשיר גם אם הניצנים נמצאים בגובה שווה ושורשי העלים אינם בגובה שווה, ובספר חוט שני (עמ' רפ"ח) כתב שגם מה שבולט מהענף עצמו במקום חיבור העלה נקרא שורש העלה, ואם יש נקודת גובה שווה בכל

בספר לקיחה תמה (הערה ח', אות א') כתב שהדס שהוא ארוך יותר משיעורו, ולאחר שלושה טפחים איננו משולש יותר, עדיף לקצץ את החלק התחתון שלו. בהערה י"ח הסביר את שיטת הפרי מגדים וכתב שבמקרה שרוב הבד משולש (כגון שהשילוש איננו מפוזר על פני שטח גדול), גם הפרי מגדים מודה שההדס כשר. כמו כן כתב שעדיף שהקינים שאינם משולשים יהיו בתחתית ההדס, כיון שיש שיטה המכשירה הדס גם אם הוא ארוך רק שניים וחצי טפחים (עיין לעיל סימן א' סעיף א'), וכך יוצא שהחלק שאינו משולש נמצא לשיטתם מחוץ לשיעור. כך גם במקרה שבד ההדס ארוך שלושים סנטימטר, והקן החסר נמצא מחוץ לעשרים וארבעה הסנטימטרים העליונים שלו.

בשם הגרי"י קניבסקי זצ"ל מובא (אורחות רבינו, חלק ב', עמוד רמ"ט) שבמקרה שההדס ארוך רק שלושה טפחים, כך שכאשר מצרפים את החלקים המשולשים יוצא שרובו משולש, גם הפרי מגדים מודה שההדס כשר, והוא דיבר רק על מקרה שההדס ארוך יותר משלושה טפחים, כך שגם אם נצרף את כל החלקים המשולשים ויהיה רוב של שלושה טפחים משולשים, רוב הענף עדיין לא יהיה משולש.

ט. אם מקן אחד יוצאים יותר משלושה עלים, וחלק מהעלים יוצאים מאותה נקודת גובה כך שהם נחשבים למשולשים, וחלק אחר מהעלים יוצאים מנקודת גובה שונה, יש לחתוך את העלים שאינם יוצאים מנקודת הגובה של העלים

יוצאים שורשי העלים, ולעיתים יש הפרש כלשהו בגובה ביניהם".

בספר תורת ד' מינים (חלק ב' עמ' פ"ו-פ"ט) דן בהגדרת הדס משולש, וכתב שהחזון איש מחמיר, שכן לפי שיטות רוב הראשונים די שהעלים יהיו באותו גובה (ומשמע שאינם צריכים להיות בדיוק באותו גובה), והחזון איש החמיר וחדש שצריך שגם העוקצים שבהם מתחברים העלים לגבעול צריכים להיות משולשים. בסוף דבריו כתב שזהו חידוש גדול, ושלכאורה ניתן להקל ליטול הדס שרק העלים משולשים, אך למעשה נשאר בספק.

בספר הליכות שלמה (עמ' קפ"ו) כתוב שההגדרה להיתר היא שכל שיש קו שווה לשלושת שורשי העלים (שורש העלה הוא מקום החיבור שבו מתחבר העלה לענף. מדובר על מעין חוט דק שנמצא בתוך החיבור לענף ולא בכל החלק של העלה שמתחבר לענף). בהערה שם כתוב שכך ניתן גם להסביר את שיטת רש"י שצריך שהעלים יעלו בעוקץ אחד, שהכוונה היא ששורש העלה יהיה באותו גובה כמו שאר העלים, ובכך דחה את קושיית התוספות על רש"י.

הגאון הרב יגאל אריאל שליט"א, לשעבר רבה של נוב, כתב (תחומין כרך י"א): "נמצא שלכולי עלמא כשהעלים סמוכים זה לזה בעיגול אחד, ואין חריגה בולטת של אחד העלים, הרי זה עבות וכשר. אבל אין צורך למצוא קו משותף לשלושת העוקצים". לדבריו החזון איש שהתיר בחוט המקיף, בא בעצם להחמיר ולקחת "מרווח

מקום בליטה זו, הקן נחשב משולש. כמו כן כתב שיש מקום להקל גם במקרה שלעלה א' אין שום נקודת מגע עם עלה ג'.

בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ו סעיף ח') כתוב שיש להחשיב את הקן כמשולש גם אם לשורש העלה הראשון יש נקודת מגע בגובה שורש העלה השני, ולשורש העלה השני יש נקודת מגע בגובה שורש העלה השלישי, ולעלה הראשון אין נקודת מגע בגובה העלה השלישי.

בספר שיעורי תורה (בהערות בעמ' רי"ז) משמע שהגרא"ח נאה חולק על היתרו של החזון איש, שכתב: "ומשולש היינו שיוצאים שלושה עלין סמוכין זה לזה בעיגול אחד שאין אחד מהם נמוך מחבירו כלל".

בספר מקראי קודש לגרצ"פ פראנק זצ"ל (עמ' רס"ב) חידש דין דומה בשם הגרמ"ל שחור זצ"ל, וזה לשונו: "שברמב"ם כתב בלשון 'שלושה בגבעול אחד', דזה שינוי מלשון הגמרא, דבגמרא איתא 'תלתא תלתא טרפי בקינא'. ומזה נתעוררו דהרמב"ם מפרש 'גבעול' באופן אחר, דהיינו הנקודה שמשם יוצא פרח או עלה. ולפי זה מה שכתב הרמב"ם 'העלין זה כנגד זה', כוונתו לנקודה (הגומא) שמשם יוצא העלה, היינו שהנקודה (הגומא) של כל עלה תהיה נגד הנקודות (הגומות) של שני העלין האחרים (ולפי זה גם אם התחלת הגומא של האחד היא נגד סוף הגומא של השני, נקרא זה כנגד זה). לפי דבריו הקדושים, אין קובעים את השילוש על ידי שורשי העלים, אלא על ידי הגומות שמהם

המשולשים. אם רוב העלים יוצאים מגובה שונה, ההדס פסול עד שיוריד את אותם עלים.^{קכח}

י. יש שהחמירו שאם נוטלים הדס בקוישעלע (האוגדן העשוי מעלי הלולב), יש להקפיד שמיעוט ההדס הנמצא מחוץ לקוישעלע יהיה משולש, כדי ששיעור ההדס שנראה לעין יהיה משולש.^{קכט}

סימן ג' – דינים בענף ההדס

א. דין קטום בהדס נאמר בענף עצמו ולא בעלים. אם נקטם ראשו של ההדס והעלים מחפים על מקום הקטימה כך שלא ניתן לראות את הקטימה, ההדס כשר.^{קל} אולם עדיף שלא ליטול הדס שראשו נקטם.^{קלא}

לראות את מקום הקטימה, מכיון שאין שום חשיבות לראשו של ההדס, והדבר הקובע את כשרותו של ההדס הוא היותו משולש, ולא שאינו קטום בראשו.

ביטחון", ולפיכך הצריך שיהיה מפגש כלשהו בעוקצי העלים, למרות שמבחינה הלכתית ניתן להכשיר גם כשאין מפגש כלשהו בין העוקצים, כל עוד אין מרווחים גדולים מדי בין העלים.

קכח. ארבעת המינים השלם (עמ' רמ"ה).

קכט. עיין נטעי גבריאלי (עמ' ע').

קלא. רמ"א (סימן תרמ"ו, סעיף י'). בספר לקיחה תמה (הערה ל') כתב שלפי הפוסלים הדס קטום, שיעור הקטימה הוא כלשהו, וכן כתב בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ק"ב). הלקיחה תמה כתב עוד (הערה ל"א) שניתן להכשיר הדס קטום בשאר הימים גם שלא בשעת הדחק. בביכורי יעקב (סעיף קטן כ"ב) כתב שאם ראש ההדס נקטם, ומצד ההדס יוצא ענף נוסף, ניתן לקטום את ראש ההדס כך שהענף השלם היוצא מראשו יהיה כמו המשכו הטבעי, ואם נשאר שיעור הכשר בהדס, ההדס כשר. מכאן שיש לפשוט את ספקו של הגרי"מ שטרן שליט"א בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ק"ד), שכתב שהדס שבראשו שני ענפים ונקטם אחד מהם "ייתכן שהשני הוא הראש וכשר". ולכאורה על פי דברי הביכורי יעקב פשוט שניתן להכשיר במקרה זה.

קל. שולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף א'), אבל בסעיף י' כתב שיש מחלוקת בדין זה: יש המכשירים הדס קטום ויש הפוסלים. ההסבר שהדין הוא בעץ ולא בעלים כתוב במשנה ברורה (סעיף קטן א'). התנאי שמקום הקטימה יהיה מכוסה מוזכר גם הוא בהמשך דברי המשנה ברורה (סעיף קטן כ"ט). בשער הציון (אות ל"ב) כתב שאם מקום הקטימה מגולה, ניתן לחתוך עוד את הענף כך שהעלים יכסו את מקום הקטימה, וכתב עוד שהפרי מגדים שאסר לעשות כן מדבר במקרה שלאחר הקטימה הנוספת לא יהיה שיעור בענף. החזון איש (סימן קמ"ו סעיף קטן ל') כתב שההדס כשר גם אם ניתן

- ב.** שיעור קטימה הפוסלת את הדס הוא אפילו בכלשהו. קלב
- ג.** אם הענף נקטם לרוחבו כך שרק חלק מעובי הענף נקטם וחלק מהענף נשאר לכל אורכו, ההדס כשר לכתחילה. קלג
- ד.** לכתחילה רצוי שהענף כולו יהיה מכוסה בעלים (היינו שראשו של העלה בקן התחתון יגיע עד לעלה בקן שמעליו, וכן הלאה בכל הקינים), אך ניתן ליטול גם הדס שהענף מכוסה רק ברובו. קלד

ומשולשים, כפי שמשמע מהגמ' בדף (לב,ב)

ג. יש ראשונים (הר"ה ועוד) הסוברים שדין קטום לא נאמר כלל על ראש ההדס, אלא על החלק המחובר את ההדס לענף המרכזי, וההדסים כשרים במקרה זה משום שלא מצויים הדסים שאינם קטומים מהענף המרכזי. לשיטתם פשוט וברור שלא ניתן ליטול הדס שמלכתחילה איננו מחובר לגבעול המרכזי.

למרות שניתן לדחות את ההוכחות השונות, לעניות דעתי אין מקום כלל להסתפק, ובפרט בימינו שההדסים מצויים.

לאחר כתיבת הדברים ראיתי בספר תורת ד' מינים (חלק ב' עמ' קכ"ט) שנראה לו להקל בכהאי גוונא, אבל כתב שלמעשה צריך לזה הכרעה מגדולי הוראה, כיון שהדבר איננו מוזכר בפוסקים.

קלב. ביאור הלכה (סימן תרמ"ה דיבור המתחיל "פסול").

קלג. נטעי גבריאל (עמ' ע"ז).

קלד. השערי תשובה (סימן תרמ"ו סעיף קטן ג')

לעתים המגדלים והסוחרים קוטמים את אחד מראשיו של ההדס, כך שמי שאינו מתמצא בדבר מתקשה להבחין בכך, והוא עשוי לחשוב שההדס שלפניו הוא הדס קטום; ולפי מה שביררנו בדעת הביכורי יעקב, אין צריך לחשוש לכך כלל.

בספר נטעי גבריאל (עמ' ע"ו הערה ב') הסתפק במי שיש לו רק ענף אחד ארוך של הדס, האם הוא יכול לחתוך את ההדס באמצע ולהחשיב את שני החצאים כשני ענפים שונים לגמרי. באתרוג אסור לעשות כן (כמובא בשולחן ערוך סימן תרמ"ט סעיף ו'), אבל ייתכן שבהדס הדין שונה. לעניות דעתי ניתן לפשוט בפשטות את ספקו של הנטעי גבריאל:

א. ההיתר הוא רק להכשיר הדס קטום כיון שאומרים שהחלק הקטום איננו נחשב לחסר וכדומה, אך בשום מקום לא מצאנו היתר להשתמש בענף אחד ארוך ולעשות ממנו כמה הדסים.

ב. שמואל שאיים על מוכרי ההדסים להכשיר הדסים קטומים לא הציע לחתוך את ההדסים ולהחשיב אותם כשני הדסים (אמנם ניתן לדחות ראיה זו ולומר שלא היו להם הדסים ארוכים

ה. אם נותרו ענפים קטנים היוצאים מהענף של ההדס, ראוי לקטום אותם בערב יום טוב. קלה

ו. ענף ההדס אינו חייב להיות ישר. כמו כן, כל הדינים שנאמרו לגבי השדרה של הלולב אינם שייכים בענף ההדס, קלי מלבד דין יבש, שלגביו ישנה מחלוקת. קלי

סימן ד' – דינים בעלי ההדס

א. אם היו בכל קן של ההדס יותר משלושה עלים, ונשרו רוב העלים ונשארו שלושה עלים בכל קן, כגון שמתחילה היו שבעה עלים בכל קן, ונשרו ארבעה - ההדס כשר. קלה

ב. לעתים עלי ההדס נחתכים. בדרך כלל החיתוכים הללו נעשים בשעת קטיף ההדסים או בשעה שגוזמים את הענפים הקטנים היוצאים מהענפים העיקריים

בלולב נאמרו הדינים של כפוף, קוּוץ ועקום דומה למגל, היות והלולב דומה לשדרה, אבל שאר המינים כשרים.

קלז. הפרי מגדים (סימן תרמ"ו, אשל אברהם סעיף קטן ח') פוסל, ואילו הביכורי יעקב (סעיף קטן ס"ו) חולק עליו ומכשיר. המשנה ברורה פוסק כמו הביכורי יעקב. אולם נדיר למצוא הדס שהעלים שלו לחים והעץ שלו יבש.

קלח. שולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף א'). במשנה ברורה (סעיף קטן י"ז) כתב שאם היו שבעה עלים ונשרו חמישה, כך שנותרו רק שני עלים, ההדס פסול. ואף על פי שיש מכשירים אם היו בתחילה שלושה עלים ונשר עלה אחד מכל שילוש, זה משום שנשארו בענף רוב העלים. אבל אם מלכתחילה היו שבעה עלים ולבסוף נותרו רק שניים, ונמצא שרוב העלים נשרו וגם אין שילוש, ההדס פסול גם לשיטתם.

כתב בשם המור וקציעה שצריך שכל אחד מהעלים יגיע לעלה שמעליו. אולם הביכורי יעקב (תוספת ביכורים, סעיף קטן ח'), והחזון איש (סימן קמ"ו אות ט"ו) דחו את דבריו, והוסיף החזון איש שבכל מקרה צריך שרוב הענף יהיה מכוסה בעלים.

קלה. שער הציזון (סימן תרמ"ו, אות ל"ו). בדרך כלל מגדלי ההדסים קוטמים את הענפים, אבל לפעמים מוצאים בענף ההדס כמה ענפים קטנים שאינם חלק מהענף עצמו. בביכורי יעקב (סעיף קטן ב') כתב שחייבים לקטום את הענפים הללו כשהם גדלים בין רוב קני ההדס (בימינו מציאות כזו איננה שכיחה, כיון שהמגדלים מורידים את רוב הענפים הקטנים), ובקרבן נתנאל כתב שדין זה נאמר רק לפי שיטת המחמירים בנקטם ראשו ושאינן המנהג להקפיד על זה, אך כאמור המשנה ברורה הכריע שעדיף להוריד ענפים אלו.

קלו. רמב"ן בהשגותיו על הלכות לולב לראב"ד (עמ' רנ"ח בהוצאת מוסד הרב קוק), וכתב שם שרק

של ההדס, אך ישנם גורמים נוספים לחיתוכים אלו. דין העלים החתוכים הוא, שאם רוב העלה לא נחתך, דינו כדין עלה רגיל.^{קלט}

ג. יש להחמיר בעלה שנתחתך בשניים או בשלושה מקומות, ולא להחשיב אותו למניין העלים (לעניין נשרו העלים).^{קמ}

ד. ראוי ליטול הדס שעליו מגיעים לעוקץ של העלים שבקן שמעליהם. אולם פוסקים רבים מכשירים גם הדס שעליו קטנים ואינם מגיעים לעוקץ של העלה שמעליהם.^{קמא}

ה. ראוי ליטול הדס שעליו עולים כלפי מעלה ומכסים את הענף. אולם גם הדס שעליו נוטים כלפי מטה, והקינים שבו רחוקים זה מזה עד שאין העלים חופים את הקנה, אף הוא כשר, כיון שהוא ממין עבות.^{קמב}

ו. השולחן ערוך ורוב הפוסקים לא התייחסו לגודל עלי ההדס, אולם יש הסוברים שצריך להדר שהעלים לא יהיו גדולים יותר מאורך ורוחב הפרק העליון של האגודל, ויש הסוברים שהעלה לא יהיה גדול יותר מאורך ורוחב הציפורן של

מכל קן צריך להגיע לקן שמעליו, ושזה הדבר הראשון שהגרי"י פישר זצ"ל היה בודק בהדס.

קמב. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ו, סעיף קטן י"א). זאת בניגוד לשיטת הרש"ש (סוכה לבב, דיבור המתחיל "ענף") שפסל הדס שאין העלים שלו שוכבים על הענף. גם החזון איש (בסימן קמ"ו סעיף קטן ל"ה) כתב שלכאורה צריך שהעלים יעלו כלפי מעלה. אולם הגרש"ז אויערבך זצ"ל הכשיר גם הדס שעליו כפופים כלפי מטה, שכן מה שצריך ליטול את ארבעת המינים דרך גדילתם הוא רק בעץ, ולא בעלים (מובא בספר הליכות שלמה עמ' קפ"ט, מתוך חידושי בכתב יד).

קלט. הביכורי יעקב (סימן תרמ"ו סעיף קטן ד') כתב בשם הראב"ד שאם נשר חלק מהעלה ורוב העלה נשאר, העלה כשר, ומזה יש ללמוד את הדין במקרה המובא למעלה.

קמ. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ו, סעיף קטן ד'), כשיטת רש"י והרא"ש בשם בעל העיטור.

קמא. בשערי תשובה (סעיף קטן ג') כתב בשם המור וקציעה שהעלים צריכים להגיע לקן שמעליהם. אולם הביכורי יעקב (סימן תרמ"ו, תוספת ביכורים, סעיף קטן ח'), והחזון איש (סימן קמ"ו אות ט"ו) דחו את דבריו. בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ו סעיף ט') כתוב שרק עלה אחד

האגודל. קמ"ג יש אומרים שהגודל המקסימלי של העלים הוא 2 ס"מ. קמ"ד יש שפסלו עלים קטנים בגודל שעורה. קמ"ה

ז. אין צורך שכל העלים יהיו באותו גודל. יש סוברים שעדיף שעלה אחד יהיה גדול יותר משני העלים האחרים, כך שהוא יכסה אותם מעט. קמ"ו

ח. מצוי מאוד שיש על העלים של ההדס כתמים שחורים. כתמים אלה אינם פוגעים בכשרות ההדסים. קמ"ז

ט. יש אומרים שלמרות שעיקר דין קטום נאמר על הענף ולא על העלים, ראוי להקפיד ולהדר ליטול הדס שראשי העלים העליונים שלו אינם קטומים. קמ"ח

קמ"ד. הגרש"ז אויערבך זצ"ל (הליכות שלמה סוכות פרק י', סעיף י"א).

קמ"ה. תפארת ישראל (חולין ג,א).

קמ"ו. ארבעת המינים השלם (עמ' רמ"ה). מקורו מדברי הרא"ש (מסכת סוכה, פרק שלישי, סימן י'). בגמרא (לג,א) אמרו שהדס שיבשו עליו - כשר, אם נשאר בו שלושה בדי עלים לחים, והרא"ש הסביר שהכוונה היא לעלה הבולט יותר משני העלים האחרים הנמצאים איתו באותו קן. האחרונים דנו בדבריו של הרא"ש וכתבו שלא ייתכן שכוונתו לעלה הנמצא בגובה שונה משני העלים האחרים, שהרי במקרה זה ההדס שוטה. ולכן הסבירו שהכוונה היא לעלה גדול יותר המכסה את שני העלים האחרים. אולם יש אחרונים שהסבירו אחרת את דברי הרא"ש, וכתבו שיש עלה המוגדר כעלה האמצעי ועליו דיבר הרא"ש (עיין למשל כף החיים סימן תרמ"ו סעיף קטן נ"ב).

קמ"ז. חוט שני (סוכות, עמ' רפ"ח).

קמ"ח. חיים וברכה (אות ס"ז). בחידושי המאירי (סוכה לב,ב) כתב שהקטימה נאמרה בראשי

קמ"ג. השיטות הובאו בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רמ"ו). השיטה הראשונה היא שיטת הר"ש מקייידאן והשיטה השנייה היא שיטת המהרש"ם. הגר"ע יוסף זצ"ל כתב בספר חזון עובדיה (עמ' ש"ז) שיש אומרים שהדס שהעלים שלו גדולים ורחבים מאוד, הרי הוא בכלל הדס שוטה, ושראוי לחוש לדבריו (מקור דבריו בספר הלכות גדולות), וכתב שגודל העלים צריך להיות כמו ציפורן של אגודל. אולם בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' צ"ח) כתב שאם כל החיסרון של ההדסים הוא רק גודל העלים שלהם, ההדסים כשרים לפי כל השיטות. הקביעה שיש ליטול הדס שעליו קטנים נאמרה רק כדי שיתקיים דין שילוש בעלים, שכן נדיר למצוא הדס עם עלים גדולים יותר, שהעלים שלו משולשים. בספר תורת ד' מינים (חלק ב' עמ' ע"ו) כתב שגם לפי בעל ההלכות גדולות ההדס פסול רק אם העלים גדלים כך שהם אינם מורכבים זה על זה וגם הקנים אינם תכופים ועל ידי כך רוב העץ מגולה, אבל אם העלים מורכבים זה על זה ומכסים את רוב העץ, גם בעל הלכות גדולות יודה שההדס איננו שוטה.

י. יש המפזרים אבקה על ההדסים כדי שהעלים לא ישחירו. אבקה זו חוצצת בנטילה, ולכן צריך להוריד אותה. קמ"ט

סימן ה' – דיני הדס יבש

א. הדס שרוב עליו התייבשו - פסול. הדס כמוש, היינו שלא יבש לגמרי - כשר. ק"י

ב. הדס יבש הוא הדס שצבעו לבן. קנ"א

לענין דין כבוש בהדס, מהחתם סופר (שו"ת יורה דעה סוף סימן פ"א) משמע שהחמיר וכתב שדין כבוש שייך בכל ארבעת המינים, וזה לשונו: "וכן אנו נוהגים כלולב ומיניו בשבת שבחג להסירם מן המים על ידי גוי בסוף היום, כדי שלא יהיה [לכאורה צריך להיות "יהיו"] כבושים", ומשמע שדין כבוש נוהג בכל ארבעת המינים. לעומתו כתב בפתחי תשובה (יורה דעה, סימן פ"ז, סוף סעיף קטן י"ט) שדין כבוש שייך רק באתרוג. בספר לקיחה תמה (הערה י"ט) כתב שלפי השיטות הפוסלות כבוש גם בהדס, צריך להוציא את ההדסים מדי פעם מהמים, כדי למנוע את שרייתם במשך עשרים וארבע שעות רצופות. אולם הביכורי יעקב (סימן תרמ"ז סעיף קטן י') כתב שדין כבוש נזכר רק באתרוג, וייתכן שדין כבוש נאמר רק כאשר יש שינוי מראה לאחר הכבישה, והדסים וערבות אינם משנים את המראה שלהם לאחר כבישה. אולם בסוף דבריו כתב שיייתכן שגם בהדסים וערבות יש דין כבוש, אם הניח אותם בחומץ או בחומרים חריפים אחרים. גם הגר"ע יוסף בחזון עובדיה (עמ' שס"ג) כתב שלכתחילה לא ישהה את הלולב, ההדס והערכה במים, משום שיש פוסלים אותו משום כבוש, והתיר רק בדיעבד, וסברתו להקל מטעם ספק ספקא: שמא הלכה כרש"י שסובר שיש דין

העלים, אולם בשו"ת שבט הלוי (חלק ח' סימן קמ"ח) התקשה בדבריו, משום שאם דין קטימה נאמר בעלים, היה ניתן לתרץ את הסתירה העולה לכאורה בין המשנה בדף לב,ב הפוסלת הדס קטום לבין המשנה בדף לג,ב המכשירה הדס קטום, ולומר שקטימה בעלים פוסלת את ההדס וקטימה של הענף איננה פוסלת את ההדס.

קמ"ט. חוט שני (סוף עמ' רפ"ח). אולם ראוי להבין מדוע כאן הדין שונה מהדין המובא לגבי אתרוג שהחומרים המשמרים אינם פוסלים אותו, עיין לקמן שער ו', סימן י"א, סעיף ז'.

קנ. שולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף ו'). השולחן ערוך לא כתב שהכוונה היא שרוב העלים התייבשו, אך בערוך השולחן (סעיף ט') כתב כן.

קנא. שולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף ז'). ההדס הופך ללבן רק לאחר שהוא כבר נפרך בציפורן. במשנה ברורה (סעיף קטן כ') כתב שמי שמסתפק אם ההדס כבר יבש, יכול להשרות אותו יום או יומיים במים, ואם ההדסים יחזרו למראה לח, מותר ליטול אותם.

ג. אם העץ התייבש והעלים נותרו לחים, יש פוסלים את ההדס ויש מכשירים אותו.^{קנב}

ד. הדס שרוב עליו התייבשו, אם בראש כל ענף נשאר קן אחד שיש בו שלושה עלים לחים, ההדס כשר. ויש אומרים שאפילו אם שניים משלושת העלים שבקן העליון התייבשו, ונשאר רק עלה אחד לח, אלא שהעלה הלח מורכב על גבי שני העלים האחרים, ההדס כשר.^{קנג}

ה. אם שלושת העלים שנותרו בראש הענף אינם לחים, אלא רק כמושים, ראוי להחמיר שלא ליטול הדס זה ביום הראשון, אך בשאר הימים אפשר להקל.^{קנד}

ואילו שאר הקינים שתחתיו משולשים כדין. אולם הביכורי יעקב (סעיף קטן י"ח) הסביר שהרא"ש לא התכוון שהעלה הלח גבוה יותר משני העלים האחרים, אלא שהוא בולט יותר כיון שהוא גדול יותר והוא מכסה את שני קצוות שני העלים האחרים. ובסעיף קטן ט"ז כתב שכדי לצאת ידי כל השיטות בהסבר דין "שלושה בדי עלין לחין" המובא בגמרא (לג,א), יש להתיר רק במקרה שבקן העליון יש שלושה עלים לחים ובכל אחד משני הקינים שמתחתיו יש לפחות עלה אחד לח. המשנה ברורה הקשה על השולחן ערוך שכתב שלפי הרא"ש די בקן אחד שבו עלה לח אחד, שמהרא"ש משמע שצריך שבכל ענף יהיו שלשה קינים, ובכל קן עלה בולט לח אחד. בחיי אדם (כלל קמ"ט סעיף ו') היקל אף יותר וכתב שגם אם נשאר רק עלה אחד לח מהקן העליון, ההדס כשר, ולא הצריך שהעלה יהיה בולט יותר.

אם ששלושת העלים העליונים של ההדס התייבשו, אך העלים בקן שמתחתם גדולים ומכסים את העלים היבשים, פסק הגרי"ש

כבוש רק בחומץ, ושמא הלכה כרבנו תם שתהליך הכבישה נמשך שלושה ימים.

קנב. הפרי מגדים (סימן תרמ"ו, אשל אברהם סעיף קטן ח') פסל, ואילו הביכורי יעקב (סעיף קטן ט"ו) הכשיר, והובאו דבריהם במשנה ברורה (סעיף קטן ז'). בספר לקיחה תמה (הערה כ') כתב שאם חלק מהעץ יבש עד שלא נשארו שלושה טפחים לחים, ההדס פסול.

קנג. שולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף ח'). במשנה ברורה (סעיף קטן כ"ב) כתב שבשעת הדחק אפשר להסתפק בנטילת הדס אחד.

ההיתר של השולחן ערוך לגבי הקן העליון בשלושת הענפים חל גם במקרה שנוטל רק ענף אחד. המשנה ברורה כתב שהלכה כדעה הראשונה. עוד כתב המשנה ברורה שלמרות שלכאורה משמע שההדס שעליו מדובר בדעה השנייה שכתב השולחן ערוך (שמקורה ברא"ש) הוא הדס שוטה, משום שהעלה השלישי אינו בגובה שני העלים האחרים, אין הדבר כן, שכן מדובר שם רק על הקן העליון שאינו משולש,

1. הדם שיבשו עליו העליונים, ושאר העלים לחים - כשר בשעת הדחק. קנה

מכשיר. במשנה ברורה (סעיף קטן כ"ז) הביא את דברי הפרי מגדים (משבצות זהב, סעיף קטן י"א), שהכריע לחלק בין היום הראשון לשאר הימים, וכן פסק בשולחן ערוך הרב (סעיף י').
קנה. שולחן ערוך ורמ"א (סימן תרמ"ו, סעיף י').

אלישיב זצ"ל (אשרי האיש, חלק ג', עמ' ר"ב) שהולכים אחרי העלים העליונים היבשים וההדס פסול.
קנד. בשולחן ערוך (סימן תרמ"ו, סעיף ט') הביא מחלוקת בדין זה: הראב"ד פוסל והרא"ש

שער ה' הלכות ערבה

סימן א' – זיהוי הערבה ושיעורה

א. הערבה היא ענף של עץ ידוע הנקרא "ערבי נחל". שם הלוואי "נחל" נאמר על עץ הערבה משום שעץ זה גדל לרוב ליד נחלים, אך גם ערבה שאינה גדלה בסמוך לנחל, כשרה לנטילה.^{קנז}

ב. יש אומרים שעדיף לקחת ערבות הגדלות על הנחל.^{קנח}

ג. ישנם שלושה סימנים לזיהוי הערבה, המבדילים אותה מענפי עצים אחרים הדומים לה: העלים שלה משוכים כנחל (כלומר בדומה לאלפיסה), קצוות העלים שלה אינם קוצניים והקנה שלה אדום.^{קניח}

קנו. שולחן ערוך (סימן תרמ"ז, סעיף א').

סעיף א') כתוב שהגרי"י פישר זצ"ל לא היה נוהג לקחת דווקא ערבות הגדלות על הנחל. הגר"א נבנצל שליט"א בהערות ביצחק ייקרא למשנה ברורה, תמה מדוע לא מהדרים ליטול ערבות הגדלות על הנחל, הרי בכל שאר הדינים מהדרים ליטול ארבעת המינים שיוצאים בהם ידי חובת כל השיטות, ומכיון שיש שיטות בראשונים שצריך דווקא ערבות הגדלות על הנחל, ראוי להדר וליטול ערבות אלה.

קנז. משנה ברורה (סימן תרמ"ז, סעיף קטן ג'), ולמד זאת מדברי הטור, אך הט"ז (סעיף קטן ב') כתב שאין צריך להקפיד בדבר. בביכורי יעקב (סעיף קטן ב') כתב שאין נוהגים לקחת דווקא ערבות הגדלות בנחלים, למרות שיש שיטות בראשונים שהדבר מעכב (תוספות לד"ה "ורבנן"), מפני שיתכן שכתוצאה מדרישת "ערבי נחל" לערבות הגדלות על הנחל, יבואו אנשים וייטלו ערבות שהעלה שלהן אינו משוך כנחל, כלומר שאינם בצורה של אלפיסה, וכך תצא תקלה מן הדבר. אולם מי שיש לפניו ערבות כשרות הגדלות על הנחל, ראוי שייטול אותם. בערוך השולחן (סעיף ה') כתב שאין שום הידור בנטילת ערבות הגדלות על הנחל (וביאר את הגמרא שם באופן אחר מרוב הפירושים). בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ז

קנח. שולחן ערוך (סימן תרמ"ז, סעיף א'). הגר"מ שטרנבוך שליט"א בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג' סימן קפ"א) כתב שהוא מעדיף ליטול ערבות מחוץ לארץ, שהעלים שלהן כמעט חלקים מפגימות, מליטול ערבות ממוצא. וראה במאמרם של מרדכי כסלו ואורית שמחוני בתחומין (כרך ל"ג), שיעצו שלא ליטול ענפים

ד. סימנים אלה נאמרו על דרך הכלל, אך יש ערבות שיש להן קנה ירוק או שיש בקצוות העלים שלהם קוצים קטנים, ולמרות זאת הם כשרים לברכה. לכן כל עוד ברור מעל לכל ספק שהערבה גדלה על עץ ממשפחת הערבה (בהגדרה הבוטנית: עצים השייכים למשפחת ה-Salix), מותר ליטול אותה. קיט

(עמ' 71) כותב שהערבות הם צמחים השייכים למשפחת ה-Salix, לעומת הצפצפה הדומה לה, שהיא ממשפחת צמחים אחרת, הנקראת Populus.

הגר"ש וואזנר זצ"ל בשו"ת שבט הלוי (חלק ח' סימן קמ"ט) כותב שכאשר יש ערבה שיש לה שני סימנים: קנה אדום ועלה משוך כנחל, ויש פגימות רק על העלים התחתונים של הענף (ובעלים העליונים אין פגימות), הערבה כשרה לברכה.

בעניין ענף עץ האקליפטוס - ראיתי שיש הנוטלים אותו למצוות לולב. הגרי"מ שטרן שליט"א כתב בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ק"ל) שראוי שלא ליטול ענף של אקליפטוס למצוות ערבה, אך דחה את שיטת הגאון הרב צבי פסח פראנק זצ"ל, רבה של עיר הקודש ירושלים, שפסל לגמרי את האקליפטוס. לפי הגרי"מ שטרן, אין לפסול את האקליפטוס למצוות ארבעת המינים בגלל שאין לאקליפטוס עלה בראש הענף, שהרי עינינו רואות שיש עלים בראש ענפי האקליפטוס. כמו כן כתב שאין לפסול את האקליפטוס בגלל שיש בו ריח, על פי דברי התפארת ישראל (עין לעיל בתחילת שער ד') שהכשיר הדס שאין בו ריח, וממילא ניתן להכשיר לערבה גם אקליפטוס שיש בו ריח, שכן אין הריח מעלה או מוריד. לשיטתו אין גם לפסול את האקליפטוס משום שהוא לא נקרא "ערבה", משום שבגמרא הזכירו שלושה סימנים

צעירים של עץ הערבה, משום שבשלב זה של הגידול קשה לדעת מהי צורתו הסופית של העלה, וייתכן שהעלה איננו באמת משוך כנחל.

קנט. שולחן ערוך ורמ"א (סימן תרמ"ז, סעיף א'). המשנה ברורה (סעיף קטן ב') כתב שערבה עם קנה ירוק נחשבת עדיין ערבה, שכן כל עוד הקנה איננו לבן, הוא יהפוך לאדום כאשר השמש תכה בו. הפרי מגדים (משבצות זהב, סעיף קטן א') כתב שכל שלושת הסימנים של הערבה מעכבים, ואם חסר סימן אחד, הערבה פסולה. בביכורי יעקב (סעיף קטן א') כתב שלא מצוי שיחסר סימן אחד ולא יחסרו שאר הסימנים, והובאו דבריהם במשנה ברורה (סעיף קטן ב'). בספר כף החיים (סעיף קטן ד') חלק על דברי הביכורי יעקב, וכתב שהערוך לנר לא ראה את כל העצים שבעולם, ולכן אינו יכול להעיד שאין עץ שיש בו רק חלק מהסימנים, וגם מהגמרא משמע שיש עצים שיש בהם רק חלק מהסימנים, שאם לא כן הגמרא לא הייתה כותבת את כל שלושת הסימנים.

בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' קכ"ב-ק"ל) הביא את דברי מחזור ויטרי שצריך להחמיר ולפסול כל ערבה שאין לה שלושה סימנים, וכן הביא צמחים הנקראים ערבה, ובכל זאת מוטב שלא ליטול אותם למצוות ארבעת המינים - ערבה לבנה וערבה בוכיה. כמו כן ברור שעץ השיטה ועץ השקד פסולים מעיקר הדין למצות ערבה. פרופסור זוהר עמר בספר ארבעת המינים

ה. ישנם עצים רבים הדומים לעץ הערבה הכשרה לנטילה. המוכר שבהם הוא עץ הצפצפה (שלעתים גם גדל בסמיכות לעצי הערבה הכשרים), אך ישנם עצים נוספים שבמבט ראשון דומים מאוד לעץ הערבה ואינם כשרים לנטילה. לכן יש לקנות ערבות רק ממי שידוע בוודאות שהערבות שלו כשרות לנטילה.¹

1. למרות שרצוי שלא לקנות לולבים, הדסים ואתרוגים באריזות (כפי שהוסבר בהקדמה לספר), אפשר, ואולי אף רצוי, לקנות ערבות באריזות עם הכשר, כיון שניתן לסמוך על זיהוי העץ כעץ ערבה, ובדרך כלל יש התאמה בין הכתוב על האריזה

שכשם שחסרון ריח אינו פוסל בהדס, גם מציאות של ריח אינה פוסלת בערבה. לעניות דעתי הדבר תלוי בסיבה שיש המכשירים הדס קטום. יש שהכשירו הדס קטום בגלל שהתכונה העיקרית של ההדס היא "מעשה העבות" של העלים, ולכן כל עוד העלים משולשים אין לפסול את ההדס, ולכן הם לא למדו מדין הדס קטום לדין ערבה קטומה ופסלו בכהאי גוונא. לשיטתם, לא ניתן ללמוד מהריח שאיננו פוסל בהדס לעניין ריח בערבה.

קט. עץ הצפצפה מוזכר בשולחן ערוך (סימן תרמ"ז, סעיף א'). המשנה ברורה כתב (סעיף קטן ו'): "והנה כמה פעמים מלקטין ערבות נערים קטנים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם וצריך הקונה להשגיח על זה". בדידי הוה עובדא שליד ביתנו היה מוכר ארבעת המינים ירא שמים שבמשך שנים הביא ערבות מאחד הנחלים, והקהילה כולה קנתה ממנו. לאחר שנים רבות שאל רב מומחה האם הענפים שהוא מוכר הם ענפי ערבה, והרב ענה שאין אלו ענפי ערבה. בביכורי יעקב (סעיף קטן ג') כתב שאם יש לפניו רק צפצפה הגדלה על נחל, ייטול ללא ברכה, כיון שיש פוסקים המכשירים צפצפה זו. אולם פוסקים רבים כתבו שהצפצפה איננה כלל מין ערבה, ויש לחשוש שמא אם ייטול צפצפה, תשתכח

להכשיר ערבה, ולא הוזכר תנאי שייקרא שמה ערבה. אולם המעיין בדבריו של מאורם של ישראל הרב פראנק זצ"ל בספרו הר צבי (יורה דעה, סימן קפ"א), יראה שעיקר טעמו של הרב פראנק לפסול את עץ האקליפטוס הוא משום שהאקליפטוס איננו גדל בדרך כלל ליד מקור מים, וזאת בניגוד ל"ערבי נחל" שהתורה ציוותה ליטול, שעיקר גידולם ליד המים.

הגר"י עמיחי שליט"א הכשיר את האקליפטוס (אמונת עתיך גיליון 12), משום שהוא סובר ששיטת הרמב"ם היא שהסימנים החיצוניים הם הקובעים האם עץ נקרא ערבה או לא, ואילו הגר"י זולדן (שם גיליון 13) דחה את דבריו, והעיר שהרמב"ם עצמו כתב שכל ארבעת המינים הם הלכה למשה מסיני, ולכן לא ניתן להסתמך בלעדית על הסימנים, ואין מסורת ליטול ענפי אקליפטוס כערבות. גם בספר תשובות והנהגות (חלק ג' סימן קפ"ז) כתב שהיום לא ניתן ליטול אקליפטוס לשם ערבה, משום שעלי האקליפטוס שונים מאוד מעלי הערבה.

יש להעיר גם על מה שכתב הגר"מ שטרן שליט"א שמדברי התפארת ישראל שהכשיר הדסים שאין בהם ריח ניתן ללמוד לעניין דין ערבה שיש לה ריח ש"ריח לאו מילתא היא",

לבין תוכנה, כך שמצד אחד ניתן לדעת בוודאות שהענף הארוז הוא אכן ממין ערבה ומצד שני ניתן להסתמך על ההכשר הכתוב על האריזה.

ז. שיעור הערבה שלושה טפחים. קס"א לפי החזון איש שיעורה 30 ס"מ ולכל הפחות 29 ס"מ, ולפי הגרא"ח נאה שיעורה 24.5 ס"מ ולכל הפחות 24 ס"מ. קס"ב לפי המידה הקטנה שיעורה הוא 23.28 ס"מ, ולכל הפחות 22.8 ס"מ. קס"ג יש לכלול בשיעור הערבה הנמדד רק את חלק הקנה שיש עליו עלים, ואין לכלול את גובה העלים העולים מעל הקנה (כמו בדיני הדס, ראה תמונה 11). קס"ד

סימן ב' – הדברים הפוסלים בערבה

א. ערבה שרוב עליה יבשו - פסולה. אולם אם העלים כמשו, כלומר לא התייבשו לגמרי, הערבה כשרה. קס"ה הערבה נחשבת יבשה כאשר אין בה מראה ירוק. קס"ו

א', סעיף א' בהערה), ששם הסברנו שיש שני סוגי טפחים: עצב ושוחק, ולכתחילה עדיף למדוד במידה שוחקת.

קס"ג. על פי ספר מידות ושיעורי תורה (עמ' צ"א).

קס"ד. ארבעת המינים השלם (עמ' כ"ג).

קס"ה. שולחן ערוך (סימן תרמ"ז, סעיף ב'). הגדרת היובש בעלים מבוארת במשנה ברורה (סעיף קטן ז'), ובשער הציון (אות ז') כתב שלמד זאת מהטור. אולם בספר לקיחה תמה (הערה א'), כתב שמלשון הטור שבהוצאת מכון ירושלים עולה שאין משם ראיה, כיון שבנוסח המובא שם אין שום התייחסות ליובש בעלים. אולם בסוף דבריו כתב שיש ללמוד זאת מלולב שרוב עליו התייבשו שהוא פסול.

קס"ו. שער הציון (סימן תרמ"ז אות ו') בשם הביכורי יעקב (סעיף קטן ד').

תורת נטילת ערבה, עיין משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן מ"ו).

קס"א. בשולחן ערוך (סימן תר"ג, סעיף א'), הביא שתי דעות. לפי הדעה הראשונה שיעור הערבה נמדד באמה בת חמישה טפחים, המתחלקים לשישה טפחים קטנים יותר, ונמצא ששיעור הערבה הוא שניים וחצי טפחים. אולם בסוף הסעיף כתב שיש אומרים שצריך שלושה טפחים רגילים, והרמ"א כתב שכך נוהגים לכתחילה. במשנה ברורה (סעיף קטן ח') כתב שבדיעבד מספיק שהערבה תהיה ארוכה שניים וחצי טפחים (עשרה אגודלים), ובפחות מכך הערבה פסולה אפילו בדיעבד.

קס"ב. שיעור החזון איש הובא בספר שיעורין של תורה (שיעורי המצוות, אות ה'). שיעורו של הגרא"ח נאה הובא בספר שיעורי תורה (סימן ג' אות מ"א). באשר לתוספת המועטה שבשיעורי החזון איש והגרא"ח נאה, עיין לעיל (שער ג', סימן

ב. אם נשרו רוב עלי הערבה באורך שיעור הכשר הערבה, כלומר לאורך שלושה טפחים, הערבה פסולה. אם נשרו רק מיעוט מעלי הערבה, הערבה כשרה, אולם טוב שלא ליטול ערבה שנשרו עליה, ואפילו מקצתם.^{קסז}

ג. החזון איש מסתפק כיצד מגדירים את רוב שיעור הערבה: האם לפי רוב העלים או לפי רוב אורך הערבה. לכן לכתחילה יש להקפיד שלא ינשרו רוב העלים וכן שלא ינשרו העלים המחפים את רוב אורך הערבה.^{קסח}

ד. ערבה ארוכה יותר משיעורה שנשרו חלק מעליה, ואם מחברים את כל החלקים שיש בהם עלים מגיעים לכדי שיעור שלושה טפחים שיש בהם עלים - כשרה.^{קסט}

ה. עלה שמיעוטו חסר, נחשב כעלה שלם.^{קס"א} וכן עלים שיש בהם נקבים - כשרים.^{קס"ב}

קסז. שולחן ערוך (סימן תרמ"ז, סעיף ב'). במשנה ברורה (סעיף קטן ח') כתב שיש להקפיד מאוד שלא ליטול ערבה שרוב עליה נשרו, והדבר מצוי מאוד שכאשר תוחבים את הערבה לתוך אגד הלולב - העלים נושרים. במשנה ברורה (סעיף קטן י"א) הביא מחלוקת בין המגן אברהם (סעיף קטן ג') שכתב שלכתחילה אין לקחת ערבה שנשרו מקצת עליה, לבין האליה רבה (סעיף קטן ו') שהכשיר לקחתה אפילו לכתחילה. הביכורי יעקב (סעיף קטן ט') פסק כמו האליה רבה, כיון שאין להחמיר בערבה יותר מאשר בהדס. המשנה ברורה בסוף דבריו כותב שכיון שערבות מצויות, מוטב שלא להסתמך על הדעות המקלות.

קסח. חזון איש (סימן קמ"ו סעיף קטן ב'). בהסבר דבריו כתב שהעלים הרחוקים קובעים את צורתה של הערבה יותר מהעלים הקרובים (העלים העליונים), משום שהם גדולים יותר ונראים יותר. כמו כן כתב החזון איש הסבר נוסף, שבדרך כלל כאשר נושרים רוב העלים, רוב הקנה איננו מחופה יותר, אבל באמת הקובע לעניין הדין הוא האם הקנה עצמו מחופה או לא.

קסט. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ז, סעיף קטן ו').

קע. ארבעת המינים השלם (עמ' רנ"ד) בשם המהרש"ם. אולם בספר תורת ד' מינים (חלק ב', עמ' קפ"ב), כתב שלפי המגן אברהם האומר שיש הידור בנטילת ערבה שלא נשרו חלק מעליה, יש הידור ליטול ערבה שכל העלים שלה שלמים, והמשנה ברורה פסק כמו המגן אברהם (עין לעיל סעיף ב'). בספר תורת ד' מינים שם

בספר תורת ד' מינים (חלק ב' עמ' קס"ז) כתב שמוטב ליטול ערבה כמושה מליטול ערבה שנשרו חלק מעליה (משום שערבה כמושה נחשבת כלחה, למרות שמוטב שלא ליטול אותה).

ו. יש אומרים שערבה שרוב עליה אינם עולים למעלה, אלא כפופים כלפי מטה, פסולה (ככל שעובר זמן רב יותר מהקטיפה, העלים נוטים כלפי מטה), ק"ע אבל רבים מכשירים ערבה זו. ק"ע ואם רק הענף נוטה כלפי מטה, הערבה כשרה לכל הדעות, כיון שכך דרכה, להתכופף למטה, מפני שהיא רכה. ק"ע

ז. אין ליטול ערבה שראשה קטום אפילו במשהו. קטימת הראש שנאמרה בערבה היא קטימת הענף ולא קטימת העלים (ראה תמונה 13). ק"ע

ח. יש אומרים שיש הידור שלא ליטול ערבה ששני עליה העליונים קטומים (למרות שפסול קטימה נאמר רק בענף עצמו ולא בעלים). ק"ע אולם אם שני העלים העליונים נקטמו רק במקצת, הערבה עדיין מהודרת. ק"ע

קעג. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ו, סעיף קטן י"א). גם הגרש"ז אויערבך זצ"ל התיר גם אם העלים כפופים כלפי מטה, משום שהחובה ליטול את ארבעת המינים דרך גדילתם נוגעת רק לעץ ולא לעלים (מובא בספר הליכות שלמה עמ' קפ"ט, מתוך חידושויו בכתב יד).

קעד. נטעי גבריאל (עמ' פ"ח) בשם ספר אורחות רבינו (חלק ה' עמ' רנ"ד).

קעה. בשולחן ערוך (סימן תרמ"ז, סעיף ב') כתב שנקטם ראשה פסול, ולאחר מכן הביא את שיטת הרמב"ם שהכשיר. המשנה ברורה (סעיף קטן י"ב) כתב שהלכה כדעת האוסרים. הגדרת הקטימה בענף כתובה במשנה ברורה (סעיף קטן י'). שיעור הקטימה במשהו מובא בביאור הלכה (סימן תרמ"ה, דיבור המתחיל "פסול").

קעו. חיים וברכה (אות רמ"ו).

קעז. נטעי גבריאל (עמ' צ"ג) בשם משנת יעקב (סימן תרמ"ז).

הוסיף שמוטב ליטול ערבה שיש עליה את כל העלים, למרות שמיעוט העלים שלה מנוקבים או חסרים, מליטול ערבה שחסר בה עלה אחד שלם, אלא אם כן לא ניתן לראות שהעלה חסר (והסתפק מה עדיף במקרה שרוב העלים מנוקבים וחסרים, ונשרו חלק מעלי הערבה: האם עדיף ליטול את הערבה שרוב עליה מנוקבים או שמא עדיף ליטול את הערבה שרק חלק מעליה נשרו).

קעא. ארבעת המינים השלם (עמ' רנ"ד) בשם אורחות חיים.

קעב. משנה ברורה (סימן תרמ"ז סעיף קטן ט'). בשם הגר"ש אלישיב זצ"ל מובא (אשרי האיש חלק ג' עמ' ר"ה), שאם העלים עולים כלפי מעלה, אלא שהערבה כפופה בגלל שהקנה נוטה כלפי מטה, הערבה כשרה, שכך דרך גידולה. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג' סימן קפ"א) כתב שדרכם של עלי הערבה להתדלדל כלפי מטה, וממילא אין לפסול את הערבה אלא אם עליה כפופים ממש כלפי מטה.

ט. יש המקפידים ליטול ערבה שבראש הקנה שלה יש לבלוב של עלה, כיון שכך ניתן לדעת בוודאות שהעלה העליון לא נקטם. ולפיכך אם יש ערבה שידוע בבירור שהעלה העליון שלה לא נקטם, אין הידור להעדיף עליה ערבה עם לבלוב (ראה תמונה 13). קעח

י. ראוי שלא ליטול ערבה שהלבלוב שלה נפל (בניגוד לערבה שאין עליה לבלוב משום שהלבלוב התפתח לעלה, שהיא כשרה לכתחילה). קעט

אחת מההוכחות שלו צריכה עיון, שכן הוא מדמה לבלוב שנפל לפיטם של אתרוג שנפל, ולדבריו כשם שאתרוג שנפל הפיטם שלו כשר, משום שכך דרך גידולו של האתרוג, כך ערבה שהלבלוב שלה נפל כשרה, משום שכך דרך גידולה של הערבה. אולם לעניות דעתי אין המקרים דומים כלל: אתרוג שהפיטם שלו נפל כשר רק אם מקום הנפילה הגלדי, כך שההגלדה גורמת שהאתרוג שנוטל עתה הוא אתרוג שלם, וההגלדה משלימה את החיסרון של הפיטם (זאת בנוסף לשיטות חלק מהראשונים הסוברים שהפיטם איננו חלק מהאתרוג. אמנם השולחן ערוך והרמ"א לא פסקו כשיטות אלה). לעומת זאת ערבה שהלבלוב שלה נפל, מקום הנפילה אינו מגליד, והדין דומה להדס שנקטם ולא עלה בראשו תמר. אולם ההוכחות האחרות המובאות שם מספיקות להוכיח שאין צריך ליטול דווקא ערבה עם לבלוב.

קעט. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ק"ל) כתב שיש שני סוגי לבלוב: לבלוב שבהמשך התפתחותו נעשה עלה, ולבלוב שבהמשך התפתחותו נעשה ענף. אם הלבלוב מהסוג הראשון נקטם - הערבה איננה נפסלת, כדין עלה שנקטם. אולם לגבי הלבלוב מהסוג השני, הסתפק שם מה הדין, ובתחילה כתב שנראה

קעח. ארבעת המינים השלם (עמ' רנ"ב). בספר לקיחה תמה (הערה ה') כתב שייטכן שהמקפידים על לבלוב עושים זאת כדי לצאת ידי חובה גם לשיטת המאירי הפוסל ערבה והדס שעליהם העליונים נקטמו, אולם איננו פוסקים כמו המאירי. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג' סימן קפ"ז) כתב שראוי ליהרר מאוד ליטול ערבה שבראשה לבלוב, כיוון שחוששים שמא כשהלבלוב נפל גם חלק מהקנה. הגרש"ז אויערבך (הליכות שלמה, פרק י' סעיף י"ד) כתב שאין לחשוש לכך מדין קטום, אולם למעשה הורה ליטול ערבה עם לבלוב, היות ונשירת הלבלוב דינה כנשירת עלה, וכבר ביארנו שטוב להקפיד ליטול ערבה שלא נשר ממנה אפילו עלה אחד. אולם בשו"ת אבן ישראל (חלק ט', בהערותיו על המשנה ברורה סימן תר"ט), כתב שאין צריך ליטול ערבה שבראשה לבלוב, משום שלכל הדעות ערבה שהעלה שלה נקטם והקטימה איננה ניכרת - כשרה.

אגב אעיר על מה שכתב בספר תורת ד' מינים (חלק ב', עמ' קפ"ח) בהפרכת דברי הגר"ד תאומים זצ"ל. הגר"ד תאומים כתב בקונטרס "האם ערבה זו כשרה", שיש חובה ליטול ערבה עם לבלוב, והאריך להוכיח כן. ובספר תורת ד' מינים דחה את דבריו והביא ראיות חזקות לדחיותו, אך

- יא.** ראוי ליטול ערבה שכל העלים שלה שלמים, ולא נקטמו אפילו במעט.^{קא}
- יב.** אם רוב עלי הערבה ברוב שיעור הכשרה נחתכו לשניים, הערבה פסולה.^{קבא}
- יג.** עדיף להקפיד שלא לשים את הערבה כולה במשך עשרים וארבע שעות, כדי שלא יהיה בה דין כבוש.^{קבב}
- יד.** אין צורך להוריד ענפים קטנים הגדלים בין עלי הערבה.^{קבג}

סוף סימן פ"א) משמע שהחמיר, וכתב שדין כבוש שייך בכל ארבעת המינים, וזה לשונו: "וכן אנו נוהגים בלולב ומיניו בשבת שבחג להסירם מן המים על ידי גוי בסוף היום, כדי שלא יהיה [יהיו] כבושים", ומשמע שדין כבוש נוהג בכל ארבעת המינים. לעומתו כתב בפתחי תשובה (יורה דעה, סימן פ"ז, סוף סעיף קטן י"ט), שדין כבוש שייך רק באתרוג. בספר לקיחה תמה (הערה י"ט) כתב שלפי השיטות הפוסלות כבוש גם בהדס, צריך להוציא את ההדסים מדי פעם מהמים כדי למנוע את שרייתם במשך עשרים וארבע שעות רצופות. אולם הביכורי יעקב (סימן תרמ"ז סעיף קטן י') כתב שדין כבוש נזכר רק באתרוג, וייתכן שדין כבוש נאמר רק כאשר יש שינוי מראה לאחר הכבישה, והדסים וערבות אינם משנים את המראה שלהם לאחר כבישה. אולם בסוף דבריו כתב שיייתכן שגם בהדסים וערבות יש דין כבוש אם הניח אותם בחומץ או בחומרים חריפים אחרים. גם הגר"ע יוסף בחזון עובדיה (עמ' ס"ג) כתב שלכתחילה לא ישהה את הלולב, ההדס והערבה במים, משום שיש פוסלים אותם משום כבוש, והתיר רק בדיעבד, וסברתו להקל מטעם ספק ספקא: שמא הלכה כרש"י שסובר שיש דין כבוש רק בחומץ, ושמא הלכה כרבנו תם שתהליך הכבישה נמשך שלושה ימים.

קפג. שו"ת שבט הלוי (חלק ז' סימן ס"א).

לפסול, ולאחר מכן הביא מכתב שכתב לו הגרא"י זלזניק שהוכיח שהערבה כשרה גם במקרה זה. רוב האנשים אינם יודעים להבחין בין שני סוגי הבלבוב, ועל כן ראוי שלא לחלק בין המקרים. בספר נטעי גבריאלי (עמ' צ"ד) כתב שאין שום חיסרון בנפילת הבלבוב, כיון שהבלבוב הוא עלה, ולא חילק שם בין שני סוגי הבלבוב.

היום הערבות מצויות וזולות, וגם הרמ"א (בסימן תרנ"ד) כתב שנהגו לקחת בכל יום ערבות חדשות משום הידור מצווה, ולכן ראוי שלא ליטול ערבות שנפל הבלבוב שלהם, כדי לצאת ידי חובה לפי כל הפוסקים. אולם אם אירע שנפל הבלבוב לפני התפילה ביום טוב ראשון, נראה שיכול ליטול את הערבות הללו ולברך עליהם, הן על פי מכתבו של הגרא"י זלזניק והן משום שיש ראשונים שהכשירו ערבה שנקטם ראשה.

קפ. לקיחה תמה (הערה ה' בדיני ערבה).

קפא. משנה ברורה (סימן תרמ"ז, סעיף קטן ט').

קפב. ארבעת המינים השלם (עמ' רנ"ז).

לעניין דין כבוש בערבה, נעתיק את מה שכתבנו לעיל בדיני הדס. האחרונים דנו רבות האם דין כבוש שייך רק באתרוג או גם בשאר המינים. לעניין דין כבוש בהדס, מהחתם סופר (יורה דעה

טו. אף על פי שלכתחילה הערבה צריכה להיות נמוכה מההדס, אם כשתוחב את הערבות לתוך האגודה ינשרו חלק מהעלים, מוטב להדר וליטול ערבה שלמה עם כל עליה מלהדר שההדסים יהיו גבוהים מהערבה, ולכן מוטב שלא לתחוב את הערבה לתוך האגד. קפ"ד ברם במציאות ימינו רוב ההדסים גבוהים יותר מהשיעור, וניתן לקיים את שני ההידורים גם יחד ללא קושי.

שער ו הלכות אתרוג

נאמר בתורה שאחד מארבעת המינים הוא "פרי עץ הדר", ודרשו חז"ל (סוכה לה,א) שהכוונה היא לאתרוג, ומספר דרשות נאמרו כראיה לכך שפרי עץ הדר הוא האתרוג:

א. עץ שטעם עזו ופריו שווה.

ב. "עץ הדיר" - כשם שבדיר של צאן יש עיזים קטנים וגדולים, עיזים ללא מום ועיזים עם מומים, כך גם בעץ האתרוג יש באותו זמן פירות גדולים וקטנים, פירות נקיים ופירות בעלי מום (ישנה בגמרא דרשה נוספת דומה לזו).

ג. "הדור" ביונית פירושו מים, ועץ האתרוג זקוק להרבה מים.

בספר אלף המגן (בסוף ספר מטה אפרים) כתב שהמצווה להדר במצוות ארבעת המינים שייכת באתרוג יותר מבשלושת המינים האחרים.^{קפ"ה}

רוב האתרוגים המצויים כיום בארץ ישראל שייכים לאחד משמונה זנים שונים של

אתרוגים (עיין שער ט' הרחבה ב):

א. אורדנג.

ב. ברוורמן.

ג. חזון איש. זן זה מתחלק לשני תתי זנים: חזון איש הלפרין וחזון איש לפקוביץ.

ד. מרוקאי.

ה. קיבילביץ'.

ו. קלאברי - יאנווע.

ז. שלמאי.

ח. תימני.

"הדר" נאמר בפסוק על האתרוג. ואם צריך לבחור בין הידור בלולב לבין הידור בהדסים, מוטב להדר בהדסים, משום ששייך בהם דין פרי, שגדלים בהם ענבים (ובפסוק כתוב "פרי עץ הדר").

קפ"ה. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ו', סימן קמ"ז) כתב שמי שיכול לקנות ארבעת המינים שאין בהם שאלות הלכתיות, ואינו יכול להדר במראה של כל ארבעת המינים, אלא רק באחד מהם, מוטב שיהדר באתרוג, כיון שדין

סימן א' – זיהוי ושיעור

א. אסור ליטול אתרוג מורכב אפילו ללא ברכה. על כן יש לוודא את מקורו של האתרוג על ידי קנייה מאדם נאמן ומוכר שיש בידו תעודה המעידה על כשרות האתרוגים שהוא מוכר. בתעודה צריך שיהיה כתוב שהאתרוגים הם בחזקת שאינם מורכבים ושהפרישו מהם תרומות ומעשרות כדין.^{קפ"י}

ב. ניתן לברך ללא כל חשש על כל הזנים שנמנו בהקדמה (תימני, חזון איש, שלומאי, קלבריה, אורדנג, ברורמן - קיבילביץ ומרוקאי), ובלבד שיש תעודת

האתרוגים המורכבים לאלו שאינם מורכבים במקום מגוריו, וגידול האתרוגים תלוי במקום גידולם, ולכן ייתכן שבמקומות אחרים יהיו סימנים אחרים או שלא יהיו סימנים כלל.

החתם סופר (אורח חיים סימן קפ"ג) כתב שאתרוג שיש בו את שני הסימנים החיצוניים (עוקץ שקוע ובלטות בגוף האתרוג), אין צריך לחשוש שמא אין בו את שני הסימנים הפנימיים (קליפה עבה וגרעינים זקופים). המשנה ברורה (סעיף קטן ס"ה) כתב שיש להבין מדברי החתם סופר שאם יש רק סימן אחד חיצוני, יש להסתפק אם האתרוג מורכב. אולם בהמשך דבריו הביא המשנה ברורה את דברי החתם סופר (סימן ר"ז), שהסתפק בעניין הסימנים, וכתב שאין לסמוך כלל על הסימנים, ודינם של האתרוגים כמו העופות, שכדי להכשיר אותם יש צורך במסורת. לכן החתם סופר הכשיר את אתרוגי יענווא (הנקרא היום זן קלבריה), והמשנה ברורה הוסיף שכוונתו הייתה להכשיר גם אתרוגים ממקומות אחרים שאנו יודעים שאינם מורכבים, ובדיעבד אם כבר קנה אתרוג או שאינו יכול להשיג אתרוג ממקום שמוחזק שאינו מורכב, יכול להסתמך על שני הסימנים החיצוניים ולברך.

קפו. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ס"ה), ובסוף דבריו כתב שיש שאמרו ליטול אתרוג מורכב בלי ברכה, ויש שהחמירו שלא ליטול אותו כלל, וכיום שניתן להשיג בקלות אתרוג מפרדס עם הכשר טוב, אין שום סיבה להקל בכך. המגן אברהם (סעיף קטן כ"ג) כתב שיש שלושה סימנים להבדיל בין אתרוג מורכב לאתרוג שאיננו מורכב: א. באתרוג מורכב אין בליטות על גוף האתרוג ובאתרוג שאיננו מורכב יש בליטות. ב. באתרוג מורכב העוקץ בולט מגוף האתרוג ואיננו מוקף בגומא ובאתרוג שאיננו מורכב העוקץ שקוע בתוך גומא. ג. באתרוג מורכב יש מעט בשר של האתרוג (הקליפה הלבנה) וחדרי הזרע גדולים, ואילו באתרוג שאינו מורכב רוב הפרי הוא הקליפה הלבנה וחדרי הזרע קטנים מאוד. ובשם עולת שבת כתב סימן נוסף, שבאתרוג הגרעינים זקופים ובאתרוג מורכב הגרעינים שוכבים (אלא שהביכורי יעקב בסעיף קטן נ"ג כתב על סימן זה: "כבר בדקתי באתרוגים הרגילים אצלנו ושיש להם כל סימני אתרוג כשר, שלפעמים הגרעינים שוכבים באורך ולפעמים ברוחב, ולפעמים מקצתן באורך ומקצתן ברוחב"). אולם בסוף דבריו כתב שהסימנים נועדו להבדיל בין

הכשר מגוף כשרות בעל סמכא המעיד שהפרדס שהאתרוגים הגיעו ממנו הוא פרדס המגדל אתרוגים בחזקת בלתי מורכבים.^{קפ"ב} אמנם, יש המקפידים ליטול דווקא אתרוג תימני, ויש המקפידים ליטול דווקא אתרוג זן חזון איש, והם סוברים שבזנים הללו יש סבירות נמוכה יותר שהאתרוג הורכב (וכן יש המקפידים ליטול זנים אחרים כמו זן קיבילביץ' ועוד). ועיין בשער ט' הרחבה ב', ששם מבואר בהרחבה עניין הזנים השונים.^{קפ"ח}

ג. שיעורו המינימלי של אתרוג הוא כביצה, ועדיף ליטול אתרוג שיש בו שיעור שני ביצים (קצת יותר מנפח של חצי כוס חד פעמית סטנדרטית). אין הגבלה לשיעורו המקסימלי של האתרוג.^{קפ"ט} אולם יש הידור ליטול אתרוג שאיננו קטן מאוד ואיננו גדול מאוד.^{ק"צ}

קפ"ט. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף כ"ב) וכתב שם שיכול ליטול אפילו אתרוג גדול שמביאו על כתפו, כיון שארבעת המינים אינם מעכבים זה את זה (כשיש לו את כולם), ולכן הוא יכול ליטול את האתרוג הגדול בשתי ידיו לאחר נטילת הלולב.

בביאור הלכה (דיבור המתחיל "פחות מכביצה") הביא את שיטת החתם סופר (אורח חיים סימן קפ"א), שלמרות שבימינו הביצים קטנו, עדיין יכול ליטול אתרוג בגודל ביצה של ימינו, כיון שכמו שהביצים קטנו, גם האתרוגים קטנו בהתאם. אולם הביכורי יעקב (תוספת ביכורים סוף סימן תרמ"ח) כתב שנכון להדר לכתחילה ליטול אתרוג בשיעור שני ביצים.

ק"צ. כף החיים (סימן תרמ"ח סעיף קטן קכ"ז). בספר חיים וברכה (סימן כ"ה) כתב שעדיף לא ליטול אתרוג גדול מדי עד שלא ניתן לשאת אותו בידיים אלא על כתפו, משום שאין זה דרך לקיחה.

קפ"ז. הגר"ע יוסף זצ"ל בספר חזון עובדיה (הלכות אתרוג סעיף א', ובהרחבה בעמודים רל"ח-רמ"א) האריך להוכיח שניתן לסמוך על אדם כשר המעיד שהאתרוגים אינם מורכבים.

קפ"ח. שו"ת חבל נחלתו (חלק ח' סימן י"ח), וכן הורה לי הגר"י אריאל שליט"א, רבה הראשי של רמת גן. הגר"מ אליהו זצ"ל (שו"ת מאמר מרדכי, חלק א', סימן כ"ד) ויבלחטו"א הגר"ד ליאור שליט"א (שו"ת דבר חברון, חלק אורח חיים, סימן תקצ"ג) כתבו שיש לברך דווקא על אתרוג תימני. תלמידי החזון איש נוטלים רק אתרוגים מזן חזון איש. מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל היה נוהג בחלק מהשנים ליטול אתרוג תימני בנוסף לאתרוג אחר. אולם כפי שמובא בשער ט' הרחבה ב', ניתן לברך ללא כל חשש על כל זני האתרוגים, כל עוד האתרוג הגיע ממגדל ירא שמים שידוע שהוא לא הרכיב את העצים שלו, ויש לו תעודה המוכיחה זאת.

ד. לפי שיטת החזון איש, שיעור ביצה הוא 100 סמ"ק, ק"צ לפי הגר"ח נאה השיעור הוא 57.6 סמ"ק, ק"צ ולפי המידה הקטנה שיעור ביצה הוא 50 סמ"ק. ק"צ

ה. שיעור ביצה שנאמר באתרוג הוא מידת נפח ולא מידת משקל. כלומר: כדי לבדוק אם יש שיעור ביצה באתרוג, אין לשקול אותו, אלא יש למלא כלי במים עד שפתו, ואם כשיכניס את האתרוג לכלי, יגלשו מים כשיעור ביצה, האתרוג כשר. ק"צ למעשה כאשר שוקלים את האתרוג ויש בו משקל כביצה, סביר להניח שיש בו את מידת הנפח הדרושה (וכאשר יש בו נפח של שני שלישי כוס חד פעמית סטנדרטית, ברור שיש בו כשיעור גם לפי החזון איש). ק"צ

ו. יש אומרים שצריך להוסיף מעט יותר מהשיעור הנאמר, משום ששיעור כביצה שנאמר באתרוג הוא רק בגוף האתרוג, ללא הפיטם והעוקץ. ק"צ ובכל מקרה ראוי ליטול אתרוג שהוא גדול מעט יותר מכביצה, שכן יש סוברים שאם נוטל אתרוג שהוא בדיוק בשיעור ביצה, יש לחשוש שמא טעה במדידה ובאמת נוטל אתרוג קטן מהשיעור. ק"צ

עמ' קנ"ד, כתב הראשון לציון הגר"י יוסף שליט"א שראוי להחמיר כדברי הבית יצחק.

קצה. ארבעת המינים השלם (עמ' קי"ג). גם בספר כף החיים (סימן תרמ"ח סעיף קטן קכ"ח) כתב שכאשר יש ספק לגבי מידת האתרוג, ניתן לשקול אותו. יש להדגיש שניתן לברר את שיעור האתרוג גם על ידי משקל משום שבדרך כלל יש התאמה בין משקל האתרוג לנפח שלו, אך ישנן מצוות רבות אחרות שאין בהן התאמה כזו, והדבר תלוי במשקל הסגולי של החפץ הנשקל.

קצו. כך כתב לי הגר"י יעקובוביץ שליט"א בהערותיו למדריך ההלכתי והמעשי לקניית ארבעת המינים, שיצא לאור בשנת תשס"ד.

קצז. בשערי תשובה (סימן תרמ"ח, דיבור המתחיל "שיעור אתרוג", על סעיף כ"ב בשולחן ערוך) כתב להחמיר משום חשש, שמא באמת נוטל אתרוג

קצא. שיעורין של תורה (שיעורי המצוות, סעיף קטן כ"א וסעיף קטן כ"ה).

קצב. שיעורי תורה (סימן ג' סעיף ז').

קצג. על פי ספר הידורי המידות, וכך כתב לי גם המחבר שליט"א.

קצד. אשל אברהם בוטשאטש (סימן תרמ"ח סעיף כ"ב), ולפי זה הכשיר אתרוג צר כאשר יחד עם שיעור האורך יש נפח כביצה. אולם בשו"ת מהרש"ם (חלק ב' סימן קכ"ט) הביא את דברי שו"ת בית יצחק (חלק יורה דעה סימן קל"ה) שפסל בכהאי גוונא (הבית יצחק שם נשא ונתן בדברים ודחה הוכחות להכשר האתרוג משום שהיה ברור לו שהאתרוג פסול, ושלא ניתן לצרף אורך לרוחב), ודחה את דבריו, ובספר שיעורין של תורה (שיעורי המצוות אות כ"ה) כתב הגר"י קניבסקי זצ"ל שהבית יצחק פסל אך החזון איש התיר. בילקוט יוסף (מועדים,

ז. אתרוג הקטן משיעורו המינימלי פסול לנטילה גם בימי חול המועד. אם האתרוג היה בשיעור הנדרש ביום הראשון ובהמשך החג הצטמק לפחות מכשיעור, הרי הוא פסול לנטילה לאחר שנצטמק, ואם אין לו אחר, ייטול את האתרוג המצומק ללא ברכה.^{קצ"ח}

דלא גמר פירא", ומשמע שגמר הפרי ופסול הדר הם שני פסולים שונים לגמרי. כאשר לא נגמר הפרי, נחשב הדבר כאילו הדבר העומד לפנינו איננו בכלל אתרוג (וממילא יהיה פסול בכל שבעת ימי החג, לכל הדעות), ואילו בפסולי הדר אנו אומרים שעומד לפנינו אתרוג, אלא שיש בעיה לצאת בו ידי חובה, משום שאינו אתרוג מהודר. כך גם משמע מדבריו של הגרצ"פ בעצמו (עמ' ר"י), שדחה את דברי הנשמת אדם שכתב ששיעור אתרוג איננו הלכה למשה מסיני, עד שיישב כיצד נוצרה מחלוקת בין רבי מאיר ורבי יהודה בשיעור אתרוג אם הדבר נאמר למשה מסיני, ותירץ בשם החוות יאיר שמלכתחילה נאמרו למשה רבנו שני שיעורים כדי לכבד את שתי הדעות. לעומת זאת פסולי הדר לא נאמרו למשה מסיני, אלא התורה נתנה כח לחכמים לקבוע מה נחשב הדר ומה לא (היסוד שהתורה נתנה כח ביד חכמים לקבוע מה נקרא הדר מובא ברא"ש במסכת סוכה, פרק שלישי, סוף סימן י"ד).

בשערי תשובה (סימן תרמ"ח דיבור המתחיל "שיעור אתרוג", על סעיף כ"ב בשולחן ערוך) דן באתרוג שביום הראשון יש בו שיעור כביצה, אבל ברור לנו שבמשך ימי החג הוא יצטמק לפחות מכשיעור. האם למדים מסכך שצריך להיות כשיעורו בכל שבעת הימים, ואם ידוע כבר עכשיו שהסכך עתיד להתייבש לכדי פחות משיעור אסור לשבת תחתיו גם ביום הראשון, או שמא אין

שהוא פחות מכשיעור. אולם המהרש"ם בהגהותיו לאורחות חיים (אות ל"ה) כתב שניתן להקל בכהאי גוונא, שמא באתרוג יש יותר מכשיעור ושמא יש בו שיעור מצומצם, ושתי האפשרויות הללו מכריעות את הספק ומתירות ליטול את האתרוג.

קצח. ביאור הלכה (סימן תרמ"ח דיבור המתחיל "פסול"). בשו"ת אבני נזר (אורח חיים סימן תפ"ב) שאל: מדוע לפסול אתרוג שהצטמק? הרי אתרוג פחות מביצה פסול משום שלא נגמר פרי, ואם האתרוג הגיע לכשיעור - נגמר פרי, גם אם לאחר מכן הצטמק! וענה שהאתרוג פסול משום שאין זה דרך גידולו של האתרוג, ויש ליטול את ארבעת המינים דרך גידולם. החזון איש (סימן קמ"ח אות ב') חלק על דין זה וכתב שניתן להכשיר אתרוג שהצטמק.

בספר מקראי קודש לגרצ"פ פראנק זצ"ל רבה של ירושלים (בהוצאה החדשה עמ' ר"ח), כתב נכדו בשם בנו (נינו של הגרצ"פ) שגמר פירא מעיד על דין הדר. כל עוד האתרוג הוא בשיעור שבו נגמר פרי (לרבי מאיר בשיעור אגוז ולרבי יהודה בשיעור ביצה), הוא נחשב אתרוג מהודר, אולם לאחר שהאתרוג כבר הצטמק וכבר אין בו שיעור שנגמר פרי, אין הוא בכלל הדר ולכן הוא פסול. תירוץ זה קשה מכמה סיבות, ואין כאן המקום להאריך בכך, ונסתפק בהערה אחת: תוספות (לא, ב דיבור המתחיל "שיעור אתרוג הקטן") כתבו: "והאי דהכא אפילו לא בעי הדר פסיל ליה משום

ח. האתרוג צריך להיות ראוי לאכילה. על כן יש ליטול אתרוג שהופרשו עליו תרומות ומעשרות כדין, ואסור שיהיה באתרוג דבר המעכב את אכילתו מצד הדין.^{קצט}

ט. אסור ליטול אתרוג של איסורי הנאה העומד לשרפה.^י

י. יש אומרים שעדיף לקנות את האתרוג לפני ראש השנה.^{יא}

סימן ב' – הצורה החיצונית של האתרוג

א. הצורה החיצונית של האתרוג היא מרכיב חשוב בהידורו.^{יב}

ב. ישנם כמה חלקים באתרוג. החלקים החיצוניים הם: השושנתא, הפיטם, הדד, החוטם, גוף האתרוג והעוקץ (ראה תמונה 14).

רא. מועדים זמנים (חלק ו' סימן ס"א). יש לכך שלושה טעמים: א. כדי שזכות המצווה תעמוד לימין האדם בראש השנה. ב. לקראת החג הפרדסנים משקים את העצים בכמויות גדולות של מים כדי שהאתרוגים הקטנים יגדלו לכדי שיעור נטילה, וכך יהיה ניתן ליטול אותם בחג, אך פעמים רבות אתרוגי המים מצטמקים עד לחג. אבל כאשר האדם קונה את האתרוג לפני ראש השנה, הוא יכול לדעת בוודאות שהאתרוג איננו אתרוג מים, ושהוא לא יצטמק באופן משמעותי. ג. כך האתרוג יצהיב עד החג ויהיה ניתן לראות באופן ברור יותר את הפסולים העלולים להיות בו.

רב. בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ח סעיף י"ז) כתוב שהגרי"י פישר זצ"ל היה מקפיד על גידול יפה, ואתרוג שגידולו יפה היה לפעמים מכריע אצלו למעליותא, גם אם היה בו עלה או נקודה שחורה למטה, על פני אתרוג נקי שאין בו את המעלה של גידול יפה.

למדים דין זה מסכך. השערי תשובה דוחה את ההשוואה לסכך וכותב שכאשר אדם מסכך את סוכתו, הוא מתכוון לשבת בה במשך כל שבעת ימי החג, ואילו באתרוג, פעמים שאדם נוטל אתרוג אחר בימי חול המועד, ולכן האתרוג יהיה כשר כל עוד הוא לא הצטמק בפועל. אולם הביכורי יעקב (תוספת ביכורים לסימן תרמ"ח) דחה את דבריו, וכתב שנהוג ליטול את אותו אתרוג לאורך כל ימי החג, אך כתב שיש להקל משום שנטילת האתרוג בימי חול המועד היא רק מדרבנן, בניגוד לסכך שחיובו מדאורייתא. כמו כן כתב לגבי אתרוג שהצטמק ויש ספק אם יש בו כשיעור, שיכול ליטול אותו בימי חול המועד, משום ספק ספקא: שמא יש בו שיעור, ושמא הלכה כסוברים שמותר לברך על אתרוג שהיה בו כשיעור ולאחר מכן הצטמק.

קצט. דין זה מובא בהרבה מקומות. עיין למשל במגן אברהם (סימן תרמ"ט סעיף קטן כ').

ר. שולחן ערוך (סימן תרמ"ט סעיף ג').

ג. החלק הפנימי של האתרוג מחולק גם הוא לחלקים שונים: קליפה עם צבע, קליפה דקה שקופה, בשר האתרוג (בצבע לבן), ושקי הזרעים המוקפים גם הם בקרום לבן דק (ראה תמונה 15).

ד. רצוי שהאתרוג יהיה בנוי כמגדל, כלומר שחלקו התחתון יהיה רחב מחלקו העליון.⁷¹

ה. רצוי שהאתרוג יהיה סימטרי, כך שהפיטם יהיה מכוון כנגד העוקץ, כלומר שאם נחזיק את האתרוג בצורה ישרה, ונמתח קו ישר של תשעים מעלות מהפיטם לרצפה, הקו יעבור גם דרך העוקץ.⁷²

ו. רצוי שיהיו באתרוג בליטות. יש שכתבו שצריך שיהיו בליטות גדולות ויש שכתבו שצריך שיהיו בליטות קטנות.⁷³

ז. רצוי שהעוקץ באתרוג יהיה שקוע.⁷⁴

ח. אתרוג שחוטמו עקום - כשר.⁷⁵

מהודר. בשם הגר"נ קרליץ שליט"א כתב שאם הפיטם מרוחק מאוד מהמקום שכנגד העוקץ, יש ליטול לכתחילה אתרוג אחר. בחלק מזני האתרוגים (למשל זן חזון איש) קשה מאוד למצוא אתרוגים שצורתם סימטרית.

רה. שו"ת נפש חיה (אורח חיים סימן ב').

רו. שו"ת תשובות והנהגות (חלק ג', סימן קפ"א). בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' ר"א) כתוב בשם הגר"ש אלישיב זצ"ל שיש להכשיר אתרוג שהעוקץ שלו אינו שקוע.

רי. כשרות ארבעת המינים (עמ' ס"ט).

רג. תפארת ישראל (סוכה, פרק ג', משנה ו'), וכן כתב באשל אברהם בוטשאטש (בסימן תרמ"ח). בדבר המקום שממנו מתחיל השיפוע, רבים כתבו שישנם שיפועים המתחילים בחצי גובה האתרוג, ויש שכתבו שהשיפוע מתחיל בגובה שני שליש האתרוג, אך לא מצאתי שכתבו שיש הידור בגובה שממנו מתחיל השיפוע.

רד. תפארת ישראל (שם) וכן כתב באשל אברהם בוטשאטש (שם). בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' שני"ד) כתב בשם הגר"ע אויערבך שליט"א שהעולם איננו מקפיד על כך, ואתרוג שהעוקץ שלו איננו מכוון כנגד הפיטם, נחשב לאתרוג

ט. אם אדם יכול לבחור אחד משני אתרוגים: אתרוג שראשו כפוף או אתרוג שצורתו הפוכה ממגדל, שראשו עבה יותר בחלקו העליון, מוטב ליטול את האתרוג שראשו כפוף.^י

י. צבע האתרוג המהודר הוא כמראה שעווה, כלומר צהוב.^{יט} אתרוג בצבע כרכום (נוטה לצהוב), זהב, וחום בהיר - כשר לנטילה. אתרוג בצבע חום או בצבע שחור, פסול.^י ישנה מחלוקת לגבי צבע אדום.^י אתרוג בצבע ירוק כהה פסול לנטילה, אולם אם התחיל להצהיב - כשר.^י

יא. אתרוג שצורתו צורת עיגול, והוא דומה לכדור, פסול בכל שבעת ימי החג.^י

ריב. בשולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף כ"א) כתב שאתרוג הדומה לעשבי השדה פסול, אלא אם חוזר למראה אתרוג כשר כשמששים אותו. משמע מדבריו שהאתרוג כשר גם אם הוא עדיין ירוק, ובלבד שברור לנו שהוא עתיד להצהיב. במשנה ברורה (סעיף קטן ס"ה) כתב שהאחרונים הסכימו שאין לסמוך על היתרו של השולחן ערוך למעשה, משום שחוששים שמא האתרוג לא יצהיב, ולכן מותר לקנות אתרוג רק לאחר שהתחיל תהליך ההצהבה. בספר ילקוט יוסף (מועדים, עמ' קנ"ז) כתב שיש להקל כדעת השולחן ערוך.

ריג. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י"ח). במשנה ברורה (סעיף קטן נ"ט) כתב בשם הלבוש שאין דרכו של אתרוג להיות עגול ככדור, ומשום כך הוא פסול. בשער הציון (אות ס"ה) כתב שמלשון הלבוש משמע שאתרוג עגול ככדור פסול גם בחול המועד (כיון שאינו נקרא כלל אתרוג), אולם סיים שנראה לו שהשולחן ערוך פסל אתרוג עגול משום שאינו הדר, ולפי זה לשיטת הרמב"ם המתיר ליטול פסולי הדר בחול המועד, יהיה מותר ליטול גם אתרוג זה בימי חול המועד.

רח. ארבעת המינים למהדרין (עמ' שני"ב), בשם הגר"ע אויערבך שליט"א. סברתו היא שבשני האתרוגים יש חיסרון של "זה אלי ואנוהו", אלא שחסרונו של האתרוג שראשו רחב בולט יותר, וסיים שהכול לפי ראות העין, שכן ייתכן שדווקא האתרוג העקום נראה פחות יפה.

רט. בספר חוט שני (עמ' רפ"ד) כתוב שדעת הגר"נ קרליץ שליט"א שעדיף לברך על אתרוג צהוב גם אם אינו מהודר (כל עוד אין ספק אם הוא כשר), מלבד על אתרוג ירוק כהה. אולם כתב שאתרוג בצבע ירוק בהיר כשר לכתחילה. בספר הליכות שלמה (עמ' קצ"ה) מובא מרשימות הגרש"ז אויערבך זצ"ל שיש להדר לכתחילה אחר אתרוג צהוב.

רי. כשרות ארבעת המינים (עמ' י"ב).

ריא. בביאור הלכה (סימן תרמ"ח דיבור המתחיל "אם הוא") כתב שהאחרונים נחלקו בדין צבע אדום באתרוג, האם הוא מראה פסול או לא. החיי אדם הכשיר ואילו הפרי מגדים הכשיר רק מראה אדום בהיר, ופסל מראה אדום כהה.

יב. אתרוג שאיננו נהיה צר יותר בראשו - יש סוברים שראוי להחמיר שלא ליטול אותו, אך אם יש לו פיטם - הפיטם מצילו, והאתרוג כשר לברכה לכתחילה.¹⁶

יג. יש שכתבו שיש הידור בנטילת אתרוג שצורתו כצורת לב.¹⁷

יד. יש שהידרו ליטול אתרוג שיש בו ריח.¹⁸

טו. יש אתרוגים שיש בהם מעין בליטה. בליטה זו איננה פוסלת את האתרוג (ראה תמונה 16). אולם פעמים רבות כאשר אדם מחזיק את האתרוג, הבליטה נמעכת, ועל כן הקונה אתרוג עם בליטה כזו, צריך לדעת שייתכן שבמשך החג יופיע כתם חום במקום הבליטה (ראה תמונה 17).¹⁹

הדין שעגול ככדור פסול בכל שבעת ימי החג כתוב בפרי מגדים (סימן תרמ"ט, משבצות זהב, סעיף קטן י'), וזה משום שעגול ככדור נחשב לפסול הדר. אולם לפי המתירים ליטול פסולי הדר בימי חול המועד, אפשר להקל וליטול אתרוג עגול בימי חול המועד.

יזד. ארבעת המינים למהדרין (עמ' תפ"ו) בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א.

יטו. מובא בספר ארבעת המינים השלם (עמ' ר"צ) בשם הלקט יושר.

יטז. מובא בספר ארבעת המינים השלם (שם) בשם הלקט יושר.

יזז. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' נ"ז) כתב שצריך עיון האם בליטה כזו נחשבת לחזזית, וכתב בשם ר' אלתר קירשנבוים שהיה מגדולי סוחרי האתרוגים בעיר הקודש ירושלים, שאמר לו שזקני ירושלים היו אומרים שזו חזזית, ובסוף דבריו כתב שהדבר תלוי לכאורה בשתי השיטות שהובאו ברמ"א (סימן תרמ"ח סעיף ג') לעניין עלה (בלעטל), האם האתרוג כשר בגלל שהעלה אינו

בספר חיים וברכה (סימן רכ"ט) כתב שגם אם רק גוף האתרוג עגול ככדור, ובנוסף לגוף העגול יש פיטם ועוקץ, כך שמראה האתרוג כולו איננו ממש עגול ככדור, האתרוג פסול. בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' תע"ח) כתב שהגר"ח קנייבסקי שליט"א והגר"נ קרליץ שליט"א נחלקו בדין אתרוג זה: לדעת הגר"ח הפיטם אינו מציל את האתרוג, ולדעת הגר"נ הפיטם מציל את האתרוג, והוא איננו נחשב עגול.

בביכורי יעקב (סעיף קטן מ"ה) הביא את דברי העטרת זקנים שיש להחמיר, לפי תוספות שכתבו שהגרסה הנכונה בגמרא היא "עגול כדוד", ולפי גרסה זו האתרוג יהיה פסול גם אם הוא איננו עגול לגמרי. אמנם הביכורי יעקב עצמו כתב שכנראה הראשונים סוברים ש"כדוד" אינו תיאור צורה, אלא תיאור של הצבע של הקדרה לאחר שהוא נשרף, והברייתא שהביאה את הדין רצתה לפסול אתרוג שחור, ולפי פירוש זה מותר ליטול אתרוג שאיננו עגול ממש. המשנה ברורה לא הביא את כל המשא ומתן המובא בביכורי יעקב.

סימן ג' – אתרוג יבש

א. אתרוג יבש פסול לנטילה. אתרוג נחשב ליבש כאשר אין בו מיץ.י"ח

חזו"ת אמיתית, ואמר שאדם אינו יודע היום מהי צורתה האמיתית של החזו"ת המוזכרת בשולחן ערוך.

לאחר כתיבת הדברים ראיתי בספר ארבעת המינים למהר"ן (עמ' שס"ה) שכתב שם בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א ובשם הגר"נ קרליץ שליט"א, שבליטה זו איננה פוסלת את האתרוג, אך אם היא מכערת את האתרוג, יש בכך חיסרון של "זה אלי ואנוהו".

ריח. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח, סעיף א'). וכתב שם שניתן לבדוק האם האתרוג יבש על ידי שיעביר בו מחט וחוט, ואם החוט יוצא לח, האתרוג כשר לנטילה. כמובן צריך לעשות בדיקה זו ללא יצירת נקב מפולש, ובאחרונים הובאו שני אופנים לבדיקה כזו: או שתוחבים את המחט וחלק מהחוט עמה ומוציאים את החוט מהנקב שאליו הוא הוכנס, או שמכניסים את החוט ומוציאים אותו מאותו צד של האתרוג. עדיף לא לעשות בדיקה זו בחוטם האתרוג משום שיש מן הראשונים (כמו הרמב"ן) הפוסלים נקב בשיעור כלשהו בחוטם. הרמ"א כתב שאתרוג מהשנה הקודמת נחשב אתרוג יבש ופסול, ובביכורי יעקב (סעיף קטן ד') כתב שאם שימר את האתרוג והוא איננו יבש, הוא כשר. במשנה ברורה (סעיף קטן ב') כתב שאתרוג יבש פסול משום הדר, וכתב שאתרוג כמוש כשר. בשער הציון (אות ב') הסביר שאתרוג כמוש

גבוה יותר מהאתרוג, ולפיכך הבליטה הזו שגבוהה יותר מהאתרוג פוסלת את האתרוג, או שהעלה איננו פוסל את האתרוג משום שדרכם של אתרוגים לגדול עם עלים, ולפיכך גם אתרוג עם בליטה כזו יהיה כשר.

אולם לא זכיתי להבין את דבריו. ראשית: בראשונים כתוב שהחזו"ת נעשית בגלל עיפוש האתרוג או בגלל מחלה, ואילו הבליטה הזו איננה נגרמת לא מעיפוש ולא ממחלה. שנית: ההשוואה לשתי השיטות שהובאו ברמ"א לגבי עלה אינה במקומה. לפי השיטה המכשירה את העלים בגלל שדרכו של האתרוג לקבל מכות ושריטות מהעלים שעל העץ, הרי אין דרכו של האתרוג לגדל בליטות כאלה, וממילא לא ניתן לומר שלפי השיטה השנייה הבליטה תהיה כשרה. אך לעניות דעתי לא ניתן ללמוד על דין הבליטה גם מהשיטה המתירה עלה בגלל שהעלה איננו גבוה יותר מהאתרוג, שהרי ייתכן לומר שבליטה זו איננה גבוהה יותר מגוף האתרוג, אלא היא חלק מהאתרוג עצמו.

נראה שניתן להוכיח שאתרוג מעין זה כשר מדברי הגמרא והפוסקים שדיברו על שינוי צורה באתרוג (כגון אתרוג עגול ככדור), אך לא כתבו בשום מקום שאתרוג שיש לו בליטה פסול.

לעניין עדותו של ר' אלתר קירשנבוים, עיין בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ח סעיף ל') שהיה ידוע בקרב זקני ירושלים שבזמננו אין אדם יודע מהי

ב. יש אומרים שאם חלק מהחוטם התייבש, האתרוג פסול, אפילו אם התייבש שם רק כלשהו.¹⁷

ניתן להקיש מפסול כמותי לפסול איכותי, או לא. אולם במציאות על פי רוב כאשר אתרוג מתייבש, הוא איננו מתייבש דווקא במקומות מסוימים. להלכה כתב החזון איש (סימן קמ"ז סעיף קטן ה'), שיש לפסול אתרוג שיבש ברובו.

בספר לקיחה תמה כתב שלפי השיטות הסוברות שאתרוג יבש ברובו פסול, ניתן להסתפק בבדיקה בחוט ומחט במקום אחד. נראה שצריך לומר שמשעה שהתברר שמראה מסוים באתרוג איננו יבש, ניתן לומר כך גם על שאר המקומות הנראים כך. אולם קשה על דבריו שכתב שלשיטה הפוסלת אתרוג שיבש במיעוטו צריך לבדוק במספר מקומות: ממה נפשך, הרי אם אנו אומרים שהבדיקה מבררת את המראה, גם מי שפוסל במיעוטו אמור להכשיר לאחר שהתברר שמראה זה איננו יבש.

בביכורי יעקב (סעיף קטן א') כתב שדין יבש באתרוג הוא כדין חזית: במקום אחד ברובו, ובשניים ושלושה מקומות אפילו במיעוטו. כמו כן כתב שגם אם רק הקליפה הדקה החיצונית של האתרוג התייבשה, נחשב האתרוג ליבש. לשיטתו, הבדיקה בחוט ומחט מועילה רק כאשר יש ספק אם האתרוג התייבש בפנים, אבל אם יש ספק יובש בקליפה הדקה החיצונית, לא ניתן לבדוק זאת בחוט ומחט, שכן גם אם החוט יצא לח, ייתכן שהלחות באה מהחלקים הפנימיים של האתרוג.

ריט. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י"ב).

כשר למרות שהאליה רבה פסל בכהאי גוונא, על פי גרסה בברייתא שהביא בעל הלכות גדולות, שאתרוג כמוש פסול (שלא כגרסתנו שאתרוג כבוש פסול). אולם רוב הראשונים והאחרונים סוברים שאתרוג כמוש כשר.

בסוף דבריו כתב המשנה ברורה בשם המגן אברהם שבכל מקרה שיש לפנינו אתרוג כמוש, יש לבדוק אותו בבדיקה עם חוט ומחט, כמבואר בשולחן ערוך. בשער הציון (אות ג') כתב שיייתכן שהמגן אברהם פסק כך משום שהוא פוסל אתרוג שיבש אפילו מקצתו, אך לשיטת רוב הפוסקים שאתרוג שיבש מקצתו אינו פסול, אין צריך לבדוק אותו, ונשאר בספק.

בספר לקיחה תמה (הערה ב') כתב שהשולחן ערוך התייחס רק לאיכות היובש, האם יש מיץ באתרוג או לא, אך הוא לא התייחס לשאלה כמה מהאתרוג צריך להתייבש כדי שהאתרוג ייפסל, וייתכן שגם השולחן ערוך סובר שהאתרוג נפסל ברובו, כלומר: אם רוב האתרוג הגיע ליובש שאין בו מיץ, האתרוג יבש. ונראה לי שדבריו תלויים בספק שהובא לעיל בשם שער הציון בדברי המגן אברהם, האם חייב לבדוק אתרוג כמוש על ידי חוט ומחט, משום שהוא סובר שאתרוג פסול גם כשהוא התייבש במיעוטו, או שגם מי שסובר שאתרוג פסול רק אם הוא התייבש ברובו או בכלולו יחייב בדיקה. משמע שזהו בדיוק הספק של שער הציון: האם

ג. כאשר נראים על האתרוג מראות יבשים, ובמקום היובש השתנה מראה האתרוג למראה יבש: אם רק מקום אחד התייבש, האתרוג כשר כל עוד השטח היבש איננו מכסה את רוב אורכו או רוב היקפו, ואם שניים או שלושה מקומות התייבשו, והמראות היבשים פרוסים על פני רוב שטח האתרוג באורכו או ברוחבו, האתרוג פסול גם אם המראות עצמם קטנים מרוב שטח האתרוג (כדיני חזית שיובאו בהמשך בסימן ח').²

סימן ד' – נקב באתרוג

א. אתרוג שיש בו נקב מפולש, כלומר שהנקב עובר מצד אחד של האתרוג לצדו השני, פסול לנטילה.³ ואתרוג שיש בו נקב שהגיע עד חדרי הזרע של האתרוג, לכתחילה יש להחמיר, אך בשעת הדחק יש להקל.⁴

מבשר האתרוג. כמו כן כתב שדברי עולא נאמרו על המקרה השני במשנה, כלומר: אם הנקב לא חסר, האתרוג יהיה כשר רק אם הנקב אינו מפולש או שאינו בגודל של איסר. הרמב"ם (הלכות לולב פרק ח' הלכה ז') מסביר כנראה שהמשנה מנתה שני פסולים: "ניקב" וגם "חסר כלשהו", ולדבריו הדין הראשון הכתוב במשנה עוסק באתרוג שניקב נקב מפולש, והדין השני שבמשנה מדבר על נקב שחסר בו, ובשניהם האתרוג פסול. בסיפא מובא תנאי שהנקב לא יפסול את האתרוג: "ניקב ולא חסר", כלומר: כל עוד הנקב איננו חסר (או מפולש), האתרוג כשר. דברי עולא נאמרו במקרה שהאתרוג איננו חסר. מבחינת הלכה למעשה, אין הבדל בין שיטת רש"י לבין שיטת הרמב"ם.

אולם הראב"ד וסיעתו מסבירים הסבר שלישי במשנה: המשנה דיברה רק על מקרה של נקב מפולש, ולפי זה נקב פוסל באתרוג רק אם מתקיימים שני תנאים: הנקב מפולש והוא גם

רכ. ביאור הלכה (סימן תרמ"ח דיבור המתחיל "בכל שהוא") וחלק שם על הפרי מגדים, וכתב שהאתרוג פסול אם יבש בשניים או שלושה מקומות, רק אם השתנה המראה של מקום היובש.

רכא. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח, סעיף ב'). בביכורי יעקב (סעיף קטן ה'), כתב שנקב באותו צד של האתרוג איננו נחשב נקב מפולש, והאתרוג כשר.

דיני חסר באתרוג נלמדים מדין נקב, ולפיכך נרחיב קצת בעניין. שנינו במשנה (לד, ב): "ניקב וחסר כלשהו - פסול", ובהמשך שם: "ניקב ולא חסר כלשהו - כשר". ובגמרא (ל, א) מובאת מימרא של עולא: "תני עולא בר חנינא: ניקב נקב מפולש במשהו, ושאינו מפולש בכאיסר". ונחלקו הראשונים בהסבר המשנה והגמרא:

רש"י במשנה כתב שהמשנה מנתה פסול אחד: "ניקב וחסר כלשהו", כלומר שאין הנקב פוסל את האתרוג אלא אם כן חסר בנקב זה חלק

- ב.** נקב שאינו לרוחב האתרוג אלא לאורכו (מכיוון העוקץ כלפי הפיטם), אינו נחשב נקב מפולש, וכל שכן שנקב העובר מצד אחד של בליטה הנמצאת על גוף האתרוג לצד השני של אותה בליטה, שאינו נחשב נקב מפולש.^{יב}
- ג.** אתרוג שיש בו נקב שאינו מפולש, כשר בשני תנאים: הנקב איננו בשטח איסר (עיגול בקוטר 2.3 ס"מ)^{יג}, והאתרוג איננו חסר במקום הנקב.^{יד}

ראוהו, וגם מהגאונים בבבל היו שלא ידעוהו וביקשו ושלחו להם. ומהראשונים יש שכתבו י'עכשיו שאין אנו מכירים אותו אזלינן בתר אומד הדעת, ולחומר"א. בהמשך דבריו כתב שנחלקו המחבר והרמ"א בגודלו של האיסר: לפי המחבר שיעורו כרוב חלל קנה של שור, ואילו לפי הרמ"א שיעורו כרוב חלל קנה של עוף. כמו כן רבנו גרשם מאור הגולה כתב שמדובר על מטבע גדול, ואילו הב"ח כתב בשם רבנו ירוחם שמדובר על מטבע קטן. רבנו עובדיה מברטנורא כתב שהאיסר רחב כארבעה גרגירי שעורה (וכן פסקו חלק מאחרוני זמננו, ראה למשל הליכות אבן ישראל פרק כ"ח סעיף ה'), ואילו התוספות יום טוב כתב שהכוונה היא למשקל ולא לקוטר. נחלקו הראשונים גם מהי המתכת שממנה נעשה האיסר: הרא"ש (בבא מציעא, פרק חמישי, סימן כ') כתב שהאיסר היה עשוי מנחושת, ואילו רש"י (בבא מציעא נה, א דיבור המתחיל "בפחות מאיסר"), וכן ראשונים נוספים, סוברים שהאיסר היה עשוי מכסף.

למעשה כתב שם הגר"ח פ' בניש שנראה שהקוטר של איסר הוא 23 מ"מ, והסיק שיש זהות בין מטבע האיסר שהיה בשימוש בתקופת התנאים לבין הסלע שהיה בשימוש בימי האמוראים (עיי' שם עמ' קע"א סוף הערה 115). החיי אדם (כלל קנ"א סעיף ה') כתב שמידת הסלע היא שליש טפח, ולפי זה יוצא שמידותיו שונות

חסר. עולא חידש שגם אם הנקב איננו מפולש, הוא עדיין פוסל אם הוא בגודל של איסר.

בשולחן ערוך כתב את שיטת רש"י והרמב"ם כדעה הראשונה, ולאחר מכן הביא גם את שיטת הראב"ד. ברמ"א, במשנה ברורה ובשולחן ערוך הרב, פסקו שיש להחמיר כשיטת רש"י והרמב"ם, ושיש להקל כראב"ד רק בשעת הדחק.

רכב. משנה ברורה (סימן תרמ"ח, סעיף קטן י"ד), על פי השיטה השנייה שהובאה בשולחן ערוך, וכן פסק בשולחן ערוך הרב (סעיף ו'). החזון איש (סימן קמ"ז אות ד') כתב שייתכן לומר שגם לפי השיטה המחמירה לפסול נקב שמגיע לחדרי הזרע, אם הנקב איננו עובר את הקרום הדק העוטף את חדרי הזרע, האתרוג כשר.

רכג. ט"ז (סימן תרמ"ח סעיף קטן א'). ועיי' בספר ארבעת המינים השלם (עמ' ס"ו).

רכד. בעניין זיהוי מידת האיסר ישנה מבוכה רבה, וכבר כתב ערוך השולחן (סימן תרמ"ח סעיף ה') "ולא נודע לנו כמה הוא כמות האיסר" ובסעיף י' כתב לגבי מקרה שיש ספק אם הנקב בגודל איסר: "ואין זה ספק של חסרון הידיעה דלאו שמייה ספק". בספר מידות ושיעורי תורה (עמ' קס"ח) כתב: "בשטח האיסר להלכה רבה המבוכה, וכבר בימי האמוראים בבבל היו שלא

ד. אם הנקב מרובע, בודקים מה היה גודלו אם היה עגול, ואם הוא בשטח של איסר (עיגול בקוטר 2.3 ס"מ), האתרוג פסול.⁸¹

ה. אתרוג שנעשה בו נקב על ידי קוץ, ואחר כך הגליד מקום הנקב (ההגלדה נראית בדרך כלל כקרום בצבע קרם או בז') - כשר, כיון שהנקבים הללו נעשו באתרוג כדרך גדילתו. אולם אם הנקב לא הגליד, האתרוג פסול.⁸²

(החלק הלבן) ולכן צריך שיישאר קצת מהקליפה הירוקה. ועיין בהמשך הדינים בדיני חסר.

הביכורי יעקב (סעיף קטן י"א) הכשיר אתרוג שיש לו נקב שמבחוץ איננו בגודל של איסר, אבל בפנים הוא נהיה גדול יותר מאיסר, כיון שחיסרון בפנים איננו נחשב חיסרון.

רכו. משנה ברורה (סימן תרמ"ח, סעיף קטן ז').

רכז. רמ"א (סימן תרמ"ח, סעיף ב'). בביכורי יעקב (סעיף קטן ח') כתב שבשעת הדחק ניתן להקל באתרוג שיש בו נקב שנעשה על ידי קוץ והנקב לא הגליד, מכיון שאם האתרוג היה נשאר על העץ, היה סופו להגליד.

בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' ש"ח) כתב בשם הגר"מ שפירא זצ"ל שאין צורך שכל הגומא תתמלא בהגלדה, אלא מספיק שבשר האתרוג יגליד, ואפילו אם תישאר עדיין גומא, וכתב שהגרמ"ש לקח אתרוג לחזון איש, ובאתרוג היו שני נקבים גדולים שהגלידו, והחזון איש הסתכל ובדק אם החור הגליד מסביב, וכשראה שהחלק שמסביב לחור הגליד, פסק שהאתרוג כשר ושאין באתרוג זה דין חסר.

בשו"ת חבל נחלתו לגר"י אפשטיין שליט"א (חלק ד' עמ' 82) כתב שלפי רוב הפוסקים, ההגלדה של הנקב שתכשיר את האתרוג היא רק הגלדה

מהאמור לעיל (אם מקבלים את הקביעה שהאיסר והסלע הן מטבעות שקוטרם זהה): לשיטת החזון איש קוטר המטבע הוא 3.2 ס"מ, לפי הגרא"ח נאה קוטר המטבע הוא קצת יותר מ-2.6 ס"מ, ולפי המידה הקטנה הקוטר הוא כ-2.5 ס"מ.

יש שאמרו שקוטר האיסר הוא 1.9 ס"מ (עיין ארבעת המינים למהדרין עמ' ש' ומידות ושיעורי תורה שם).

רכה. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח, סעיף ב'). במשנה ברורה (סעיף קטן ח') כתב שיש להכשיר נקב חסר בשאר ימים, היות ויש פוסקים המתירים ליטול גם ביום הראשון אתרוג שיש בו נקב חסר, כל עוד אינו מפולש ושיעור הנקב שלו אינו כאיסר. הרמ"א כתב שבשעת הדחק ניתן להקל כפי השיטה השנייה המובאת בשולחן ערוך (שהיא שיטת הר"ח והראב"ד), ולהכשיר נקב חסר פחות משיעור איסר, שאינו נקב מפולש. בשער הציון (אות י"א) חלק על דברי הפרי מגדים וכתב שהרמ"א מקל גם בנקב מפולש שאיננו חסר. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "ואם חסר") כתב שאתרוג שרק קליפתו החיצונה חסרה, אינו נחשב חסר ואיננו פסול. אולם בביכורי יעקב (סעיף קטן ט') כתב שאם כל העור של האתרוג ניטל, כלומר: אם כל הקליפה הירוקה ניטלה, בדרך כלל ניטל יחד עמה גם חלק מבשר האתרוג

1. אם יש ספק האם האתרוג חסר במקום הנקב או האם הנקב מגיע לחדרי הזרע, האתרוג כשר, כל עוד הנקב איננו בשיעור איסר (עיגול בקוטר 2.3 ס"מ).¹

2. פעמים רבות לאחר שהפיטם נופל באופן שהאתרוג איננו נפסל (עיין לקמן), נוצרת גומא שחללה מגיע עד חדרי הזרע. במקרה זה האתרוג פסול.²

ניתן להסתמך על שיטתם במקרה זה. החזון איש (סימן קמ"ז אות ה') כתב שכאשר ישנם שניים או שלושה נקבים, האתרוג פסול לדעת הרמב"ן וסיעתו הפוסלים אתרוג שיש לו שתיים או שלוש חזיות. ואף על פי שאיננו פוסקים כמו הרמב"ן וסיעתו, במקרה של ספק חסר יש להחמיר מצד ספק ספקא: שמא הלכה כרמב"ן, וגם אם אין הלכה כרמב"ן, שמא האתרוג חסר. אולם בספר לקיחה תנמה (סימן י"ט) הוכיח באריכות מדברי אחרונים רבים שגם לשיטת הרמב"ן אין לפסול אתרוג שיש בו שניים או שלושה מראות כשרים מטעם מנומר, ולשיטתם אפשר להקל באתרוג שיש בו כמה נקבים שהם ספק חסרים.

רכט. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ל"ב). בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' ש"ו) כתב בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א שאתרוג שיש בו נקב טבעי במקום הפיטם, האתרוג כשר, גם אם הנקב מגיע בוודאות לחדרי הזרע, משום שכל הדין של נקב מפולש שפוסל נאמר רק בנקב שנעשה בידי אדם, אבל אם הנקב נעשה בידי שמים, אין לו דין של נקב מפולש. אולם לעניות דעתי ראוי להחמיר בזה, שהרי הרמ"א (סעיף ג') כתב: "ונהגו להכשיר הנקבים שנעשו באילן על ידי קוצים, אף על פי שיש בהם חיסרון שזהו דרך גדילתן. מיהו אם רואה שאין העור והבשר קיים תוך הנקב, פסול לסברא הראשונה (היינו לפי השיטה הראשונה המובאת לפני כן

הנראית ממש כמו הקליפה עצמה) (הגלדה ירוקה), והגלדה בצבע קרם איננה נחשבת כלל להגלדה ואיננה מכשירה את האתרוג. בכך חלק על הדין המובא בספר כשרות ארבעת המינים (ראה שם עמ' מ"ג ותמונה 45 שם), שבתמונה שם רואים הגלדה המכשירה את האתרוג, והיא בצבע קרם. בסוף דבריו כתב שכך הורה גם הגר"ד ליאור שליט"א, ושהגלדה בצבע קרם כשרה רק לפי הביכורי יעקב. קטונתי מלחלוק על תלמידי חכמים אלו הלכה למעשה, אולם לעניות דעתי, ועד כמה שהצלחתי לברר, אין מציאות של הגלדה הנראית ממש כמו קליפת האתרוג, ובכל מקרה של הגלדה, יופיע מעין קרום בצבע קרם, ולפיכך נראה שהפוסקים התכוונו לקרום בצבע זה, כמבואר בספר כשרות ארבעת המינים. כמו כן נראה שאין לחלק בין נקב שהגליד לבין עלה (בלעט"ל) שהכשירו הפוסקים, ושניהם בצבע קרם.

רכח. משנה ברורה (סימן תרמ"ח, סעיף קטן י"א), וטעמו שבמקרה זה יש להסתמך על הר"ח והראב"ד (ששיטתם הובאה בשולחן ערוך בשם יש אומרים), המכשירים נקב חסר שאינו מפולש ושאינו בגודל של איסר. אמנם המשנה ברורה לא כתב שיש להכשיר רק אם הנקב איננו בגודל של איסר, אך זאת מפני שכתב על דין של נקב שנוצר על ידי קוץ, שדרכו להיות קטן, אבל ברור שכאשר הנקב הוא בגודל איסר, גם הר"ח והראב"ד יאמרו שהאתרוג ספק פסול, ולכן לא

סימן ה' – דינים בגוף האתרוג

- א.** אין ליטול אתרוג שתוכו מעוך, אף שקליפתו החיצונית שלמה וגם חדרי הזרע שלו שלמים, ובשעת הדחק מותר.¹
- ב.** אתרוג הסדוק כולו (לכל אורכו) בצד אחד שלו - פסול, גם אם אינו חסר. אולם אם נשאר גם בחלקו העליון וגם בחלקו התחתון חלק קטן שאיננו סדוק, כשר. ויש מחמירים לפסול גם אתרוג הסדוק ברובו (ראה תמונה 18).² ר"א
- ג.** אתרוג נחשב סדוק רק אם נסדקה רוב קליפתו העבה, כלומר שהסדק נכנס לרוב רוחב הקליפה הלבנה.³ ר"ב
- ד.** יש מחמירים ופוסלים אתרוג הסדוק בחוטמו בכלשהו.⁴ ר"ג

בעיניים אם חדרי הזרע קיימים. המגן אברהם חולק עליו וסובר שלא ניתן לראות זאת בעיניים, אבל ניתן להרגיש זאת במשמוש היד; והפרי מגדים סובר שניתן לראות זאת רק אם פותחים את האתרוג. לכן באמת כמעט שלא ניתן להתיר ליטול אתרוג מעוך.

רלא. השולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ה') כתב את דין אתרוג שנסדק כולו. הרמ"א הביא את השיטה שהאתרוג פסול אם נסדק ברובו, וביאר מהי הגדרת הסדק. המשנה ברורה (סעיף קטן י"ח) כתב שלפי השולחן ערוך האתרוג פסול גם אם הוא נסדק רק בצד אחד, למרות שיש מקילים שהאתרוג אינו פסול אלא אם כן הוא נסדק בשני הצדדים.

רלב. רמ"א (סימן תרמ"ח סעיף ה').

רלג. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ה'). בשיעור הסדק בחוטם ישנה מחלוקת בין המשנה ברורה (סעיף קטן כ"ג) שכתב שצריך שהסדק יהיה עמוק

בשולחן ערוך, הפוסלת נקב מפולש גם אם אינו חסר) אף על פי שאינו מפולש, ובשעת הדחק יש להקל כסברא האחרונה.⁵

רל. בשולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף קטן ד') כתב שיש מכשירים אתרוג זה ויש פוסלים, ובמשנה ברורה (סעיף קטן י"ז) כתב שיש להחמיר במקום שאפשר. המחלוקת תלויה בשאלה האם הפסולים האמורים באתרוג פסולים מדרבנן או מדאורייתא. מצד אחד חכמים קבעו מה פסול ומה לא, ומצד שני עצם מצוות נטילת ארבעת המינים היא מדאורייתא (ביאור הלכה דיבור המתחיל "אתרוג שנימוח", ומקורו בב"ח בסימן תרמ"ח). הגמרא (סוכה לו, א) נשארה בספק לגבי דין נימוח, ולכן השאלה היא האם נימוח נחשב לספק בדין דאורייתא, שיש להחמיר בו, או שהוא נחשב לספק בדין דרבנן שניתן להקל בו ככל ספק מדרבנן. לגבי אתרוג הנימוח, נחלקו האחרונים כיצד ניתן לבדוק שחדרי הזרע אכן קיימים. הב"ח כותב שכאשר האתרוג מעוך, ניתן לראות

ה. יש מחמירים וסוברים שהאתרוג פסול גם אם נסדק ברוב היקפו. י"ל

ו. אתרוג שיש בו חריץ טבעי איננו נחשב סדוק. י"ל

ז. אתרוג שנדבק בו חול או לכלוך שלא ניתן להורידו, אך מתחת לחול או לכלוך האתרוג גדל כרגיל - האתרוג כשר, אף על פי שאי אפשר להוריד את החומר הדבוק בו. י"ל

סימן ו' – דין נקלף וחסר

באתרוג יש כמה קליפות. הקליפה החיצונית דקה מאוד והיא בצבע האתרוג. מתחתיה יש קליפה נוספת, עבה יותר (והיא די שקופה). מתחת לשתי הקליפות הללו, נמצא בשר האתרוג שצבעו לבן (ראה תמונה 15).

א. אתרוג שקליפתו החיצונית התקלפה: אם האתרוג התקלף כולו - פסול. אם נשאר חלק מהקליפה החיצונית של האתרוג שלא התקלף, ומראה האתרוג לא השתנה ממראהו הרגיל - האתרוג כשר. יש אומרים שצריך שישאר שטח בגודל סלע שלא התקלף. י"ל

ב. אם חלק מהקליפה החיצונית של האתרוג לא התקלף, אך במקומות שהאתרוג התקלף יש מראה שונה ממראהו הרגיל של האתרוג (כגון שהצבע שם שונה

שמדובר על שליש טפח, ולפי זה מידות הקוטר של הסלע הן 3.2 ס"מ לפי החזון איש, קצת יותר מ-2.6 ס"מ לפי הגרא"ח נאה וכ-2.5 ס"מ לפי המידה הקטנה. אולם ראה לעיל בהערה לסימן ד' סעיף ג' שהבאנו את דעתו של הגר"ח פ' בניש שהאיסור והסלע הן מטבע אחד (אלא שהאיסור היה בשימוש בזמן התנאים והסלע בזמן האמוראים) ולפי זה יוצא שהקוטר של הסלע הוא כ-2.3 ס"מ, ויש דעה שהקוטר שלו הוא 1.9 ס"מ.

ברוב קליפתו של האתרוג כדין סדק רגיל, לבין החזון איש (סימן קמ"ז אות ה'), שכתב שסדק בחוטם שונה מסדק בגוף האתרוג, וסדק כלשהו בחוטם פוסל.

רלד. חזון איש (סימן קמ"ז סעיף קטן ג').

רלה. ארבעת המינים למהדרין (עמ' רצ"ד).

רלו. חוט שני (סוף עמ' רפ"א).

רלז. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ו'). בעניין שיעור סלע: החיי אדם (כלל קנ"א סעיף ה') כתב

מצבע הקליפה) - האתרוג פסול. יש מקילים להכשיר גם אם מקום הקילוף נראה שונה מהמראה הרגיל של האתרוג, ובלבד שהמראה במקום הקילוף אינו אחד המראות הפוסלים בשינוי מראה (כמו שחור או לבן), ובשעת הדחק יש להקל כשיטה זו.¹⁷

ג. אם האתרוג התקלף בשניים או שלושה מקומות, ומראה המקומות שהתקלפו שונה ממראהו הרגיל של האתרוג, האתרוג פסול, גם אם המקומות המקולפים אינם מתפרסים על פני רוב שטח האתרוג (משום שהאתרוג הוא אתרוג מנומר). יש מקילים להכשיר גם אם מקום הקילוף נראה שונה ממראהו הרגיל של אתרוג, ובלבד שהמראה במקום הקילוף אינו מאחד המראות הפוסלים (כמו שחור או לבן), ובשעת הדחק יש להקל כשיטה זו.¹⁸

ד. אם האתרוג התקלף במקום אחד, אלא שמקום הקילוף נמצא על החוטם, ובמקום הקילוף אין מראה אתרוג, האתרוג פסול. יש מקילים להכשיר גם אם מקום הקילוף נראה שונה ממראהו הרגיל של אתרוג, אך המראה במקום הקילוף אינו מאחד המראות הפוסלים (כמו שחור או לבן), ובשעת הדחק יש להקל כשיטה זו.¹⁹

ה. בהגדרת דין נקלף ישנה מחלוקת. המשנה ברורה סובר שדיני קילוף נאמרו על הקליפה החיצונית הדקה, אולם אם התקלפה גם הקליפה השנייה של האתרוג, האתרוג נחשב חסר ופסול, ונמצא שלשיטתו האתרוג הוא חסר גם אם לא חסר כלל מהבשר הלבן של האתרוג (ולפי זה, בכל מקרה שהבשר הלבן של האתרוג נראה, האתרוג פסול). אולם החזון איש סובר שדיני קילוף נאמרו על שתי הקליפות גם יחד, וכל עוד רק הקליפה החיצונית (שכוללת את שתי הקליפות) התקלפה ללא קילוף של הבשר הלבן, אין בכך כלום, והאתרוג כשר (ראה תמונה 26).²⁰

רמא. שיטת המשנה ברורה מובאת בשער הציזון (סימן תרמ"ח, אות כ"ז), ושם האריך להוכיח את שיטתו. שיטת החזון איש מובאת בסימן קמ"ז (אות א'). בספר הליכות שלמה (עמ' קצ"ג) מובא בשם תשובה של הגרש"ז אויערבך (בכתב יד) שיש לפסוק כמו המשנה ברורה, אלא שבשעת הדחק ניתן להסתמך על שיטת החזון איש. כמו

רלח. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן כ"ו). בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ח סעיף י"ב) כתוב שיש להקל כשהמראה במקום הקילוף הוא מראה כשר.

רלט. משנה ברורה (שם).

רמו. משנה ברורה (שם).

1. סיכום דיני נקלף:

במקום הקילוף יש מראה אתרוג	במקום הקילוף אין מראה אתרוג	
פסול	פסול	כל האתרוג התקלף
פסול	כשר	רוב האתרוג התקלף במקום אחד
פסול	כשר	מיעוט מהאתרוג התקלף אך מקומות הקילוף מפוזרים בשניים או בשלושה מקומות
פסול	כשר	קילוף בחוטם

ז. אתרוג שיש ספק אם הוא חסר, כשר. רמב

ח. דין חסר נאמר רק בקליפת האתרוג ובבשר הלבן של האתרוג. אם יצא מיץ מהאתרוג ללא פגיעה בקליפה עצמה, האתרוג כשר. רמב

ב. ספק חסר בשניים או בשלושה מקומות - האתרוג כשר אם המקומות החסרים נמצאים על מיעוטו של האתרוג.

ג. ספק חסר בחוטם: אם המקום נמצא על חלקו העליון של החוטם, יש לפסול את האתרוג, משום שיתכן שחסר פסול מצד הדר, ובכל דיני הדר יש להחמיר בחוטם יותר מבשאר האתרוג. אולם אם יש ספק אם האתרוג חסר בשיפוע האתרוג, יש להקל על פי הראשונים הסוברים שהשיפוע איננו בכלל בחוטם.

ד. ספק חסר בחוטם, וספק חסר נוסף במקום אחד בגוף האתרוג - האתרוג פסול.

כן כתוב שם שעדיף שלא להסיר חזוית מהאתרוג, שמא קליפת האתרוג תחסר על ידי כך. בספר הלכות חג בחג (עמ' קי"ג) כתב שהואיל ולא ניתן לצמצם (שלא יחסר שום דבר מהבשר הלבן לאחר הקילוף), צריך להשאיר חלק מהקליפה הירוקה.

רמב. שולחן ערוך הרב (סימן תרמ"ח סעיף י'), וכך כתב גם החזון איש (סימן קמ"ז סעיף קטן ה'), והובאו דבריו בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ל"ט; גם סיכום ההלכות נלקח משם). טעמו הוא שניתן לומר שיש בכך ספק ספקא: שמא האתרוג איננו חסר, ואפילו אם הוא באמת חסר, שמא הלכה כמו הראשונים הסוברים שחסר פוסל רק כאשר השטח החסר הוא בגודל של איסר (ראה לעיל סימן ד' בדיני ניקב). המסקנה להלכה מתוך הדברים היא:

א. אם יש ספק אם האתרוג חסר - כשר, מהטעם הנזכר לעיל.

רמג. חזון איש (סוף סימן קמ"ז).

ט. לעיתים יש באתרוג קילוף המגיע עד בשר האתרוג עוד משעה שהאתרוג גדל על העץ. גם קילוף זה פוסל את האתרוג למרות שכך דרך גידולו של האתרוג.^{רמ"ד}

סימן ז' – הפיטם והעוקץ

א. אתרוג שניטל הפיטם שלו, פסול.^{רמ"ה} נשירת הפיטם פוסלת רק אם הפיטם כולו נשר ובמקום שהפיטם היה מחובר לאתרוג נוצרה גומא, אולם אם ניטל רק חלק מהפיטם, כך שראש האתרוג מכוסה בעץ מחלק הפיטם שנשאר, האתרוג כשר, ובכל זאת עדיף ליטול אתרוג אחר (ראה תמונה 28 שם מובאים צילומים של אתרוגים שהפיטם שלהם נפל לאחר הקטיפה).^{רמ"ו}

ב. יש מחמירים שלא ליטול אתרוג שהשושנה שלו נפלה, גם אם הפיטם עצמו לא נפל. אולם מעיקר הדין אין לפסול אתרוג זה אלא אם ניטל גם הפיטם.^{רמ"ז} גם לפי המחמירים, אם יש שתי אפשרויות: ליטול אתרוג שנפלה השושנה שלו אך הוא מהודר יותר, או ליטול אתרוג שיש לו שושנה אך הוא פחות מהודר, מוטב ליטול את האתרוג המהודר יותר, ללא השושנה.^{רמ"ח}

שיטת הבית יוסף שהסביר את דברי הר"ח שהאתרוג נפסל גם אם ניטל רק החלק של הפיטם שמעליו. בסיום דבריו הביא שוב את המגן אברהם שאין להחמיר אם נשאר בראש האתרוג עץ המכסה את ראש האתרוג. ובסעיף קטן ל"א כתב המשנה ברורה שאם ניטל חלק מהפיטם, גם אם ראש האתרוג מכוסה בעץ, עדיף ליטול אתרוג אחר. בביכורי יעקב (סעיף קטן כ"ה) כתב שאפשר להקל אם רק חלק מהשושנה נשבר.

רמז. רמ"א (סימן תרמ"ח סעיף ז'). ובערוך השולחן (סעיף כ"ו) כתב: "אנחנו מהדירים אחר אתרוג שיש עליו שושנתא".

רמח. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ל"א).

רמז. חתם סופר בחידושו למסכת סוכה (לה,ב), הובא בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רס"ו).

רמה. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח, סעיף ז'). במשנה ברורה (סעיף קטן ל') כתב שנשירת הפיטם פוסלת מטעם חסר, ולפי זה מותר ליטול בשאר הימים אתרוג שהפיטם שלו נשר. אולם בסימן תרמ"ט (סעיף קטן ל"ז) כתב בשם המגן אברהם שיש פוסקים הסוברים שניטל הפיטם פסול משום הדר.

רמו. במשנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ל') הביא שתי דעות: דעת הט"ז והמגן אברהם שנשירת הפיטם פוסלת רק אם במקום שהפיטם מחובר לאתרוג נוצרה גומא על ידי נטילת הפיטם כולו, אך אם ניטל רק החלק שמעל לאתרוג, האתרוג כשר. לאחר מכן הביא את

ג. מוטב ליטול אתרוג שרק חלק מהפיטם שלו נפל מליטול אתרוג שרוב הפיטם שלו נפל. רמ"ט

ד. אם הפיטם נשבר לרוחבו והגומא מכוסה לגמרי (כך שחלק מהפיטם נשאר מתחת למקום השבר), האתרוג כשר. י"י

ה. כל הדינים הפוסלים בחוטם, פוסלים גם בפיטם. י"א

רמ"ט. לקיחה תמה (הערה מ"ט, בדיני אתרוג).

ר"נ. שולחן ערוך הרב (סימן תרמ"ח, סעיף י"ז).

רנ"א. בביאור הלכה (סימן תרמ"ח דיבור המתחיל "ממקום שמתחיל") כתב שהפיטם נכלל בחוטם, ואם כן כל דבר הפוסל בחוטם פוסל גם בפיטם.

בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רפ"ב-רפ"ד) דן בדין שינוי מראה וחזונית על הפיטם, והביא בתחילה את דברי החיים וברכה (סימן רנ"ט), שתמה מדוע לא נהגו העולם להחמיר בכך, שהרי לפי הרמב"ם הפיטם הוא החוטם, וענה לו המהרש"ם שיש ללמד זכות על הנוהגים כך, כיון שמצד הדין מותר ליטול חלק מהפיטם עד לחלק הסמוך ממש לגוף האתרוג. אולם יש שהסבירו שלפי הרמב"ם הפיטם איננו החוטם (אלא החוטם הוא ראשו של האתרוג בחלק הגבוה ביותר בפרי), ולכן כתבו שאפשר להכשיר במקרה זה. בסוף דבריו הסיק המחבר שיש להדר שלא יהיו נקודות של מראה פסול על עץ הפיטם, או שיש לקלף את המראה מהפיטם באופן שהאתרוג לא ייפסל. אולם בשושנה אין להחמיר כלל.

בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ל"ד-ל"ה) כתב שיש לחלק בדין זה, שאם שינוי המראה נמצא בחלק הפיטם המחובר לאתרוג, האתרוג פסול,

אבל שינוי מראה הנמצא בחלק העליון של הפיטם - איננו פוסל את האתרוג, משום שמצד הדין ניתן להוריד חלק זה בלי לפסול את האתרוג, וכתב שמקורו הוא באשל אברהם בוטשאטש (סוף סימן תרמ"ט). גם בפסקי תשובות (סעיף קטן י"ב) כתב שיש ללמד זכות על הנהוג שלא להקפיד על נקודות שחורות המצויות בפיטם, ושיש להחמיר רק בפסולים הסמוכים לאתרוג. המחלוקת בין הביאור הלכה לבין האשל אברהם נובעת מההבנה השונה שלהם לגבי הפיטם. לפי הביאור הלכה הפיטם הוא חלק מהאתרוג, ואילו לפי האשל אברהם הפיטם אינו חלק מהאתרוג עצמו.

הגר"ע יוסף זצ"ל (חזון עובדיה עמ' רס"ז) כתב שיש להקל בנקודות שחורות שעל הפיטם, ומשמע מדבריו שיש להקל בפיטם עצמו גם בשאר הפסולים שפוסלים בחוטם.

בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג', סימן קפ"א) כתב בשם הגר"ח מבריסק זצ"ל ששינוי מראה בפיטם אינו פוסל את האתרוג, משום שהפיטם איננו מגוף הפרי. בהמשך דבריו תלה את הדין במחלוקת רש"י ותוספות בריש פרק לולב הגזול, האם דין הדר בארבעת המינים נלמד מהדין הכללי שצריך להדר במצוות, כשיטת רש"י, או שיש דין מיוחד בהידור בארבעת המינים, כשיטת תוספות (יש להעיר על כך שעצם

1. אתרוג שהפיטם שלו התחיל להיתלש, אך הוא עדיין מחובר לאתרוג באופן שברור שהוא לא ייתלש לגמרי, מוטב שלא ליטול אותו.²¹

2. אם הפיטם נפל כשהאתרוג היה עדיין על העץ, ונוצר גלד המכסה את מקום נפילת הפיטם, האתרוג כשר.²² כאשר הפיטם נופל בעוד האתרוג נמצא על

כשהאתרוג היה על העץ (ניתן להבחין בין האתרוגים הללו. אם יש חריץ מסביב לפיטם, הרי זה סימן שהפיטם נפל כשהאתרוג היה קטן מאוד, והאתרוג כשר לשיטה זו. ואם אין חריץ, הפיטם נפל כשהאתרוג כבר גדל על העץ, והוא פסול). בהמשך הדברים כתב בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל שיש להכשיר את כל סוגי הפיטם שנפלו כשהאתרוג עוד היה על העץ, מאחר שדרכם של הפיטמים לנשור במהלך גדילת האתרוג. בסוף דבריו כתב שברור שאם מקום הפיטם לא הגליד, האתרוג פסול. לכן נתן סימנים לברר האם הפיטם נשבר והגליד, או לא. כאשר מקום הפיטם לא הגליד, צבע הפיטם הוא בגוון של בשר האתרוג (ירוק או צהוב), או בצבע לבן, ולאחר עשרים וארבע שעות מנפילת הפיטם, צבע מקום הפיטם יהיה חום ללא קרום, ולאחר מכן הוא ישחיר (כמו פרי מקולף). אולם במקרים הבאים ניתן לדעת שמקום הפיטם הגליד: א. הפיטם בולט מעט מבשר האתרוג וצבעו קרם בהיר. ב. הפיטם בולט מהאתרוג ויש עליו צלקת במקום השבירה. ג. לפיטם יש דד בולט, ועל הדד יש צלקת בצבע קרם בהיר (לפעמים אנשים טועים וחושבים שלא אתרוג מעין זה יש פיטם, אך הפיטם באמת נפל). ד. כאשר יש גומא בתוך האתרוג במקום שהפיטם אמור להיות בו (לא מדובר כאן על הגומא הנוצרת לאחר שהפיטם נושר, אלא בגומא שיש עליה גלד). לעומת זאת במקרים הבאים ניתן לדעת שהפיטם נפל ולא

ההעמדה של הדבר במחלוקת רש"י ותוספות איננה פשוטה, עיין שער ח'. לשיטת רש"י שההידור הוא דין כללי במצוות, גם הפיטם נחשב חלק מהמצווה, ולכן שינוי מראה פוסל בו, ואילו לשיטת תוספות שיש בהידור בארבעת המינים הידור מיוחד בפרי, אין שינוי מראה פוסל בפיטם, משום שהוא איננו חלק מהפרי.

רנב. בכף החיים (סימן תרמ"ח סעיף קטן נ"ה) הביא מחלוקת בדבר. לפי השבות יעקב (חלק א' סימן ל"ה), יוצאים באתרוג זה אם ברור שהפיטם עומד בחיבורו והוא אינו עתיד להיתלש, ואילו בבית השואבה (אות ל"ו) כתב שהאתרוג פסול. בשו"ת ביכורי שלמה (אורח חיים, סימן מ"ו סעיף קטן כ"ב) כתב שאם כשאוחז את הפיטם הוא יכול להחזיק את כל האתרוג בלי ששאר האתרוג ייפול - האתרוג כשר, ואם לאו - האתרוג פסול.

רנג. הרמ"א (סימן תרמ"ח סעיף ז') כתב שאתרוג שמעולם לא היה לו פיטם כשר. אולם ברור שלכל אתרוג היה פיטם, שכן הפיטם הוא עמוד העלי של כל אתרוג (ראה תמונה 19), אלא שבחלק מהאתרוגים הפיטם נופל. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' כ"ז) כתב שיש הפוסלים אתרוג שפיטמו נפל כשהאתרוג עוד היה על העץ, ויש המחלקים בין פיטם שנפל כשהאתרוג היה בשלבי הגידול הראשוניים שלו, שהוא כשר, לבין פיטם שנפל לאחר שהאתרוג כבר גדל על העץ, שהוא פסול, גם אם הפיטם נפל

ייפול בשלב זה - ליכא חיסרון וכשר, וכדברי הספר הנ"ל בשמו".

אולם הגרי"ש אלישיב זצ"ל (מובא בספר אשרי האי"ש, כרך ג', עמ' ר"ח) סבר שכאשר הפיטם נפל לקראת סוף גידול האתרוג, ייתכן שאין זה נחשב אתרוג שלא היה לו פיטם מתחילת ברייתו המובא בדברי הרמ"א, וכיון שאין ראיות לאסור או להתיר אתרוג כזה, יש הידור בנטילת אתרוג עם פיטם כדי לצאת מספק. כמו כן מובא שם בשמו שמוטב ליטול אתרוג פחות מהודר, שחלק מהפיטם שלו קיים, מליטול אתרוג ללא פיטם כלל, אף שלכאורה הוא מהודר יותר, שכן באתרוג שאין לו אפילו חלק מהפיטם, יש מקום לחשוש שהוא פסול לגמרי. לשיטתו, עדיף ליטול אתרוג עם עלים (בלעטל) שיש לו פיטם, מליטול אתרוג נקי ללא פיטם (אלא שבימי חול המועד שמותר ליטול אתרוג חסר, מוטב ליטול אתרוג נקי ללא פיטם מאתרוג עם פיטם ועלים). וכיון ששמענו כמה גרסאות בעניין שיטתו של הגרי"ש בדיון זה, נביא את תוכן תשובתו המובאת בקובץ המועדים, סוכות (הוצאת מכון ירושלים, עמ' תרצ"ט): "נראה שצריך להיזהר לקחת אתרוג עם פיטם, דיש לחוש שמא היה לו ונפל בעודו מחובר. דהנה בניטלה פטמתו המפורש בסוכה (להב) נחלקו קמאי, יש הסוברים דדווקא שניטלה כל הפטמה, ויש הסוברים דאפילו אם ניטל חלק מעצו פסול, ורק בניטלה השושנתא לבד כשר, ויש דסבירא ליה שגם בכהאי גוונא לא ייטול. והרמ"א (סימן תרמ"ח סעיף ז') כתב שכל זה איירי בהיה לו ונטלה, אבל אם לא היה לו מעולם כשר "וכן רוב האתרוגים שמביאים במדינות אלו". והנה זה ברור דכל פסולי אתרוג כגון ניקב וכו' פוסלים אפילו שהיה זה במחובר,

הספיק להגליד: א. אם מסביב למקום הפיטם יש צבע חום שאינו קליפה, אלא מקום הפיטם הפך לצבע חום לאחר זמן (כמו בפירות מתקלפים). ב. כאשר במקום שהפיטם נשבר יש צבע לבן. ג. כאשר מקום הפיטם השחיר.

ראה תמונה 28 שם צילמנו מספר אתרוגים שהפיטם שלהם נפל לאחר הקטיפה.

בספר מעדני שלמה (עמ' ר"ז-ר"ח) כתב: "ומרן ביטל בתוקף את דעות המכשירים אם נופל דרך גידולו גם כשכבר גדל כאבטיח, דוודאי פסול בכהאי גוונא, דכבר היה פרי שלם לפני זה... והנה אחרי ששמעתי כל הנ"ל, יצא לאור הספר "כשרות ארבעת המינים" וכתב בשם מרן להכשיר כל סוגי הפיטם שנפלו בעודו על העץ, באם סיבת נפילתו מכח תכונתו הטבעית (ולא מחמת מכה), ואין נפקא מינה באיזה שלב נפל, מפני שכן דרכן של אתרוגים... ואמרתני למרן שמה שכתב בספר הנ"ל בשמו הוא לכאורה נגד מה שהסביר שתלוי הדבר בהגיע לגדלות האתרוג, כפי שקובעים מגדלי האתרוגים, דאז אפילו נפילה טבעית יפסול לפי דבריו. וענה בזה דתלוי הדבר בזנים שונים של האתרוגים, דבכל זן יש זמן הרגיל שייפול פטמתו עד שלב מסוים של גידולו, יש מהם שנופל עד שמגיע לשליש גידולו ויש עד שני שלישי, וכל שנופל בשלב הרגיל לפי טבעו, כיון שכך דרכו - שפיר דמי. ואמנם באופן שלא הורידו את האתרוג מן העץ עד שהגיע לגודל האבטיח וכדו' ואז נפל הפיטם, אין זה דרכו בכך, ופסול אף שנפל דרך גידולו ולא מחמת מכה, שהרי השהה את האתרוג יותר מדרכו על העץ, ואולם אם באמת יהא זן של אתרוגים שדרכם שפיטמתם נופלים סמוך לזמן שמגיע האתרוג לגידולו שמוכרים בשוק, גם אם

דווקא אתרוג עם פיטם. גם בכף החיים (סימן תרמ"ח סעיף קטן נ"א) כתב שמי שיכול לצאת ידי חובת כל השיטות וליטול אתרוג עם פיטם, תבוא עליו ברכת טוב. כמו כן נטה להחמיר שלא ליטול אתרוג ללא פיטם שגדל על עץ שחלק מהאתרוגים שעליו גדלים עם פיטם וחלק מהם גדלים ללא פיטם, ובסוף דבריו כתב שאולי ניתן להקל משום ספק ספקא: שמא הפיטם המוזכר במשנה הוא העוקץ של ימינו, ומשום שיש ספק אם נשירת הפיטם ארעה בשלב שכבר איננו פוסל את האתרוג. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג' סימן קפ"א) כתב שהיום יש לדקדק וליטול אתרוג עם פיטם, משום שכל ההיתר ליטול אתרוג ללא פיטם היה משום שכך היה דרך גידולם של האתרוגים להשיר את הפיטם, אולם היום כבר יודעים כיצד לחזק את עץ האתרוג כדי שהפיטמים לא ינשרו, וממילא אין זה כבר דרך גידול האתרוג. גם באתרוג תימני שדרכו לגדול ללא פיטם, יש להקפיד ליטול דווקא אתרוג עם פיטם, משום שבאופן כללי הזנים האחרים מגדלים פיטמים.

בימינו מקובל שאתרוג שיש לו פיטם מחירו עולה בכמה דרגות ביחס לאתרוג ללא פיטם הזהה לו בהידורו הכללי, ולכן פעמים רבות הקונה נדרש לבחור בין קנייה של אתרוג עם פיטם שיש בו פגמים אחרים, לעומת אתרוג מהודר יותר שאין בו פיטם. בספר תורת ד' מינים (חלק ב', עמ' רכ"ז) כתב שעדיף ליטול אתרוג ללא פיטם מליטול אתרוג עם פיטם שיש בו עלה (בלעטל) הגבוה מגוף האתרוג, אך אם יש אתרוג עם פיטם ועלה שאיננו גבוה מגוף האתרוג, ואתרוג ללא פיטם שאין בו עלה, מוטב ליטול את האתרוג עם הפיטם. אולם אם יש

ואם כן גם בניטלה פטמתו, אפילו היה זה במחובר - פוסל, ואם כן יש לחוש לכך. ואפשר דאם עדיין לא הגיע לגמר פריו, כגון דגדל שלישי, דאין עליו שם אתרוג, ואם נטל אז כשר. על כל פנים ודאי יש לחוש וליטול דווקא אתרוג עם פיטם".

ובשו"ת שבט הלוי (חלק א' סימן קע"ז) כתב הגר"ש וזנר זצ"ל שיש להחמיר ולא ליטול אתרוג ללא פיטם, אלא אם כן אין אתרוג אחר בעיר, אלא שלימד זכות על המקילים ליטול גם אתרוג ללא פיטם. וראיתי במכתב תהילה שכתב הגאון הרב חיים פנחס שיינברג זצ"ל למחבר הספר לקיחה תמה שליט"א, שכתב הגר"פ שהוא מתפלא על שיש אנשים יראים המחמירים בהלכות ארבעת המינים, ובכל זאת הם נוטלים אתרוג ללא פיטם, כאשר הרא"ש (מסכת סוכה, פרק שלישי, סימן ט"ז) הכשיר רק אתרוגים שבאמת מעולם לא היה להם פיטם, ולא התכוון להכשיר אתרוגים שהפיטם נפל מהם בשום שלב. אמנם המציאות מורה שלכל האתרוגים היה פעם פיטם, וקשה לומר שהרא"ש התכוון לאתרוגים שמעולם לא היה להם פיטם, שכן אנו מאמינים שהאתרוגים שאנו נוטלים הם האתרוגים שנטלו אבותינו. כמו כן, כפי שראינו לעיל, הפוסקים הביאו סימנים מובהקים כדי לדעת אם לא היה לאתרוג פיטם מעולם, והסימנים הללו מתקיימים גם באתרוגים שהפיטם שלהם נפל לפני קטיפתם, והם הספיקו להגלית, והם אפילו כתבו שבמקרים מסוימים מוטב לקחת אתרוגים בלי פיטם שיש בהם סימנים המעידים שהפיטם נפל מהם לפני הקטיפה, מלקחת אתרוגים עם פיטם (עיין ביכורי יעקב, סימן תרמ"ח, סעיף קטן כ"ה).

כפי שראינו לעיל, פוסקים רבים מחמירים ליטול

העץ, נוצרת גומא במקום שבו הפיטם היה מחובר לאתרוג, וכך ניתן לבדוק אם הפיטם נשר לפני קטיפת האתרוג או לאחריה.^{יז}

ח. מצוי פעמים רבות שלאחר שהפיטם נופל באופן שהאתרוג אינו נפסל (כפי שהובא לעיל), נוצרת גומא שחללה מגיע לחדרי הזרע. במקרה זה האתרוג פסול.^{יח}

ט. ראוי שלא ליטול אתרוג שיש בו נקב בפיטם.^{יט}

הדבר שאם הפיטם היה מחובר ממש לאתרוג והוא נפל, האתרוג פסול, גם אם הנפילה הייתה מחמת שהפיטם התייבש.

כתוב בהליכות שלמה (פרק י', דבר הלכה, אות ל"א) שאם במקום נפילת הפיטם יש נקודה שחורה - האתרוג כשר, משום שהנקודה לא נוצרה מגוף האתרוג, אלא מנפילת הפיטם.

נד. משנה ברורה (סעיף קטן ל"ב). בשער הציון (אות ל"ז) כתב שאם הפיטם נפל ויש ספק אם הוא נפל לפני הקטיפה או לאחר הקטיפה (המשנה ברורה כתב שהספק הוא אם היה כך משעת ברייתו או לא, אבל כפי שנתבאר לא יכול להיות אתרוג שמעולם לא היה לו פיטם), האליה רבה כתב שיש לפסול את האתרוג, ואילו הפרי מגדים כתב שיש להכשירו, משום שיש סוברים שאתרוג שהפיטם שלו נפל - כשר, והמשנה הפוסלת אתרוג שהפיטם שלו נפל התכוונה לעוקץ (כשיטת חלק מהראשונים. עיין תוספות סוכה להב, דיבור המתחיל "ניטלה בוכנתו"). אולם לפי דבריו נראה שאין ליטול אתרוג שיש ספק האם הפיטם שלו נפל לפני הקטיפה או לאחריה, אם גם העוקץ שלו ניטל.

נה. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ל"ב).

נו. בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רס"ט) הביא את שיטת השואל ומשיב (חלק א' סימן

אתרוג עם פיטם שיש בו עלים רבים הנראים לעיניים לעומת אתרוג נקי ללא פיטם, מוטב ליטול את האתרוג ללא הפיטם, וכל שכן אם העלים באתרוג עם הפיטם נמצאים על החוטם.

הגר"ע יוסף זצ"ל (חזון עובדיה עמ' רס"ו) הביא את דברי הגרי"ש אלישיב זצ"ל שיש לחלק בין אתרוג שהפיטם שלו נפל בעודו קטן, שהוא כשר, לבין אתרוג שהפיטם שלו נפל לאחר שהוא כבר גדל על העץ, שהוא פסול (דברי הגרי"ש מובאים גם בהערות למסכת סוכה להב, ושם כתוב שהאתרוג כשר אם הפיטם נפל כשהאתרוג עדיין לא הגיע לשיעור הנצרך לאתרוג). לאחר מכן כתב הגר"ע יוסף שדעתו להכשיר בכל האתרוגים שהפיטמים נפלו בעודם על העץ, והוכיח זאת מכך שבדרך כלל אין לאתרוגים תימניים פיטם. בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ו סעיף ל"א) מובא שהגרי"י פישר זצ"ל היה נוהג ליטול דווקא אתרוג ללא פיטם, משום שחשש שהפיטם ייפול בחג, ורק אם היה אתרוג מהודר מאוד עם פיטם, היה נוטל אותו.

מקובל לומר בשם החזון איש שאם הפיטם התייבש ונפל, האתרוג עדיין כשר, גם אם הפיטם נפל אחרי הקטיפה. אולם בספר חוט שני (עמ' רפ"ב) מובא בשם הגר"ן קרליץ שליט"א שהכוונה היא למקרה שהפיטם לא היה מחובר לאתרוג מלכתחילה, אלא היה מונח עליו. אולם פשוט

י. ישנם שני סוגים של פיטום. הראשונים והפוסקים האחרונים דנו בדין פיטום שנראה כמו עץ, שצבעו חום (והוא דומה מאוד לעוקץ, אלא שהוא דק ממנו). אולם יש סוג נוסף של פיטום שאינו נראה כעץ, אלא הוא נראה ממש כמו בשר האתרוג, וצבעו הוא ירוק או צהוב. יש שאמרו שפיטום זה נידון כחלק מהאתרוג עצמו, ולכן אפילו אם נפל רק מקצתו או שיש עליו מראה פסול, האתרוג פסול (כדיני מראות הפסולים על החוטם).^{יז}

יא. אם ניטל העוקץ, ובמקום החיבור של העוקץ לאתרוג נוצרה גומא, האתרוג פסול. אולם אם נשאר במקום הגומא חלק מהעוקץ והוא מכסה את מקום החיבור של העוקץ לאתרוג, האתרוג כשר.^{יח}

להחמיר באתרוג שכזה (ללא התייחסות לכף החיים), וכן מובא בספר מעדני שלמה (עמ' צ"ה) בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל והגר"נ קרליץ שליט"א. אולם באשל אברהם בוטשאטש כתב שייתכן שאפשר להקל באתרוג מעין זה

רנח. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ח) ורמ"א שם. במשנה ברורה (סעיף קטן ל"ג) כתב שהטעם שהאתרוג פסול אם ניטל עוקצו כשיש גומא הוא משום חסר. אולם בשעת הדחק אפשר לברך על אתרוג שניטל עוקצו ויש במקומו גומא. אמנם בספר לקיחה תמה (הערה נ"ד) כתב שלדעת הרמב"ם והשולחן ערוך, אתרוג שניטל עוקצו פסול משום שאינו הדר, ובסימנים שבגוף הספר (סימן י"ב), כתב חמש שיטות לעניין אתרוג שניטל עוקצו: א. אין בכלל פסול באתרוג שניטל עוקצו. ב. העוקץ שבחלל האתרוג נידון כחלק מהאתרוג עצמו, ולכן כל פסול בעוקץ פוסל את האתרוג (כמו שחיסרון בגוף האתרוג פוסל אותו). ג. בנטילת העוקץ יש ספק שמא ניטל חלק מגוף האתרוג. ד. כאשר רוב העוקץ קיים האתרוג כשר, ואילו כאשר רוב העוקץ ניטל האתרוג פסול, משום שצריך את העוקץ כדי לצאת ידי

קל"א) שסובר שיש להחמיר בכך, ואילו בשו"ת צמח צדק (אורח חיים סימן ס"ו) כתב שניתן להקל אם הנקב היה עשוי כבר משעת בריאת האתרוג. השדי חמד (מערכת ארבעת המינים סימן א' אות י"ד) כתב שיש לפסול נקב קטן בפיטום, למרות שלכאורה היה מקום להכשיר מצד ספק ספקא: שמא אינו חסר, ואם חסר, שמא הלכה כמי שסובר שפסול רק אם האתרוג גם חסר וגם מפולש.

רנז. מקור הדברים בכף החיים (סימן תרמ"ח, סעיף קטן מ"ו וסעיף קטן מ"ח), וזה לשונו: "אבל במקומנו ארץ צבי יש בראש האתרוג בולט כמין דד קטן מגוף האתרוג, ועליו דבוק כמין פרח שושן יבש וקורין אותו פטמא, ואפשר שזהו כוונת השולחן ערוך". בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' כ"ו) הבין את דבריו של כף החיים כפי שכתבנו בפנים. יש לציין שחידושו של כף החיים לא נידון כלל בפוסקים שהיו לפניו, ואף שחלקם גרו בארץ ישראל, וגם בחוץ לארץ היו רבים שקיבלו אתרוגים מארץ ישראל, אף אחד מהם לא כתב שיש שני סוגים של פיטום. בספר הליכות שלמה (פרק י' סעיף י"ט) כתוב שהגר"ש אויערבך הורה

יב. עוקץ שניטל אך עדיין לא ניתק לגמרי והוא מחובר קצת לאתרוג, אם רובו מחובר - האתרוג כשר, ואם רובו ניתק - האתרוג פסול.^{יט}

יג. נקודות שחורות הנמצאות על העוקץ אינן פוסלות את האתרוג.^ס

סימן ה' – הזזית

סימן זה עוסק בדיני חזזית שעלתה באתרוג. החזזית היא מראה של בועות, וניתן למשש אותה, היות ולפחות בחלקה היא גבוהה מהאתרוג.^{סא} החזזית נוצרת כתוצאה ממחלה של האתרוג.^{סב} או מעיפושו.^{סג}

בימינו נדיר מאוד למצוא אתרוג עם חזזית,^{סד} משום שהיום יש פחות מחלות הפוגעות באתרוג (בגלל שיטות הטיפול המתקדמות), ובמקרים הנדירים יחסית שיש

רסא. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י"ג).

רסב. חידושי הר"י מלוניל (סוכה לה, ב). וראה גם רש"י בפירושו לויקרא (כא, ב), שפירש שהילפת היא מעין חזזית, והוסיף וכתב (שם כב, כב) שהגרוב והילפת הם מיני חזזית, והגרוב והילפת הם סוגים שונים של שחין.

רסג. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן מ"ט) וביאור הלכה (דיבור המתחיל "אבעבעות"), ולכן הכשיר במקרה שנוצרו באתרוג מקומות מחוספסים שנראים כמעין מראות אדומים מהקוצים. יש אומרים שחזזית שעלתה באתרוג לאחר שנקטף מהעץ אינה פוסלת, והובאו דבריהם במגן אברהם בהקדמה לסימן תרמ"ח, אולם המשנה ברורה פסק (סעיף קטן ל"ה) כמו הפרי מגדים (אשל אברהם סעיף קטן י"ט) ורוב הפוסקים האחרים, שהחזזית פוסלת את האתרוג גם אם היא עלתה בו לאחר שנקטף.

רסד. בערוך השולחן (סימן תרמ"ח סעיף ל"ו) כתב: "ובאמת באתרוגים שלנו לא נמצאו כלל חזזית כמין שחין, וזה היה נמצא באתרוג גינוב"א (יענווא) ובאתרוגי קארסיק"א (קורסיקה), ולא

חובת מצוות נטילת האתרוג. ה. אם נשאר חלק כלשהו של העוקץ המכסה את קרקעית גומת האתרוג, האתרוג כשר. ובהערה נ"ח כתב שכשם שהמשנה ברורה נטה להקל באתרוג שיש ספק אם הפיטים שלו ניטל, כך ניתן להקל גם באתרוג שיש ספק אם העוקץ שלו נפל באופן הפוסל את האתרוג.

בביכורי יעקב (סעיף קטן כ"ו) דן האם ניתן לחבר את העוקץ לאתרוג, והביא את שיטת הבית יעקב שהתיר ואת שיטת האליה רבה שחלק עליו ואסר, אולם למסקנה הכשיר אתרוג זה בימי חול המועד ופסל אותו ביום הראשון. ובסעיף קטן כ"ז כתב שבשעת הדחק יש לברך על אתרוג שניטל עוקצו, משני טעמים: א. שמא הלכה כשיטות המפרשות שדין ניטל העוקץ הכתוב במשנה נאמר על מה שנקרא היום פיטים. ב. גם כאשר ניטל העוקץ, השיעור שחסר מהאתרוג הוא פחות מאיסר.

רנט. כף החיים (סימן תרמ"ח סעיף קטן נ"ח).

רס. ארבעת המינים למהדרין (עמ' ש"צ).

אתרוג עם חשש לחזזית, המגדלים נמנעים מלמכור אותו. אולם בכל זאת חשוב ללמוד את ההלכות הללו גם למעשה, משום שחלק מההלכות האחרות הנוגעות לדיני האתרוג נלמדות מדיני החזזית.

המשנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ל"ח) כתב שחזזית פוסלת את האתרוג מדין הדר.

א. חזזית שעלתה באתרוג בשניים או בשלושה מקומות - פוסלת את האתרוג, גם אם החזזיות אינן מכסות את רוב שטח האתרוג.¹ הטור וראשונים נוספים סוברים שחזזית פוסלת בשניים ושלושה מקומות רק כאשר המיקום שלהן מתפרס על פני רוב שטח האתרוג, למרות ששטח החזזיות עצמן מתפרס רק על מיעוט שטח האתרוג (כגון שהחזזיות מרוחקות זו מזו). לשיטתם האתרוג כשר אם החזזיות נמצאות רק על צד אחד שלו, שכן לא ייתכן שהחזזיות יכסו את רוב האתרוג כאשר הן נמצאות רק על צד אחד, בשל הרווחים שביניהן. אולם הרי"ף גיאת וראשונים נוספים פוסלים את האתרוג גם אם החזזיות סמוכות זו

נמצא דתו ליכא באפשרותנו לסמוך בהאי עניינא כלל על שמועות שונות המתגלגלות מפה לאוזן או על איורים המודפסים בספרים שונים - כאילו מראה פלוני הוא ניהו ה'חזזית' השנויה במתניתין, דאיך יעלה על הדעת דדבר שנצטער בו אותו צדיק רבנו הפרי מגדים וקאמר עלה בפה מלא דאכתי אינו יודע מהו, יהיה פתרונו פשוט כל כך עד שיהא סיפק ביד כל בר בי רב לגלות רז זה על ידי הבטה בעלמא בספר תמונות". ונראה לעניות דעתי שלמרות שברור שיש לברר היטב מהי בדיוק החזזית, לא ניתן לפסול מסקנות הכתובות בספרים בגלל דברי הפרי מגדים. הפרי מגדים הרי כתב שארבעת המינים לא היו מצויים אצלו, ולכן כנראה לא היו לו מספיק אתרוגים כדי לברר מהי החזזית, שכן החזזית איננה תופעה מצויה.

רסה. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט').

באתרוגים שלנו". בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ח סעיף ל') כתוב שהיה יודע בקרב זקני ירושלים שבזמננו אין אדם יודע מהי חזזית אמיתית, ואמר שאיש אינו יודע היום מהי צורתה האמיתית של החזזית המוזכרת בשולחן ערוך. במאמר בתחומין (כ"א) הביא הרב ד"ר אופיר שמש מספר דעות לגבי החזזית של האתרוג: ד"ר פליקס זיהה את החזזית כפטריית העובש (*Penicillium*). פטריה זו מיוחדת לפירות הדר, וכנראה היא נוצרת כתוצאה מזילוף מים על האתרוג, וכך נוצרות באתרוג מעין חברבורות כהות. עמנואל לעף זיהה את החזזית עם החזזית המוכרת בימינו כ - Lichen, חזזית זו איננה מצויה היום.

ובספר דבר משנה (עמ' 204) כתב: "כתב הפרי מגדים (אשל אברהם סימן תרמ"ח סעיף קטן י"ח) 'ודע דחזזית זה אכתי איני יודע מהו...' ולפי כל הנ"ל

לזו ונמצאות על צד אחד של האתרוג, אף שהן אינן מתפרסות על רוב שטח האתרוג (ראה תמונה 20).^{רסו}

ב. בסעיף הקודם למדנו שהטור סובר שחזית הנמצאת בשניים או שלושה מקומות פוסלת רק אם היא מתפרסת על פני רוב שטח האתרוג, ולכן אם החזית עלתה רק על צד אחד של האתרוג, האתרוג כשר. גם לפי שיטה זו, אם החזיות מתפרסות על פני רוב היקף האתרוג (דהיינו על שני הצדדים של האתרוג), האתרוג פסול (ראה תמונה 21).^{רסז}

ונקיף את המראות הפסולים (כך שכל המראות ייכללו בשטח המוקף), יצא שרוב שטח האתרוג מוקף, כלומר שאין זה מספיק שהחוט ייגע בנקודות שיש בהן מראות פסולים, ואורכו של החוט מהנקודה הראשונה ועד לנקודה האחרונה יהיה כרוב ההיקף, אלא שצריך שהשטח שנוצר בתוך החוט על ידי חיבור כל הנקודות, יכלול את רוב שטח האתרוג. הגר"ש אלישיב זצ"ל פסק כשיטה זו (אשרי האיש חלק ג' עמ' רט"ז).
ראה תמונות 20-23.

לגבי אופן מדידת רוב היקף האתרוג: בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' שצ"ב) כתב שאם אדם תופס את האתרוג ומסתכל עליו בראייה שטחית וקשה לו להחליט מהו הצד הצר - צד ימין או צד שמאל, יש להכריע שיש רוב היקף בשני הצדדים.

בספר לקיחה תמה (הערה ס"ד) כתב שעל פי דברי המגן אברהם ניתן ליישב את דברי הט"ז (עיין הערות לסעיף ו'), שכתב ששני מראות של חזית שיש ביניהם רווח כחוט השערה אינם פוסלים את האתרוג. ושאלו על הט"ז: באיזה אתרוג

רסו. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י'). בספר כף החיים (סעיף קטן ע"ד) כתב שהשולחן ערוך פסק כשיטת הרי"ץ גיאת וסיעתו, ופסל אפילו כשיש שינוי מראה רק בצד אחד של האתרוג, דהיינו אפילו אם הנקודות סמוכות זו לזו.

רסז. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן מ"א) בשם המגן אברהם (סעיף קטן י"ג). בד"ן זה יש שלוש שיטות:

א. שיטת המגן אברהם שהובאה במשנה ברורה, כמובא לעיל.

ב. שיטת שולחן ערוך הרב (סעיף כ'), שחידש שיש דין של רוב היקף גם על אורך האתרוג. כלומר: כאשר החזיות נמצאות על שני צדי האורך של האתרוג, ואם ימתחו חוט ביניהם באופן שהחוט ייגע בכל החזיות אורכו של החוט יהיה כאורך רוב היקף האתרוג כשמקיפים אותו מכיוון הפיטם לכיוון העוקץ, האתרוג פסול.

ג. שיטת החזון איש (סימן קמ"ז אות ה'), שמראות פסולים פוסלים ברוב שטח האתרוג רק במקרה שאם ניקח חוט

ג. כאשר יש רק שתי חזזיות על האתרוג, בודקים אם החזזיות עלו על רוב שטח האתרוג באופן הבא: אם ניתן להתבונן באתרוג בלי לראות אף אחת משתי החזזיות, ברור שהן לא עלו על רוב שטח האתרוג. אולם אם בכל זווית שממנה מסתכלים על האתרוג רואים לפחות אחת משתי החזזיות, הרי זה מלמד שהחזזיות עלו ברוב שטח האתרוג, והאתרוג פסול.⁴⁵

ד. יש אומרים שלפי שיטת הטור, אם עלתה חזזית בארבעה מקומות ויותר, אולם החזזיות אינן מתפרסות על רוב שטח האתרוג, האתרוג כשר. אולם ראוי להחמיר שלא ליטול כלל אתרוג שעלתה בו חזזית ביותר משלושה מקומות.⁴⁶

ה. עלתה החזזית רק במקום אחד באתרוג: אם החזזית עלתה על רוב שטח האתרוג, האתרוג פסול, ואם החזזית עלתה על מיעוט שטח האתרוג,

ששתי חזזיות תעלינה ברוב שטח האתרוג, משום שתמיד ניתן למדוד את המרחק הקטן שביניהן. בספר ארבעת המינים לגרי"צ רימון שליט"א כתב (מהדורת תשע"ג עמ' 64, בהתייחסות לשינוי מראה שנלמד מדין חזזית): "עוד נראה שבשתי נקודות לעולם יהיה כשר, כיוון ששתי נקודות לעולם לא יהיו רוב היקף, שכן תמיד אם נמדוד מהצד הקרוב של הנקודות יהיה מיעוט היקף, ואין סברה שנמדוד מהצד הרחוק, שהרי לפי גישה זו אף שתי נקודות סמוכות תיחשבנה רוב היקף". אולם נראה שדבריו סותרים את דברי הפוסקים שהזכירו כולם את דין שתי הנקודות, ואכן בטייטא למהדורה החדשה ששלח לי הרב, לא כתוב שאתרוג שיש עליו רק שתי מראות איננה פסולה.

רסט. ביאור הלכה (דיבור המתחיל "שכלם") בשם הבית מאיר, אלא שבסיום דבריו של הבית מאיר לא היה פשוט לו להקל בכך, והביאור הלכה עצמו כתב שניתן להקל בכך בשאר הימים.

מדובר? אם מדובר באתרוג שהחזזיות שבו אינן על פני רוב שטח האתרוג, האתרוג כשר גם כאשר יש ביניהן רווח גדול מחוט השערה, ואם הרווח ביניהן קטן מחוט השערה, אלא שהן פרוסות על פני רוב שטח האתרוג, האתרוג פסול בכל מקרה מצד חזזית אחת שעלתה על רובו של האתרוג. אולם אם פוסקים שחזזית על פני רוב היקף האתרוג גם כן פוסלת, מדובר במקרה ששתי החזזיות אינן מתפרסות על פני רוב אורך האתרוג אלא על פני רוב היקפו, וממילא אם יש ביניהן רווח של חוט השערה והן נחשבות לשני מראות, האתרוג פסול, כדין שני מראות ברוב היקף האתרוג. אולם אם יש ביניהם רווח קטן מחוט השערה ושני המראות נחשבים למראה אחד, האתרוג כשר כדין חזזית אחת שעלתה ברוב היקף האתרוג.

רסח. פרי הדר לגרה"י מרגולין שליט"א (עמ' 42). ללא הסבר זה, לא ניתן להבין כיצד ייתכן

כשר. י"א אם החזוית עלתה על חצי האתרוג, ראוי לפסול את האתרוג. י"ב אם עלתה חזוית אחת על פני רוב היקף האתרוג ולא על פני רוב אורכו, האתרוג כשר. י"ג

ו. אם שני מראות של חזוית עלו באתרוג, וביניהן יש רווח קטן מאוד כמו חוט השערה, שני המראות נחשבים למראה אחד, והם פוסלים את האתרוג רק אם הם מכסים את רוב שטח האתרוג. י"ד

ער. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט').

רעג. רבים שאלו מדוע כתוב בגמרא ובראשונים "שניים או שלושה מקומות", הרי אם חזוית פוסלת כשהיא עולה בשני מקומות, כל שכן שהיא פוסלת כשהיא עולה בשלושה מקומות. ה"ט"ז (סעיף קטן י"ד) כתב שלמדים מכאן ששני מראות שיש ביניהם רווח כחוט השערה אינם פוסלים, משום שהם נחשבים כמראה אחד, וכדי ששני מראות יפסלו, צריך שיהיה ביניהם מספיק רווח כדי שניתן יהיה להכניס עוד מראה של חזוית. הפרי מגדים (משבצות זהב על דברי ה"ט"ז הנ"ל) כתב שגם לאחר הסברו של ה"ט"ז, לא מובן מה בדיוק הרווח שצריך להיות בין שני המראות. ואכן, רבים מהאחרונים דחו את הסברו של ה"ט"ז. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "בשניים או בשלושה מקומות") כתב שגם אם יש לדחות את הסברו של ה"ט"ז בהסבר המילים "שניים או שלושה מקומות", הרי שלהלכה יש לפסוק כמותו, ואין לפסול אתרוג שיש עליו שני מראות של חזוית שביניהם יש רווח קטן מאוד.

בספר לקיחה תמה (הערה ס"ד) כתב שלכאורה המרחק בין שתי החזויות צריך להיות תלוי בגודלן, וככל שהן גדולות יותר, צריך שהרווח ביניהן יהיה גדול יותר על מנת שהאתרוג יהיה פסול, אולם בפוסקים לא כתבו כן. כמו כן כתב שגם בשלוש חזויות, רווח כלשהו ביניהן איננו

רעא. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן מ"ד). המשנה ברורה שם מביא את שיטת הפרי מגדים שלא מספיק למדוד את שטח האתרוג כדי לברר אם החזוית אינה מכסה מחצית משטחו, אלא צריך שהעין תראה באופן ברור שהחזוית מכסה פחות מחצי משטח האתרוג. הביכורי יעקב (סעיף קטן ל"א) חולק על הפרי מגדים ומכשיר אתרוג שלא ניתן לראות בראייה בלבד שהחזוית מכסה פחות ממחצית שטחו, והדבר מתברר רק על ידי מדידה. ברור שכאשר לא מדובר על שעת הדחק, ראוי להחמיר כשיטת הפרי מגדים, אולם מציאות זו איננה שכיחה באתרוגים הנמכרים לפני סוכות. בשולחן ערוך הרב (סעיף כ') כתב שאפילו אם ברור לנו שהחזוית נמצאת רק על חצי מהאתרוג, האתרוג פסול, משום שדין מחצה כרוב נאמר רק לגבי מחיצות של שבת ושל סוכה ולגבי סכך, אך לא לגבי דינים אחרים, ורק בשעת הדחק ניתן להסתמך על השיטות האומרות שהאתרוג כשר אם החזוית נמצאת על חצי משטחו.

ערב. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ח סעיף קטן כ"ט), וזאת בניגוד לדין חזוית שעלתה בשניים או בשלושה מקומות.

- ז. חזזית על החוטם, אפילו בכלשהו, פוסלת את האתרוג.^{ע"ד}
- ח. אם יש מראה של בעבוע אחד על האתרוג, האתרוג פסול ביום הראשון מדין אתרוג שעלתה בו חזזית, וכשר בשאר הימים.^{ע"ה}
- ט. אם קילף את החזזית הפסולה כך שבמקום המקולף יש מראה של אתרוג ולא חסר כלום מהאתרוג (ראה דיני חסר לעיל סימן ד'), האתרוג כשר לכתחילה.^{ע"י} אולם אסור לקלף את החזזית ביום טוב.^{ע"י}
- י. יש אומרים שחזזית הנמצאת על תחתית האתרוג כך שלא רואים אותה בשעה שנוטלים את האתרוג, איננה פוסלת את האתרוג.^{ע"ה}

המבי"ט, חזזית כוללת לפחות שתי אבעבועות, וממילא בעבוע אחד אינו פוסל משום חזזית, ואילו האליה רבה פוסל גם בעבוע אחד. בשער הציון (אות נ"ד) כתב שבשאר הימים ניתן להקל כמו המבי"ט. בשולחן ערוך הרב (סעיף כ"ב) כתב שאפילו בחוטם, חזזית פוסלת רק כשיש בה מראה שתי אבעבועות.

רעו. הדין שמותר לקלף כתוב בשולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י"ד), וכתב המשנה ברורה (סעיף קטן נ"א) שבמקרה זה האתרוג כשר לכתחילה.

רעז. ביאור הלכה (דיבור המתחיל "אם").

רעה. אשל אברהם בוטשאטש (סימן תרמ"ח). ובספר כשרות ארבעת המינים (עמ' רע"ה) כתב שצריך עיון למעשה היות והוא חידוש גדול שלא נמצא בש"ס ופוסקים. יש להעיר שברור שאם החזזית איננה מכסה את רוב היקף האתרוג, היא לא תפסול בכל מקרה, כמו שאר דיני חזזית.

פוסל, שאם לא כן לא מובנת ההשוואה בין אתרוג שהחזזיות עלו בו בשני מקומות, לבין אתרוג שהחזזיות עלו בו בשלושה מקומות. אולם דבריו קשים, שהרי הט"ז רצה להסביר מדוע נכתב גם המקרה של שלוש חזזיות אם האתרוג פסול כבר כאשר עלו בו שתי חזזיות, וכתב שהדבר בא ללמדנו שהשטח שהחזזיות פרוסות עליו יכול להכיל שלוש חזזיות, והרווח הנדרש ביניהם נועד להפריד את החזזיות לשני מראות שונים ולומר שכל עוד הרווח ביניהן איננו גדול מחוט השערה, שני המראות נחשבים למראה אחד. וכיון שחזזית בגודל חוט השערה איננה נראית, לכן צריך שהמרחק בין שתי החזזיות יהיה גדול יותר כדי שהאתרוג ייפסל. אולם אם יש שלוש חזזיות, מספיק שיהיה ביניהן כחוט השערה כדי לפסול את האתרוג.

עדר. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט').

ערה. המשנה ברורה (סעיף קטן מ"ט) מביא מחלוקת בין המבי"ט לבין האליה רבה. לפי

סימן ט' – שינוי מראה

דיני שינוי מראה נלמדו מדין חזזית. פעמים יש באתרוג שינויי מראה הנוצרים מהאתרוג עצמו.^{רעט} בדרך כלל מדובר על נקודות (קטנות או גדולות) בצבעים שונים. ישנם צבעים הפוסלים את האתרוג במקרים מסוימים: שחור, לבן וירוק כהה, וישנם צבעים שאינם פוסלים את האתרוג כלל (למשל חום - מצוי מאוד שיש נקודה חומה על האתרוג. יש גם צבעים נוספים שאינם פוסלים). לעיל בסימן ד' נתבאר שיש נקבים שאינם פוסלים את האתרוג, אך החזון איש (סימן קמ"ז אות ה') כתב שכאשר יש באתרוג כמה נקבים, אפילו אם יש רק ספק אם הם גרמו שהאתרוג יהיה חסר, דינם כנקודות הפוסלות את האתרוג וראוי להחמיר ולפסול את האתרוג.

גוון הצבע משתנה לפי חווק האור. יש לבדוק את האתרוג בממוצע שבין אור קרני השמש לבין הצל על מנת לקבוע את צבע המראה.^{רפ} לכן הקונים אתרוגים בלילה צריכים לבדוק היטב שאין באתרוג מראות שקשה לראותם בחושך.^{רפא}

א. אם צבע האתרוג השתנה לצבע של חזזית (צבע קרוב לבז'), אך מלבד שינוי הצבע לא חל שינוי בקליפת האתרוג, האתרוג כשר.^{רפב}

יש לציין שברוב מחסני האתרוגים אין חלונות והאור אינו נכנס פנימה, כך שהמחסנים חשוכים למדי, והאור מגיע מנורות פלורוסנט שקשה לקבוע לפיהם את צבע המראות. במקומות ובשעות שאין די אור, מוטב לבדוק את האתרוגים לאור מנורת להט, וכך ניתן לראות גם בשעות הלילה את שינויי המראה.

רפא. יש גם לדעת שיש סוחרים המקפידים להוציא לדוכנים אתרוגים מסוימים דווקא בשעות הלילה.

רפב. לקיחה תמה (הערות והארות בסימן תרמ"ח, הערה ס"ו).

רעט. שינוי מראה שאיננו מהאתרוג עצמו איננו פוסל את האתרוג (שולחן ערוך הרב, סימן תרמ"ט, סעיף כ"ג). הגר"י זילברשטיין שליט"א בקובץ המועדים (סוכות, עמ' תשי"ג) מכשיר אתרוג שיהודי עם הארץ כתב עליו את שמו, משום ששינוי המראה שנוצר מהדיו איננו מהאתרוג עצמו.

רפ. כך הורה הגר"ש אלישיב זצ"ל (מובא בספר אשרי האיש חלק ג', פרק ל"א אות י"ד), וכתוב שם שהבדיקה נעשית כמו קביעת מראה דם נידה. בשו"ת שבת הלוי (חלק ט' סימן מ"ז אות ב') כתב שיש לבדוק את האתרוג בצל.

ב. ישנם שלושה מראות שדינם כחזזית, ולעתים הם פוסלים את האתרוג: שחור, לבן וירוק כהה.^{רפג}

עלה (בלעטל), כשם שמראה על אבעבוע כשר. אולם חשש להורות כן למעשה.

לעתים ישנן נקודות שחורות הנגרמות על ידי ריסוס, ולאחר שהריסוס מתייבש קשה להסירן. בספר ארבעת המינים השלם (עמ' רע"ח) כתב על פי שולחן ערוך הרב (סימן תרמ"ח סעיף כ"ג) ששינוי מראה שלא נוצר מעצם האתרוג כשר. אולם בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' כ"א) הקשה על דבריו של בעל התניא ומצא סתירה בדבריו, ולמעשה כתב שקיים קושי לדעת אם נקודה שחורה נוצרה מריסוס או מעצם האתרוג, ולכן כתב שניתן להכשיר את האתרוג רק אם הנקודה יורדת. גם בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' רי"ב) כתוב בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל שייכתן שאם הנקודות השחורות שנוצרו מהריסוס גדלו עם האתרוג עד שנדבקו לאתרוג, האתרוג פסול, ונשאר בצריך עיון, ונראה שגם לשיטתו אם ניתן להוריד את הנקודות, האתרוג כשר.

כאשר האתרוג עודנו ירוק, קשה לזהות עליו נקודות שחורות, ורק לאחר שהאתרוג מצהיב אפשר לראותן. בספר חוט שני (עמ' רפ"ג) כתוב בשם הגר"י קרליץ שליט"א, שאם יש על האתרוג נקודה שחורה שאיננה נראית במבט ראשון, האתרוג כשר, כיון שגם לאחר שהאתרוג יצהיב הנקודה לא תבלוט עד כדי לפסול את האתרוג. עצה טובה לקונים אתרוגים ירוקים בימים הראשונים של עשרת ימי תשובה, או לפני כן: להתבונן היטב בנקודות השחורות הנמצאות על האתרוג (אם ישנן), ולנסות לשער כיצד תיראנה הנקודות הללו לאחר הצהבת האתרוג. אולם בכל מקרה, אם יש באתרוג

רפג. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ז וסעיף כ"א). צבע ירוק פוסל את האתרוג משום שהירוק מראה שהפרי לא הגיע לגמר גידולו. השולחן ערוך כתב שמראה ירוק כהה פוסל את האתרוג רק אם הוא קבוע באתרוג, כלומר שגם אם ישהו את האתרוג זמן נוסף, הצבע הירוק יישאר (בניגוד לצבע הירוק הטבעי של האתרוג לאחר קטיפתו, שזמן מה לאחר מכן הוא משתנה לצהוב). אבל אם הצבע הירוק עתיד להשתנות ולהפוך לצהוב, אין המראה הירוק פוסל את הפרי, מכיון שמוכח שגידול הפרי הסתיים. אולם המשנה ברורה (סעיף קטן ס"ה) כתב שאין להסתמך על כך למעשה ואין לקנות אתרוג שהצבע הירוק שלו עוד לא השתנה.

בספר מועדים וזמנים (חלק ו' סימן ס"א) חידש שיש אתרוגים העתידים להישאר ירוקים, ורק אם יצהיבו אותם בתפוחים הם יתפכו לצהובים, ולשיטתו אתרוגים אלו פסולים לנטילה. היום משווקי האתרוגים מצהיבים את האתרוגים בגז אתילן ולא ניתן לדעת אם האתרוג היה מצהיב גם ללא שימוש בגז, ולשיטתו האתרוגים הללו פסולים לנטילה מספק. בספר פרי הדר (עמ' 52) כתב הגר"י מרגולין שליט"א שהיום רבים נוהגים להקל וליטול אתרוג ירוק שעוד לא התחיל להצהיב, משום שכל האתרוגים מצהיבים כשמששים אותם (ההדגשה במקור), וכיוצא בזה מובא בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' רי"ב) בשם הגרי"ש אלישיב, שבימינו אין אתרוג שצבעו ירוק ככרתי.

בספר ארבעת המינים השלם (עמ' קע"ז) כתב שלכאורה יש להתיר נקודה שחורה על גבי

ג. נקודה בצבע שחור, לבן או ירוק כהה, שעלתה על רוב שטח האתרוג, פוסלת את האתרוג.^{רפד}

ד. אם עלו על האתרוג שתיים או שלוש נקודות שחורות, לבנות או ירוקות, האתרוג פסול, גם אם הנקודות אינן מכסות את רוב שטח האתרוג. לפי שיטת

בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ח סעיף ח') כתוב שמראה לבן פוסל רק אם הוא בצבע דומה לחולצה לבנה, וכן כתוב בספר חוט שני (עמ' רפ"ה) בשם הגר"ש ברמן שכך היה עושה החזון איש. בספר אשרי האיש (חלק ג' פרק ל"א אות י"ד) כתוב בשם הגר"ש אלישיב זצ"ל שהיום לא מצוי מראה לבן, וכן שמעתי בשמו מכמה מתלמידי. אולם בהגהות מהרש"ם לאורח חיים (אות כ"ד) כתב שביום הראשון שנטילת ארבעת המינים היא מדאורייתא, יש להחמיר גם במראה הנוטה ללבן.

חלק מהנקודות הלבנות נגרמות מכנימות שהיו על האתרוג והוסרו, ובמקרה זה ניתן להוריד את הנקודה הלבנה על ידי שטיפת האתרוג. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ט"ו) כתב שאם הנקודה הלבנה אינה יורדת, האתרוג פסול, גם אם הנקודה נגרמה מכנימה.

בספר חוט שני (עמ' רפ"ג) כתוב בשם הגר"נ קרליץ שליט"א שנקודות כחולות שאינן כהות כצבע שחור (נוטות לשחור כהגדרתו), אינן פוסלות את האתרוג.

רפד. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ז). בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' רי"ג) כתוב בשם הגר"ש אלישיב זצ"ל שמוטב ליטול אתרוג ללא שינוי מראה, גם אם הוא פחות יפה בצורתו החיצונית או שיש עליו עלים, משום ששינוי מראה הוא פסול שפוסל בחלקו העליון של האתרוג.

נקודה שחורה שאיננה נראית עתה והיא תיראה רק לאחר שהאתרוג יצהיב, האתרוג כשר עד שהוא יצהיב והנקודה תיראה (אשרי האיש חלק ג' עמ' רי"א).

לעיתים ישנן נקודות שחורות הנגרמות מתולעת הנמצאת באתרוג, ובמקרה זה, בנוסף לדינים שנאמרו לגבי שינוי מראה, יש לבדוק היטב האם לא חסר מקליפת האתרוג (אך אם לא חסר בצד החיצוני של האתרוג, האתרוג כשר, משום שחיסרון בתוך האתרוג אינו נחשב חיסרון, כדברי החתם סופר סוכה לה, ב).

בספר מסורת משה (חלק א' עמ' קפ"ט) מובא: "הנה שכיח מאוד שבאתרוגים שלנו יש נקודות שחורות. ושאלתי רבנו (הכוונה לגר"מ פיינשטיין זצ"ל) אם שלוש נקודות למטה מהחוטם נחשבים כחזזית או כשינוי מראה, והאם שייך לטעון שמאחר ששכיח מותרים כדעת הרמ"א (שכתב כן לעניין עלים). והשיב רבנו דגם אם נחשיבו כשינוי מראה, יש להחשיבו ולכוללו בהתרת הרמ"א, אבל אמר רבנו, כל ההיתר הוא רק בדיעבד, ולכתחילה אם אפשר, יש להחמיר. ורק במציאות, הרבה פעמים הנקודות הם סתם לכלוך, ואינם שינוי מראה או חזזית שגדל שם, רק לכלוך שנדבק שם, ואם יש הוכחה שזוהו מה שהנקודה הוא, אפשר יש להקל על אותה נקודה".

הטור והראשונים האחרים שהובאה לעיל בדיני חזוית, הנקודות פוסלות רק כאשר המיקום שלהן מתפרס על פני רוב שטח האתרוג, למרות שהשטח של הנקודות עצמן הוא רק מיעוט משטח האתרוג (כגון שהנקודות מרוחקות זו מזו). לשיטתם האתרוג כשר אם הנקודות נמצאות רק בצד אחד של האתרוג. אולם לשיטת הרי"ף גיאת והראשונים האחרים שהובאה שם, גם אם שתיים או שלוש הנקודות אינן מתפרסות על רוב שטח האתרוג, האתרוג פסול, ולדעה זו האתרוג יהיה פסול גם אם הנקודות סמוכות זו לזו ונמצאות בצד אחד של האתרוג (ראה תמונה 20).^{רפ}

ה. גם לשיטת הטור, נקודות שחורות, לבנות או ירוקות כהות הנמצאות על פני רוב היקף האתרוג, פוסלות את האתרוג (ראה תמונה 21).^{רפ}

ימתחו חוט ביניהן באופן שהחוט ייגע בכל החזויות, אורכו של החוט יהיה כאורך רוב היקף האתרוג כשמקיפים אותו מכיוון הפיטם לכיוון העוקף, האתרוג פסול.

ג. שיטת החזון איש (סימן קמ"ז אות ה'), שמראות פסולים פוסלים ברוב שטח האתרוג רק במקרה שאם ניקח חוט ונקיף את המראות הפסולים (כך שכל המראות ייכללו בשטח המוקף), יצא שרוב שטח האתרוג מוקף, כלומר שאין זה מספיק שהחוט ייגע בנקודות המראה הפסול ואורכו של החוט מהנקודה הראשונה ועד לנקודה האחרונה יהיה כרוב ההיקף, אלא צריך שהשטח הנוצר בתוך החוט על ידי חיבור כל הנקודות, הוא רוב שטח האתרוג. הגרי"ש אלישיב זצ"ל פסק כדעת החזון איש (אשרי האיש חלק ג' עמ' רט"ז).

רפה. בשולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ז) השווה בין דיני חזוית לדיני מראות שחורים או לבנים, ובסעיף כ"א כתב שגם ירוק כהה פוסל. בספר כף החיים (סעיף קטן ע"ד) כתב שהשולחן ערוך פוסק כשיטת הרי"ף גיאת וסיעתו, ופוסל אפילו כששינוי המראה נמצא על צד אחד של האתרוג, דהיינו אפילו אם הנקודות סמוכות זו לזו.

רפו. כשיטתו בדיני חזוית שהובאה לעיל. כאמור לעיל, דין זה הובא במשנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן מ"א) בשם המגן אברהם (סעיף קטן י"ג). בדין זה יש שלוש שיטות (ראה תמונות 20-23):

א. שיטת המגן אברהם שהובאה במשנה ברורה, כמובא לעיל.

ב. שיטת שולחן ערוך הרב (סעיף כ') שחידש שיש דין של רוב היקף גם באורך האתרוג. כלומר: אם החזויות נמצאות על שני צדי האורך של האתרוג, ואם

ו. כאשר יש שינוי מראה בשני מקומות, בודקים אם שינויי המראה עלו על רוב שטח האתרוג באופן הבא: אם ניתן להסתכל על האתרוג כך שלא ניתן לראות אפילו שינוי מראה אחד, ברור ששינויי המראה לא עלו על רוב שטח האתרוג. אולם אם בכל זווית שמסתכלים ממנה על האתרוג, רואים לפחות אחד משני שינויי המראה, ברור ששינויי המראה עלו על רוב שטח האתרוג, והאתרוג פסול.^{י"ז}

ז. נקודה שחורה, לבנה או ירוקה כהה על החוטם, פוסלת את האתרוג בכלשהו.^{י"ח}

ח. יש אומרים שאתרוג צהוב שיש בו הרבה נקודות ירוקות, פסול מדין מנומר, גם אם הנקודות הירוקות אינן כהות כעשבי השדה. אולם רבים נהגו להקל בזה, והדבר מצוי מאוד באתרוגים שהתחילו להצהיב.^{י"ט}

ט. יש אומרים שמראות שונים של פסול, כגון נקודה שחורה ונקודה לבנה, מצטרפים זה לזה לפסול את האתרוג.^{כ'}

רפ"ז. בביכורי יעקב (סימן תרמ"ח סעיף קטן מ"ד) כתב שלפי השיטה הפוסלת מנומר במראות כשרים, האתרוג יהיה פסול גם במקרה זה. אולם בספר אשרי האיש (חלק ג' פרק ל"א אות כ"ג) מובא בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל שיש מקום להקל באתרוג זה הואיל ומראה זה הוא מראה רגיל באתרוג, ולכן אינו נחשב כלל לשינוי מראה, וכך דעת הגר"נ קרליץ שליט"א (חוט שני עמ' רפ"ב), שאתרוג זה איננו בכלל מנומר, הואיל ומנומר באתרוג הוא שינוי בצורת האתרוג (כגון שיש בו קילופים או נקודות שלא אמורות להיות בו), אבל כאשר האתרוג מצהיב, חלק טבעי מתהליך ההצהבה הוא שיש מקומות שיש בהם עדיין מראה ירוק.

רצ. אשל אברהם בוטשאטש (סימן תרמ"ח סעיף

ט').

רפ"ז. פרי הדר לגרה"י מרגולין שליט"א (עמ' 42). ללא הסבר זה, לא ניתן להבין כיצד ייתכן ששתי נקודות יעלו על רוב שטח האתרוג, משום שתמיד ניתן למדוד את המרחק הקטן שביניהן. בספר ארבעת המינים לגרי"צ רימון שליט"א, (מהדורת תשע"ג עמ' 64), כתב: "עוד נראה שבשתי נקודות לעולם יהיה כשר, כיוון ששתי נקודות לעולם לא יהיו רוב היקף, שכן תמיד אם נמדוד מהצד הקרוב של הנקודות יהיה מיעוט היקף, ואין סברה שנמדוד מהצד הרחוק, שהרי לפי גישה זו אף שתי נקודות סמוכות תיחשבנה רוב היקף". אולם נראה שדבריו סותרים את דברי הפוסקים שהזכירו כולם את דין שתי הנקודות, ואכן בטיטא למהדורה החדשה ששלח לי הרב, לא כתב ששתי נקודות אינן פוסלות.

רפח. כדיני חזית שהובאו לעיל.

י. אם קילף נקודה הפוסלת את האתרוג באופן שבמקום המקולף יש מראה של אתרוג ולא חסר ממנו כלום, האתרוג כשר לכתחילה (כמבואר לעיל בדיני חסר), אולם אסור לקלף את הנקודה הפוסלת ביום טוב.^{רצא}

יא. יש אומרים שנקודה שחורה על עלה (בלעטל) איננה פוסלת את האתרוג, אפילו אם העלה נמצא על חוטם האתרוג.^{רצב}

יב. יש אומרים שדין נקודות אדומות כהות כדין נקודות שחורות ולבנות.^{רצג}

יג. נקודה חומה איננה נחשבת שינוי מראה הפוסל. אם ישנה נקודה שבמבט ראשון נראית כנקודה שחורה, ולאחר התבוננות ניתן לראות שהיא חומה, יש להתייחס אליה כאל נקודה שחורה.^{רצד}

רצד. בספר ארבעת המינים השלם (עמ' קע"ז) רצה לתלות דין זה במחלוקת האחרונים בדין הדס קטום. הראשונים (הרמב"ן ועוד) כתבו שהדס קטום כשר משום שהעלים מסתירים את מקום הקטימה. הפרי מגדים הסיק מכך שאם מקום הקטימה גלוי, ההדס פסול. לעומת זאת החזון איש כתב שחכמים לא חילקו בדבריהם, ולאחר שהכשירו הדס קטום שהעלים מסתירים את מקום הקטימה שלו, הכשירו גם הדס שהקטימה שלו גלויה. אך במחילה ממנו לא הבנתי כלל את ההשוואה. החזון איש כתב שחכמים לא נתנו את דבריהם לשיעורים ומשעה שהדס קטום הוכשר בגלל שבדרך כלל הקטימה מוסתרת, הם קבעו שאין לפסול הדס קטום בשום מקרה, גם כאשר מקום הקטימה איננו מוסתר. אבל בעניין המראה, תקנת חז"ל היא שהמראה תלוי בראיית האדם, ושהראייה קובעת את הדין, ולכן כשם שנקודה שחורה שאיננה נראית איננה פוסלת, משום שהקובע לעניין הפסול הוא ראיית האדם, כך גם להיפך, נקודה שבמבט ראשון נראית פסולה ורק לאחר התבוננות ניתן לראות שהיא

רצא. כדיני חזוית שהובאו לעיל.

רצב. הפרי מגדים כתב (אשל אברהם סימן תרמ"ח סעיף קטן י"ט) שכאשר יש מראה פוסל על האבעבוע שאיננו גבוה מהאתרוג, אין זה פוסל את האתרוג, משום שדרכה של האבעבוע להעלות עליה מראות פסולות (וזאת בניגוד לחזוית הגבוהה מהאתרוג שמראה פסול העולה עליה פוסל את האתרוג). המשנה ברורה הביא את דבריו בשער הציזון (אות נ"ו). בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' כ"ב) כתב שנראה שצריך להחמיר בנקודה שחורה על גבי עלה. בספר פסקי תשובות (סעיף קטן ט"ז) כתב שייטכן שהפרי מגדים הכשיר רק בנקודה שחורה על גבי חזוית, ולא על גבי עלה.

רצג. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "אם הוא") כתב שהחיי אדם סובר שצבע אדום הוא ממראה האתרוג. אולם בפרי מגדים כתב שאדום כהה איננו ממראה האתרוג, ורק אדום בהיר נחשב למראה האתרוג.

יד. חלק מהנקודות החומות נוצרות כתוצאה ממיץ היוצא מהאתרוג לאחר שהוא מקבל מכה. נקודות אלה אינן פוסלות את האתרוג.⁷³

טו. לעתים בעת גידול האתרוג על העץ, גדל עלה סמוך לאתרוג ומכסה חלק ממנו, והדבר גורם להיווצרות כתם בהיר (ולעתים אף לבן). במקרה זה המראה הלבן איננו פוסל, משום שמקום העלה עתיד להצהיב עם שאר האתרוג (ראה תמונה 27).⁷⁴

טז. לעתים לאחר שנוגעים באתרוג פעמים רבות, נראים בו כתמים חומים. כאשר כתמים אלו נוצרים כתוצאה ממשמושי מצווה, כלומר כתוצאה מנטילת האתרוג בחג, האתרוג כשר.⁷⁵

רצז. חתם סופר בחידושו לסוכה (לו, א דיבור המתחיל "ניקב"), וכדאי לראות את היסוד שבדבריו: "והנה אתרוג המנומר או נקלף ונעשה כמנומר בשניים ושלושה מקומות, דמשמע דפסול משום הדר אפילו בשארי יומי להפוסלים הדר כל שבעה, מכל מקום נראה לי דרוב פעמים על ידי משמוש היד ורוב הנענועים נולדו בו נימורים נימורים, וגם נקלף קצת מקומות מהעור העליון הקליפה החיצונה ונעשה מקומות כמנומר, ומי יודע אם הוא ממראה האתרוג. וכן משמע לעיל ל"ה ע"ב פירש רש"י ד"ה מפני שמפסידה קליפתה החיצונה נמאסת במשמוש הידיים, עיין שם, ואי אפשר שיהיה כל פעם מראה אתרוג באותו הכתמים והבהרות שנולדו מזיעת הידיים, נראה לי דהוה הדר, כיון שבאו על ידי מצוותו - זהו הודו והדרו", ומדבריו למדנו את היחס הראוי לקיום המצוות.

בספר חזון עובדיה (עמ' רנ"ט) כתב שהסברה של החתם סופר להקל במשמושי מצווה נאמרה רק לפי שיטת השולחן ערוך המכשיר פסולי הדר בימי חול המועד, אך לפי הרמ"א האוסר ליטול

כשרה, פוסלת את האתרוג. לכן כתבנו למעלה שיש להתייחס לנקודה זו כנקודה שחורה.

רצה. חזון איש (סוף סימן קמ"ז). במקרה זה כדאי מאוד לשטוף את מקום המכה, וכך למנוע את היווצרות הנקודה החומה. יש להעיר שפעמים רבות סוחרי האתרוגים מורידים נקודות שחורות מן האתרוג, ואף שמותר לעשות כן, פעמים הם פוצעים את האתרוג עצמו ומוציאים ממנו מיץ, ורק לאחר זמן נוצרת נקודה חומה במקום הפציעה. לעתים הדבר כרוך במקח טעות ממש, משום שהקונה סבור שהוא קנה אתרוג נקי מנקודות, גם מנקודות שאינן פוסלות, ובפועל הוא קיבל אתרוג שיש בו נקודות. פעמים רבות אתרוג נקי נמכר במחיר סביר, משום שהורידו ממנו נקודה שחורה, ומי שהוריד את הנקודה לא היה בטוח שהוא לא פצע את האתרוג, הואיל ובדרך כלל רק כעשרים וארבע שעות לאחר הורדת הנקודה אפשר לדעת בוודאות אם הייתה פציעה של האתרוג או לא.

רצו. כשרות ארבעת המינים (עמ' ט"ו).

יז. יש אומרים ששינוי מראה פסול הנמצא בתחתית האתרוג כך שלא רואים אותו בשעה שנוטלים את האתרוג, אינו פוסל את האתרוג.^{יחצ}

יח. אתרוג שהתקלף עד שהבשר הלבן שבו נראה, יש מחמירים ואומרים שדנים את מקום הקילוף כשינוי מראה, ואין ליטול את האתרוג גם בימי חול המועד (שחסר כשר בהם), ויש אומרים שאין זה שינוי מראה, כיון שהבשר הלבן הוא חלק מהאתרוג, ולכן אין ליטול אתרוג זה ביום הראשון מדין חסר, אבל אפשר ליטול אותו בימי חול המועד.^{יציט}

מהמצווה, ואכן כשרבים עוברים ובודקים את האתרוג (דבר המצוי כאשר האתרוג נמצא כמה ימים על הדוכן), נולדים באתרוג סימני נימור, וייתכן שהחתם סופר אכן היה מכשיר במקרה זה. כמו כן לפי הזכר יהוסף שהובא לעיל, ברור שניתן ליטול אתרוג כזה. למעשה בימינו אין כל כך סיבה להקל וליטול אתרוג כזה, משום שבימינו האתרוגים מצויים, אך בשעת הדחק ניתן להקל וליטול אותו.

רחצ. אשל אברהם בוטשאטש (סימן תרמ"ח). ובספר כשרות ארבעת המינים (עמ' רע"ה) כתב שהדבר צריך עיון למעשה, משום שהוא חידוש גדול שלא נמצא בש"ס ובפוסקים. יש להעיר שברור שאם שינוי המראה איננו נמצא על רוב היקף האתרוג, האתרוג כשר, כמו בכל שינוי מראה. בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' שפ"ט) כתב שהגר"נ קרליץ שליט"א הורה לו להקל בזה.

רצט. בשו"ת צמח צדק (אורח חיים סימן ס"ה, הובאו דבריו בספר ארבעת המינים השלם עמ' רע"ז) כתב שיש להחמיר בכך ולהחשיב את מקום הקילוף כשינוי מראה, אולם החזון איש (סימן קמ"ז סעיף קטן כ"ב) כתב שיש להקל בכך, ובאופן דומה כתב בספר חיים וברכה (אות קל"ג). ונראה שכיון

פסולי הדר בחול המועד, אי אפשר להכשיר אתרוג שיש בו כתמים ממשמושי מצווה, וכך כתב שם בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל. בסיום דבריו כתב שמי שסומך על החתם סופר לא הפסיד. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' י"ט) כתב שלכאורה ניתן להסתמך על סברת החתם סופר רק אם הכתמים נעשו בחול המועד, אבל ביום הראשון, שהאתרוג פסול מדאורייתא, לא נראה שסברה זו תועיל. אך בסוף דבריו כתב בשם שו"ת "זכר יהוסף" שיש להתיר גם ביום הראשון. סברתו של הזכר יהוסף היא שאם מקלפים את הנקודות החומות, האתרוג חוזר למראהו הראשון, ולכן אין שום חיסרון במראה של הכתמים החומים הנוצרים ממשמוש היד. בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ט' סימן ל"ב) הביא את דברי הזכר יהוסף, וכתב שלפי דבריו ניתן להכשיר אתרוג גם כאשר הכתמים נעשו במשמוש שלא של מצווה.

בספר נטעי גבריאל (עמ' קכ"ג) כתב: "אכן אם נעשה מנומר על ידי אחיזה בחנות בשעת הקנייה, בוודאי אין זו הדר ופסול". אך יש להעיר, שאמנם החתם סופר כתב שהאתרוג נעשה מנומר "על ידי משמוש היד ורוב הנענועים", אולם ייתכן שגם בחירת האתרוג נחשבת חלק

סימן י' – עלים (בלעטל'ך)

שולי העלים של עץ האתרוג הם קוצניים, ופעמים רבות קצה העלה פוגע באתרוג ושורט אותו. כאשר האתרוג עדיין מחובר לעץ - מקום החתך מגליד, אך נוצרת כעין צלקת בצבע קרם. צלקת זו נקראת "עלה" (או "בלעט'ל" באידיש) בגלל הדרך שבה היא נוצרה. צלקות אלו נוצרות גם על ידי הקוצים הנמצאים בענפי עץ האתרוג (ראה תמונה 29).

א. עלה שאיננו גבוה מהאתרוג ואיננו ניכר במישוש היד - אינו פוסל את האתרוג.^ש

ב. עלה איננו פוסל את האתרוג גם אם הוא נמצא על החוטם.^{שא}

שא. הדגול מרובה כתב שלפי הטעם הראשון המובא ברמ"א להכשיר את העלים (ראה הערה קודמת), העלה פוסל בחוטמו, משום שלפי הטעם הראשון העלה אינו נחשב כמראה אתרוג, וממילא הוא פוסל בחוטם כמו כל שינוי מראה. אולם המשנה ברורה (שער הציון אות נ"ו) דחה את דבריו וכתב שאפילו לפי הטעם הראשון שכתב הרמ"א, אין לפסול עלה בחוטם, שהרי לא מצאנו שפסלו אותו בגוף האתרוג כדין שינוי מראה.

בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ז סעיף י"ז) כתוב שהגרי"י פישר זצ"ל היה מקפיד על אתרוג שגידולו יפה, ולפעמים היה מעדיף אתרוג שיש בו למטה עלה או נקודה שחורה, מאתרוג נקי שצורת גידולו אינה יפה. ובשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל מובא (אשרי האי"ש חלק ג' פרק ל"א אותיות כ"ה-כ"ו) שאתרוג שיש בו עלים כשר גם אם הם מפוזרים בכלול, כיון שעלים באתרוג הוא דבר רגיל, ולכן עדיף ליטול אתרוג יפה עם עלים מאתרוג ללא עלים שאין גידולו נאה.

אולם בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' נ"ט) כתב שגם לפי שיטת המשנה ברורה, יש מקום

שמדובר על נטילה בימי חול המועד, שחיובה מדרבנן, ניתן לסמוך על השיטות המקלות.

ש. רמ"א (סימן תרמ"ח סעיף י"ג), וכתב שני טעמים להכשר העלים: משום שהעלה איננו גבוה מהאתרוג ואיננו ניכר במישוש היד, וממילא אינו נחשב חזזית, ומשום שהעלה עצמו נחשב למראה רגיל של אתרוג, היות וכך דרך גידולם של האתרוגים. במשנה ברורה (סעיף קטן נ') כתב שלפי הטעם השני העלה יהיה כשר גם אם הוא גבוה מהאתרוג, וגם אינו פוסל בחוטם. בשולחן ערוך הרב (סעיף כ"ג) הכשיר עלים גם כשהם גבוהים מגוף האתרוג. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "דנחשבים") כתב שלמרות שמראה האתרוג עצמו שונה ממראה העלים, מראה העלים נחשב כמראה טבעי של האתרוג, ולכן אינו פוסל את האתרוג.

בספר חוט שני (עמ' רפ"א) כתוב שהגר"נ קרליץ שליט"א סבור שניתן להרגיש כמעט כל עלה, משום שהקליפה של האתרוג משתנה קצת במקום העלה. לכן כתב שכונת הרמ"א שהעלה כשר אם כשממשיים אותו לא מרגישים גוש גבוה משאר האתרוג.

ג. גם אם יש באתרוג כמה עלים, האתרוג אינו נפסל משום מנומר, שכיין שהעלה הוא מראה שכיח, הוא איננו נחשב כלל לשינוי מראה.^{שכ}

ד. בשעת הדחק ניתן להקל ולהכשיר אתרוג שיש בו עלה הניכר במישוש היד.^{שג}

ואין עליו שאלות הלכתיות בחלק שמתחת לחוטם, נמכר בדרך כלל לסוחרים במחיר יקר מאוד, ורק הסוחרים המוכרים את האתרוגים היקרים מאוד מוכרים אתרוגים כאלה (בדרך כלל האתרוגים הללו לא נמצאים בשווקים, אלא אצל המוכרים בבתים, ואפילו לסוחרים עצמם קשה להשיג כמות גדולה של אתרוגים מובחרים ברמה זו). פעמים רבות ניתן למצוא אתרוג שחוטמו נראה נקי לגמרי מעלים והוא נראה מאוד מהודר ומחירו סביר. בדרך כלל הסיבה לכך היא שהתעוררה שאלה לגבי אתרוג זה אצל הממיינים, כגון שהם קילפו נקודה שחורה ולא היו בטוחים שהצליחו לקלף את האתרוג בלי להוציא ממנו מיץ, או שהתעוררה שאלה על כשרות האתרוג שאיננה נראית במבט ראשון, או שהאתרוג הגיע בטעות לארגזים של האתרוגים הרגילים.

שב. עיין ספר לקיחה תמה (הערות והארות בסימן תרמ"ח, הערה צ'). בביאור הגר"א (סימן תרמ"ח סעיף י"ג) כתב שהעלה הוא שינוי מראה, אלא שהוא מראה כשר. על פי דבריו כתב בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' נ"ט) שיש להדר לקחת אתרוג ללא עלים, היות ויש שיטות הסוברות שמנומר שייך גם בשינוי מראה למראה כשר. אולם המשנה ברורה (שער הציון אות נ"ו) כתב שעלה איננו נחשב כלל לשינוי מראה.

שג. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן נ').

להדר לקחת אתרוג שנקי לגמרי מעלים בחוטם. בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ח סעיף ט"ז) כתוב שעלה פוגע קצת בהידור האתרוג, ושיש לזוהר מעלה גדול או מהרבה עלים קטנים.

בספר מועדים וזמנים (חלק ב' סימן קכ"ד) כתב שיש דרגות שונות באתרוג עם עלים (משום שהשווה זאת לחזזית):

א. אתרוג נקי לגמרי - זו מצווה מן המובחר.

ב. אתרוג נקי לגמרי בחוטם ומתחת לחוטם יש רק עלה אחד.

ג. אתרוג נקי לגמרי בחוטם ולמטה עד שלושה עלים הנמצאים בצד אחד, הן מבחינת היקף והן מבחינת אורך (וכאשר יש יותר משלושה עלים יש להסתפק).

ד. אתרוג שחלקו העליון איננו נקי (כל עוד אין זה בחוטם לפי דעת הרמב"ם. עיין שער ט' הרחבה ד').

ה. גם כאשר יש עלים רבים בחלק העליון והתחתון של האתרוג, האתרוג עדיין כשר.

יש לדעת שאתרוג שהוא נקי לגמרי בחוטמו מכל שינוי מראה ועלה, והוא בעל צורה יפה,

סימן י"א – דינים נוספים באתרוג

א. לעתים כאשר האתרוג נרטב לאחר הקטיפה באופן משמעותי, הוא תופח. אם האתרוג תפח ברובו - הוא פסול.^{זש} ואם האתרוג תפח בחוטמו בשיעור כלשהו, יש להימנע מליטול אותו.^{שה}

ב. אתרוג שרובו רקוב פסול. אם האתרוג רקוב רק בחוטמו בשיעור כלשהו, יש להימנע מליטול אותו.^{שי}

ג. אתרוג שרובו כבוש, אם הוא היה כבוש בחומץ חזק, הוא פסול גם אם היה בחומץ פחות מעשרים וארבע שעות.^{שז} אולם אם הוא היה כבוש במים, במשקים אחרים או בדבש, הוא נפסל רק אם היה בהם עשרים וארבע שעות רצופות.^{שח}

בשניים או בשלושה מקומות - הוא פסול גם כשהתפזר על רוב שטח האתרוג, גם אם המראות עצמם אינם תופסים את רוב שטח האתרוג).

שה. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "נפל") התלבט האם תפח בחוטמו פסול משום שהחוטם נראה יותר לעיניים, או שרק פסולי חזזית ושינוי מראה פוסלים בחוטם, ונשאר בספק.

שו. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ו). ובביאור הלכה (דיבור המתחיל "נפל עליו") כתב ששיעורו ברובו, ושהשולחן ערוך פסק לפי ההסבר הראשון של רש"י בגמרא (לו,א; עיין סעיף קודם בהערות). בעניין החוטם הסתפק הביאור הלכה אם הריקבון בחוטמו פוסל משום שהחוטם נראה יותר לעיניים, או שרק פסולי חזזית ושינוי מראה פוסלים בחוטם, ונשאר בספק.

שז. יש שכתבו ששיעור כבוש בחומץ הוא שמונה עשרה דקות. עיין משנה ברורה בהוצאת דרשו (סימן תרמ"ח, הערה 95). ונחלקו האחרונים בטעם פסול כבוש: לפי הביכורי יעקב (סעיף קטן

דש. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ו). בביאור הלכה (דיבור המתחיל "נפל עליו") הפנה למקור ההלכה במסכת סוכה (לו,א) "תפוח, סרוח - פסול". ופירש רש"י שם שני פירושים. הראשון: כאשר האתרוג נרטב הוא תופח והוא נפסל, וכאשר האתרוג נרקב, הוא פסול מדין "סרוח". בפירושו השני שם פירש שאתרוג תופח רק כשהוא נרקב, ואם הוא רק תופח - הוא לא נפסל, ואילו סרוח פירושו שיש בו ריח רע בגלל תולעים. השולחן ערוך פסק על פי ההסבר הראשון של רש"י. בהמשך דבריו כתב הביאור הלכה שבשולחן ערוך לא הוזכר שיעור התפיחה, אלא שמסתבר שהאתרוג נפסל כאשר הוא תופח ברובו. בביכורי יעקב (סעיף קטן מ') כתב שלא ניתן לפרש כפירושו השני של רש"י, שסרוח היינו שתולעים אכלו אותו, משום שבמקרה זה האתרוג פסול בכל מקרה מדין חסר. ובסעיף מ"ג כתב שלא כמו המשנה ברורה, וכתב ששיעור הפסולים הללו איננו ברובו, אלא הוא כדין חזזית (כלומר שאם תפח במקום אחד - פוסל רק ברובו, ואם תפח

ד. אתרוג מבושל פסול.ש"ט

ה. אתרוג מנומר, כלומר שיש בו כתמים שונים - פסול.ש"י

ו. אתרוג שגדל בתבנית השונה מצורת אתרוג, פסול. אולם אם הוא גדל בתבנית בצורת אתרוג, כשר.ש"א

ז. אתרוג המרוח בחומרי ריסוס או בחומרי חיטוי או בחומרים משמרים, כשר, למרות שלא ניתן לאכול אותו עד שיעבור זמן משמעותי מאז מגע האתרוג עם החומר.ש"ב

הפוסקים דנים בדין כבוש בקרח ובמקפאי, אך לא ניכנס לדון בזה, כיון שבכל מקרה לא כדאי להכניס אתרוג למקפאי או למקרר, משום שהשהייה בהם עשויה לפגוע באתרוג.

ש"ט. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ו).

ש"י. שולחן ערוך (שם). במשנה ברורה (סעיף קטן נ"ה) כתב שיש מחלוקת האם האתרוג נפסל מדין מנומר רק כאשר יש בו מראות פסולים (חזונית, שחור, לבן, ירוק כעשבי השדה), או שאפילו אתרוג המנומר במראות כשרים פסול. בשער הציון (אות ס"ב) כתב שמהשולחן ערוך ומהגר"א משמע לכאורה שהאתרוג נפסל רק כאשר הוא מנומר במראות פסולים, אך למעשה נשאר בספק.

שי"א. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י"ט). השולחן ערוך אמנם כתב שהאתרוג פסול רק אם התבנית עשויה כמו "בריה אחרת", כלומר: בתבנית של משהו אחר, אך הביאור הלכה (דיבור המתחיל "ועשאו") כתב שכל תבנית שאיננה בצורת אתרוג פוסלת אותו.

שי"ב. כשרות ארבעת המינים (עמ' ע"ד).

מ"ב), כבוש פסול משום שאינו הדר, ואילו בשו"ת שבט הלי (חלק א' סימן קע"ו) כתב שאתרוג כבוש פסול בגלל שהוא השתנה מהמהות הטבעית שלו.

ש"ח. דין כבוש בחומץ כתוב בשולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ו). במשנה ברורה (סעיף קטן נ"ד) כתב שיש לחלק בין אתרוג כבוש בחומץ, שנפסל אם שהה כדי רתיחה (דהיינו כמה דקות), לבין אתרוג כבוש במים או בשאר משקים או בדבש שנפסל רק לאחר שהיה כבוש במשך עשרים וארבע שעות (המשנה ברורה חולק בזה על הב"ח, שהתיר לכבוש את האתרוג בדבש). בשער הציון (אות ס') כתב שהשולחן ערוך דיבר על חומץ חזק, ובכף החיים (סעיף קטן ק"א) כתב שחומץ חזק הוא חומץ המבעבע כאשר שופכים אותו לקרקע (ומשמע שכאשר הוא כבוש בחומץ רגיל, האתרוג נחשב כבוש רק אם שהה בחומץ עשרים וארבע שעות), ובאות ס"א כתב שדבש קרוש איננו נחשב מבושל. בביכורי יעקב (סעיף קטן מ"ב) כתב שאתרוג כבוש פסול מטעם הדר, ולכן אם לא השתנה המראה של האתרוג לאחר שנכבש, הוא כשר. אולם המשנה ברורה לא הביא את דבריו.

סימן י"ב – חוטם האתרוג

דינים מיוחדים נאמרו לגבי החלק העליון של האתרוג, הנקרא "חוטם". ונחלקו הראשונים מדוע דינים אלו נאמרו דווקא בחוטם ולא בשאר האתרוג, וכן נחלקו מהי ההגדרה המדויקת של מקום החוטם. רש"י כתב שמחמירים יותר בחוטם בגלל שהחוטם הוא החלק באתרוג הנראה יותר לאדם כאשר הוא מסתכל על האתרוג. ש"י השולחן ערוך כתב שהחוטם הוא "ממקום שמתחיל להתקצר ולהתחדד כלפי ראשו", כלומר מתחילת השיפוע ועד סוף האתרוג. ש"י להרחבה בעניין החוטם וללימוד השיטות השונות שנאמרו

כרש"י. הביאור הלכה (דיבור המתחיל "ממקום") כתב שלשיטת השולחן ערוך, אתרוג שיש עליו דבר הפוסל בחוטם על הרצועה הקצרה שרש"י הגדיר כחוטם, אפשר לברך עליו אפילו ביום הראשון. בכף החיים (סעיף קטן ע') חלק עליו וכתב שספק ברכות להקל, ולכן אין לברך על אתרוג זה ביום טוב ראשון. אולם הגר"ע יוסף זצ"ל (שו"ת יביע אומר חלק י' סימן ח') סובר שבמקרים כאלו, שהספק איננו בברכה אלא במצווה, כלומר שהספק איננו האם צריך לברך, אלא האם האתרוג כשר, אין אומרים "ספק ברכות להקל".

ישנן עוד שתי שיטות לגבי מקום החוטם: הרמב"ם (הלכות לולב, פרק ח' הלכה ז') וסיעתו סוברים שהפיטם או הדד הוא החוטם (ישנה מחלוקת בהבנת דברי הרמב"ם), ואילו הריטב"א והר"ן בחידושיהם למסכת סוכה (להב, כתבו שהחוטם הוא רק החלק שמתחת לפיטם, בסוף שיפוע האתרוג (ראה תמונה 24).

בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' ע"ט) הבין שהביאור הלכה סובר שהחוטם מתחיל מעל לחצי גובהו של האתרוג, כלומר שרוב שטח האתרוג נמצא מתחת לחוטם. ברם המעיין שם

שיג. מסכת סוכה (להב, דיבור המתחיל "ובחוטמו"). אבל בספר לקיחה תמה (סימן י') כתב שהרמב"ם והראב"ד סוברים שיש להחמיר בחוטם בגלל שראש האתרוג הוא החלק החשוב באתרוג, ולא בגלל שהחוטם נראה יותר.

שיד. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט'). יש כמה שיטות בהגדרת החוטם (ענין שער ט' הרחבה ד'), אך כאן נסתפק בהבאת שתיים מהן (ובהמשך יובאו השיטות הנוספות). רש"י (להב, דיבור המתחיל "ובחוטמו") כתב שהחוטם הוא המקום שממנו מתחיל השיפוע, ומשמע מדבריו שהחוטם כולל רצועה דקה המקיפה את המקום שממנו מתחיל שיפוע האתרוג. אולם הרא"ש (מסכת סוכה, פרק שלישי, סימן כ') כתב שהכוונה היא לכל השיפוע, ולא רק לרצועה קצרה, כמו שכתב רש"י. בערוך השולחן (סעיף ל"ג) כתב שכוונת רש"י היא לשיטת הרא"ש, אלא שהוא ציין רק את תחילת מקום השיפוע.

מלשון השולחן ערוך משמע שהוא פוסק כשיטת הרא"ש, אך מחצית השקל (בסוף הסימן) כתב שראוי להחמיר ולכלול בחוטם גם את שיטת רש"י וגם את שיטת הרא"ש, ורק בשעת הדחק ניתן להקל ולפסוק כמו הרא"ש ושלא

בראשונים בהגדרתו ובהבנת הסיבה שנאמרו בו פסולים חמורים יותר מאשר בשאר האתרוג, עיין שער ט' הרחבה ד'.

א. יש מחמירים ופוסלים אתרוג שחוטמו סדוק בכלשהו. ש"ט

אבל בשו"ת שבט הלוי (חלק ח' סימן ק"ג) כתב שהחוטם מתחיל בכל צד במקום התחלת השיפוע שבאותו הצד ולפי זה יוצא שבצד אחד של האתרוג השיפוע יתחיל ממקום גבוה יותר מאשר מצידו השני. עוד חידש שם שגם לפי השולחן ערוך, מקום החוטם איננו באמת כל שטח השיפוע, אלא שהשולחן ערוך הסתפק כיצד יש להגדיר מהו החוטם, האם כשיטת רש"י או כשיטת הרמב"ם וסיעתו, ולכן החמיר לפסול את כל שטח השיפוע (ולכן אין להחמיר באתרוג שאיננו סימטרי ולומר שהחוטם מתחיל מתחת לשיפוע, בנקודה שבה מתחיל החוטם בצד השני).

ש"ט. זו הדעה השנייה שכתב בשולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ה'), ולפי הדעה הראשונה סדק פוסל רק ברובו של האתרוג, ואפילו בחוטם. בשיעור הסדק בחוטם ישנה מחלוקת בין המשנה ברורה (סעיף קטן כ"ג), שכתב שצריך שהסדק יהיה עמוק ברוב קליפתו של האתרוג כדין סדק רגיל, לבין החזון איש (סימן קמ"ז אות ה'), שכתב שסדק בחוטם שונה מסדק בגוף האתרוג, וסדק כלשהו פוסל. בביכורי יעקב (סעיף קטן י"ז) הביא את דעת המגן אברהם שיש להכשיר בנסדק בחוטמו, ורק צריך שיישאר מעט למעלה שאיננו סדוק, וצריך שהמקום שאינו סדוק יהיה בגוף האתרוג ולא בפטים. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "שינוי") כתב שיש להחמיר ולפסול סדק בחוטם כשאין זה שעת הדחק. בספר לקיחה תמה (הערה פ"ה) כתב שסדק

יראה שהביאור הלכה כתב כן משום שהיה קשה לו כיצד ייתכן שבפוסקים הובא דין עלתה חזוית ברובו אם החוטם תופס את רוב שטח האתרוג, שהרי חזוית על החוטם פוסלת בלאו הכי, ואם החוטם מתחיל מתחת לחצי גובה האתרוג, לא ייתכן שהחזוית תעלה על רוב האתרוג ללא שתעלה על החוטם, ולכן הוכרח לומר שהחוטם מתחיל מעל מחצית גובה האתרוג. אך לעניות דעתי הביאור הלכה לא התכוון לקבוע שתמיד הדבר כך, ושאינו אתרוג שהחוטם מתחיל בו בפחות מחצי גובהו, אלא הדבר תלוי בכל אתרוג ואתרוג (ובאמת רוב השיפועים מתחילים מעל לחצי גובה האתרוג), וממילא לא שייך למנות את דעת המשנה ברורה כשיטה חמישית בעניין מקום החוטם (ועל אף שהדברים נראים פשוטים, היו שמנו את המשנה ברורה כשיטה חמישית בהגדרת מקום החוטם).

נחלקו הפוסקים באתרוג שאינו סימטרי משני צדיו, דהיינו שמצד אחד השיפוע מתחיל בנקודה גבוהה יותר מאשר בצד השני, היכן מתחיל בו החוטם: בתורת ד' מינים (סימן כ"ג הערה י"ט) מובא בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל שבשני הצדדים החוטם מתחיל במקום שבו השיפוע מתחיל בצד הנמוך יותר, ואילו לפי הגר"י קרליץ שליט"א (מובא בחוט שני עמ' ר"פ), הולכים אחר הממוצע בין שני הצדדים (שכן לשיטתו אין זה מסתבר לקבוע שראש האתרוג יתחיל בכל צד ממקום אחר). לפי שתי השיטות הללו, החוטם מתחיל באותו גובה בשני הצדדים.

ב. נקב בחוטם פוסל את האתרוג. ש"ז

ג. אם יש קילוף בחוטם האתרוג, ומראה מקום הקילוף איננו כמראה אתרוג, האתרוג פסול. ש"ז

ד. יש מחמירים ופוסלים אתרוג שיש בחוטמו ספק חסר. ש"ח

ה. חזזית על החוטם פוסלת את האתרוג בכלשהו. ש"ט

ו. כל שינוי מראה על החוטם פוסל בכלשהו. ש"ב שינוי מראה פירושו שינוי מהמראה הרגיל של האתרוג (כגון נקודה שחורה שנוצרה מעצם האתרוג, עיין לעיל סימן ח' בדיני שינוי מראה). ש"כא

ז. אתרוג שהתייבש בחוטם פסול בכלשהו. ש"כב

שיז. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן כ"ו).

שיח. חזון איש (סימן קמ"ז אות ה').

שיט. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט'). בספר מועדים וזמנים (חלק ב', סימן קכ"ד) כתב שאם יש אתרוג עם חזזית על השיפוע של האתרוג, ומצד שני אתרוג עם שתי חזזיות הנמצאות על רוב היקף האתרוג, מוטב ליטול את האתרוג עם החזזית בשיפוע, משום שלפי חלק מהראשונים אין מקום השיפוע נחשב לחוטם, ומצד שני חזזיות הנמצאות על רוב היקף האתרוג פוסלות אותו לפי כל השיטות.

שכ. שולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י"ב).

שכא. משנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן י"ב).

שכב. בשולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף י"ב) הביא את שיטת הראב"ד וראשונים נוספים הפוסלים מראה יבש על החוטם בשם "יש מי שאומר", היות וישנם ראשונים נוספים החולקים על כך

בחוטם בכלשהו שגם עומק הסדק הוא רק בכלשהו, אין להחמיר בו כלל, שכן לפי המשנה ברורה והחיי אדם סדק כזה איננו כלום. בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' רט"ו) כתוב בשם הגרי"ש אלישיב שיש להחמיר בנסדק החוטם רק במקום שברור שהוא חוטם, שאין הולכים אחרי המחמירים הפוסלים את הסדק אלא במקום הנקרא חוטם לפי כל השיטות (ולא זכיתי להבין זאת, שהרי ישנן שיטות שגם מהשיפוע ולמעלה אינו נחשב חוטם, אלא רק בראש האתרוג או בפטים, כפי שראינו לעיל).

שטז. חזון איש (סימן קמ"ז אות ב'), וטעמו משום שנסדק היינו ניקב, וכשם שנסדק פוסל, כך הדין גם בניקב. אולם לשיטתו האתרוג פסול רק ביום הראשון, משום שניתן לומר שפסול חסר איננו פסול הדר, וגם אם אומרים שהוא פסול הדר, ייתכן שהלכה כפוסקים המכשירים פסולי הדר בימי חול המועד. הפרי מגדים (אשל אברהם סוף סימן תרמ"ח) הסתפק בדין של נקב של קוץ בימי חול המועד.

- ח. כל פסול שפוסל באתרוג משום שאינו הדר, פוסל בחוטם בכלשהו. שכג
- ט. עלה ("בלעטל") בחוטם האתרוג איננו פוסל אותו (ראה דיני עלה לעיל בסימן י'). שכז
- י. אתרוג שתפח בחוטמו בכלשהו, יש להימנע מליטול אותו. שכח
- יא. אתרוג הרקוב בחוטמו בכלשהו, יש להימנע מליטול אותו. שכו
- יב. נקודה שחורה, לבנה או ירוקה כהה על החוטם, פוסלת את האתרוג בכלשהו. שכז
- יג. טוב להיזהר שחוטם האתרוג יהיה נקי לגמרי, ואפילו ממראה שאינו פוסל. שכח

יותר לעיניים, או שרק פסולי חזזית ושינוי מראה פוסלים בחוטם, ונשאר בספק.

שכו. הספק של הביאור הלכה בסעיף הקודם שייך גם באתרוג שנרקב בחוטמו.

שכז. השולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ט"ז) משווה בין נקודות שחורות ולבנות לדיני חזזית, ובסעיף כ"א כתב שגם מראה ירוק כהה פוסל.

שכח. כשרות ארבעת המינים (עמ' ח'). הגרי"מ שטרן כתב כמה מקורות להלכה זו. המקור הראשון הוא הפרי מגדים בסוף סימן תרמ"ח, אולם הדברים שם לא נאמרו לגבי החוטם, אלא שלאחר שהביא כמה מחלוקות בדיני האתרוג (כגון בדין אתרוג ירוק כעשבי השדה, או בעלה הגבוה מהאתרוג) כתב: "ואשרי מי שיוכל ליקח אתרוג נאה הדר ונקי מכל", אך הוא לא הזכיר דבר בקשר לחוטם עצמו. המקור השני שהביא לדבריו הוא התפארת ישראל בפירושו למסכת סוכה (גה), שכתב: "לפי נקינותו חשיבותו, כפי שהיא נקי יותר כך הוא גם כן מהודר טפי, אולם על חוטמו דהיינו כל מקום המדרון שבראש האתרוג צריך שיהיה נקי מאוד, אפילו מכתם קטן כחודו של מחט". התפארת ישראל אמנם

(עיין מגן אברהם סימן תרמ"ח סעיף קטן י"ז בשם השלטי גיבורים, ובפרי מגדים שם). המשנה ברורה (סעיף קטן מ"ז) פסק כשיטת הראב"ד וסיעתו, וכתב שכל פסול מראה פוסל בחוטם בכלשהו. כמו כן כתב המשנה ברורה שכל דבר הפוסל משום הדר, פוסל על החוטם בכלשהו. בספר לקיחה תמה (הערה פ"ד) כתב שלדעת הביאור הלכה אין להחמיר כלל בנקלף, ניקב וחסר בחוטם, ואפילו שלא בשעת הדחק (למרות שבפסול יבש ונסדק כתב שראוי להחמיר כשאינו מדובר בשעת הדחק). החזון איש (סימן קמ"ז אות א') כתב שיש להקל רק בפסול נקלף, ולא בניקב או חסר בחוטם.

שכג. משנה ברורה (סעיף קטן מ"ז) וביאור הלכה (דיבור המתחיל "שינוי").

שכד. שער הציון (סימן תרמ"ח אות נ"ו), ודחה את דברי הדגול מרבבה שכתב שלפי הטעם הראשון שכתב הרמ"א שעלה איננו פוסל את האתרוג (משום שאיננו גבוה מהאתרוג, ראה לעיל סימן י'), יש לפסול עלה בחוטם.

שכה. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "נפל") התלבט אם תפח בחוטמו פסול, משום שהחוטם נראה

ד. אתרוג העשוי כמגדל על גבי מגדל, דהיינו שהאתרוג רחב בתחתיתו, ובערך בחצי גובהו הוא נהיה צר, ולאחר מכן הוא נהיה שוב רחב ובסופו הוא מתקצר

שוב, יש אומרים שלשני השיפועים יש דין חוטם (ראה תמונה 25).^{שכט}

להדר ככל הניתן בארבעת המינים, ובוודאי נעים יותר לראות חוטם נקי לגמרי. אלא שיש לדעת שמגדלי האתרוגים מוכרים את האתרוגים שהחוטם שלהם נקי במחיר גבוה, וממילא גם המחיר לצרכן מאמיר.

שכט. אשל אברהם בוטשאטש (סימן תרמ"ח). בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' ת"ג) כתב בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א שיש להחמיר שגם לשיפוע התחתון יש דין של חוטם, ואילו לפי הגר"נ קרליץ שליט"א נקודה שחורה בשיפוע התחתון איננה פוסלת. בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' רי"ז) מובא בשם הגר"ש אלישיב זצ"ל שרק השיפוע העליון נחשב לחוטם. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ג', סימן קפ"א) כתב שיש להחמיר ולהחשיב את שני השיפועים כחוטם, משום שאתרוג זה משונה מאתרוגים אחרים, והדבר גורם לאנשים להסתכל יותר על מקום השינוי, כמו שהם מסתכלים יותר על החלק העליון של האתרוג.

התייחס לחוטם עצמו, אך הוא לא התייחס לחוטם נקי לגמרי, אלא משמע מדבריו שכוונתו היא שבחוטם מראה פוסל בשיעור כלשהו, ואפילו כחודו של מחט, לעומת גוף האתרוג שהמראה פוסל רק אם הוא על רוב שטח האתרוג. גם מקורו השלישי, מספר אלף המגן, אינו מדבר לעניית דעתי בנקיות גמורה של החוטם, וכך כתוב שם (סימן תרמ"ח): "יהיה נקי משום כתם אף בלע"ט פלא"ק (עלה, בלעט"ל), אף שאינו גבוה משאר אתרוג. אולם על החטמו (נראה לעניות דעתי שיש טעות דפוס וצריך להיות החוטם יב) צריך שיהיה נקי מאוד, אפילו מכתם קטן כחודו של מחט". גם כאן נראה לומר שדיבר במראות הפוסלים, כשם שדיבר על כך שעלה פוסל בגוף האתרוג, ולאחר מכן, בסעיף קטן ג', כתב שיש מכשירים את האתרוג במקרה זה. ברם למעשה, על אף שנראה שאין ראיה מכל המקורות שהביא הגר"מ שטרן שליט"א שהחוטם צריך להיות נקי לגמרי, כתבנו בפנים שראוי שהחוטם יהיה נקי, הואיל ויש מצווה

שער ז'

הלכות נטילת ארבעת המינים בחול המועד

סימן א' – שלושת סוגי הפסולים

נאמר בתורה, בציווי על לקיחת ארבעת המינים: "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר". חז"ל דרשו מפסוק זה שלושה סוגים של פסולים:

א. "לכם" - ארבעת המינים צריכים להיות דווקא שלכם, ולא של מישהו אחר, ומכאן שאסור שארבעת המינים יהיו גזולים או שאולים. דין "לכם" נוהג רק ביום טוב ראשון של החג ולא בימי חול המועד, ולכן מותר ליטול ארבעת המינים שאולים בימי חול המועד. אולם לפי רוב השיטות אסור ליטול ארבעת המינים גזולים או גנובים גם בימי חול המועד, משום מצווה הבאה בעברה, ויש להחמיר בכך.^{של}

ב. "ולקחתם לכם" - לקיחה תמה, היינו שצריך שארבעת המינים יהיו שלמים ולא חסרים. הפסולים מטעם חסר פסולים רק ביום טוב ראשון, וכשרים בימי חול המועד.^{שלא} יש אומרים שפסול חסר מותר בימי חול המועד רק אם רוב האתרוג או הלולב וכו' קיים.^{שלב}

שלא. רמ"א (סימן תרמ"ט סעיף ה'). בביכורי יעקב (סימן תרנ"ח סעיף קטן א') כתב שהנמצא בעיר העתיקה בירושלים צריך להקפיד גם בזמן הזה בכל שבעת ימי החג בפסולי חסר ובפסולי "לכם", אולם בספר חזון עובדיה (עמ' ר"פ) דחה את דבריו.

שלב. נחלקו הראשונים בדין זה: הר"ן כתב שמותר ליטול פסול חסר רק אם רוב האתרוג קיים, ואילו תרומת הדשן פסק שחסר מותר גם אם רוב האתרוג חסר, והובאו דבריהם במשנה

של. הרמב"ם בהלכות לולב (פרק ח' הלכה ט') כתב שגזול אינו פסול בימי חול המועד. אולם הרמ"א (סימן תרמ"ט סעיף ה') כתב שיש פוסלים בגזול בכל ימי החג. בביאור הלכה (דיבור המתחיל "מפני גזל") הוכיח שגם השולחן ערוך סובר שאסור ליטול לולב גזול בכל שבעת ימי החג, כפי שפסק בסעיף א', ומה שכתב בסעיף ה' שגזול פסול רק ביום טוב ראשון, הוא משום שהוא העתיק את לשון הרמב"ם, ולכן כתב גם את דין גזול כפי שהוא כתוב ברמב"ם.

ג. "הדר" - מכאן שארבעת המינים צריכים להיות מהודרים. בפסול זה נחלקו הראשונים. הרמב"ם וסיעתו סוברים שפסולי הדר פוסלים רק ביום טוב ראשון, אבל בשאר ימי חול המועד אינם פוסלים, ואילו הרא"ש וסיעתו סוברים שפסולי הדר פוסלים בכל שבעת ימי החג. שלג

בסימנים הבאים יובאו רק מקרים העלולים להתעורר תוך כדי החג, לאחר שאדם כבר קנה ארבעה מינים כשרים (ומשום כך לא יובאו דיני לולב שהעלים שלו אינם כפולים משעת ברייתו, וכדומה). שלג

ירושלים, בספר מקראי קודש (מהדורת תשע"ג, עמ' קע"ב): "על כל פנים מבואר שזה שכתבו הראב"ד והמאירי להקפיד על אתרוג שלם בשאר הימים, אינו חובה, ואינו עניין של פסול לכתחילה, אלא עניין של מידת חסידות והידור מצווה, כמו בכל מצווה ומצווה, שיש עניין שהחפץ שמקיימים בו המצווה יהיה נאה ומהודר. ואתרוג שלם הוא יותר נאה ומהודר מחסר, וכמו אתרוג גדול יותר, דחשיב הידור מצווה". כמו כן דחה שם (עמ' ק"פ) את הסברה שפסול חסר מותר רק כאשר נטל את האתרוג (או כל אחד מהמינים האחרים) ביום הראשון והוא היה אז שלם, ולאחר הנטילה הראשונה נעשה חסר, שהוא כשר משום שהוא נחשב כגרדומי מצווה (דבר שנשאר ממצווה), אלא כתב שאפשר לקחת מהיום השני והלאה גם אתרוג חסר שמעולם לא ניטל לצורך מצווה.

שלג. בספר ארבעת המינים השלם (עמ' צ"ד) חקר מה עדיף ליטול בימי חול המועד: אתרוג שיש בו מעלות רבות אלא שהוא חסר, או אתרוג שלם שאינו מהודר, והביא את דברי שו"ת תורת חסד (אורח חיים, סימן ל"ו) שתלה זאת במחלוקת ראשונים. לשיטת תוספות אפשר לברך על אתרוג חסר בימי חול המועד אפילו לכתחילה, ולכן עדיף ליטול את האתרוג

ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן מ"ג) ללא הכרעה. בספר לקיחה תמה (הערות והארות בסימן תרמ"ט) כתב שגם לפי תרומת הדשן, ניתן להכשיר את האתרוג רק כאשר בכל פעם הורידו ממנו חתיכה קטנה, אך אם מלכתחילה חתכו את האתרוג לשני חלקים, אין יוצאים בו ידי חובה.

שלג. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן ל"ה). כף החיים (סעיף קטן נ"ז) כתב שגם במקרים שהשולחן ערוך הכשיר את נטילת ארבעת המינים שאינם "הדר" בימי חול המועד, מכל מקום אין לברך עליהם משום שספק ברכות להקל. אולם הגר"ע יוסף זצ"ל בשו"ת יביע אומר (חלק י' סימן ח') פסק שיש לברך במקרים אלו, היות והספק אינו בברכה אלא במצווה, כלומר שהספק אינו האם יש לברך, אלא האם אפשר לקיים את המצווה במינים הללו, ולכן כשם שבספר תורה שאין בו תגים פסקו שיש לברך משום שהספק הוא האם ספר התורה כשר, כך גם בארבעת המינים יש לברך אף על פי שיש ספק אם המינים הללו כשרים בשאר הימים.

מובא בפוסקים שלמרות שדבר הפוסל משום חסר איננו פוסל בימי חול המועד, ראוי להקפיד לכתחילה על נטילת מינים שלמים גם בימי חול המועד. וכתב הגר"צ פ' פראנק זצ"ל, רבה של

סימן ב' – פסולי לולב

א. לולב ששדרתו אינה ארוכה ארבעה טפחים פסול לנטילה בכל שבעת ימי החג. שלה

דלא מיבעי פסולי הדר שכתב רבנו אשר (רא"ש סוכה פ"ג סימן י"ד) דהתורה מסרה אותן לחכמים, ואם אין כאן אחר איהו הוי הדר, ובאמת עניין הידור ויופי הוא מן המוסכמות, ולכן באתרוג הכושי אמר (סוכה לו, א) הא לן הא להו, ודאי דכשר אם אין באפשר להשיג אחר ההדר, וכמו שכתב הרא"ש, אלא דגם פסולין מחמת חסרון השיעור, דנגעו בה משום ולקחתם - לקיחה תמה, אפילו הכי בשעת הדחק שאין להשיג אחר נוטלין אותן. ומגמרא ידענא לה (סוכה לב, ב): 'אימור דאמרינן לא דק לחומרא, לקולא מי אמרינן לא דק? כי אתא רבין אמר כו' כמה הוי להו תרי ופלגא, סוף סוף קשיא דשמואל אדשמואל, לא דק, והיינו לחומרא לא דק. וכו'. וצריך עיון, האי חומרא קולא הוא, דאם אין כאן עבות אלא בשני טפחים ומחצה, ואיך אמר שיעור הדס וערבה שלושה, הלוא אף כי אין כאן עבות של שלושה טפחים מחויב ליטול אותם, דהלכה כרבי טרפון, ואתי לאקולי דאם ליתא רק שני טפחים ומחצה אינו צריך ליטול כלל, ועל כורחך דאף אם תטעה דפחות מג' טפחים פסול, מכל מקום אם אין לו אחר חייב ליטול אותו, הרי מוכח דאף פסולין מחמת חסרון שיעור נוטלין בשעת הדחק".

רבים מהאחרונים חלקו על האור שמח (כמובא לעיל בתחילת ההערה ושם הבאנו בפנים את דברי השולחן ערוך והמשנה ברורה), וכתבו שלא ניתן להקל ליטול ארבעה מינים שאין בהם כשיעור, ואפילו בשעת

החסר עם המעלות האחרות. ולעומת זאת לפי הראב"ד חסר כשר לנטילה בימי חול המועד רק בדיעבד, ולכן עדיף ליטול את האתרוג השלם. למעשה נוהגים גם בשאר ימי החג ליטול את האתרוג השלם, אולי משום שחוששים לשיטת הראב"ד, למרות שהיא לא הובאה בפוסקים. כן הביא הרב ויספיש שם את דברי כף החיים שכתב שייתכן לומר שהמקור למנהג להעדיף אתרוג שלם למרות שהוא פחות מהודר, הוא בדברי קבלה. ובסוף דבריו כתב בשם הרב זלמן בהר"ן זצ"ל שגם בשנה שיום טוב ראשון חל בשבת, אין להכין בערב החג אתרוג חסר לנטילה, משום שצריך לצפות בכל יום שיבוא משיח צדקנו ובית המקדש ייבנה, וממילא יהיה אתרוג חסר יהיה פסול מן התורה.

שלה. שולחן ערוך (סימן תרמ"ט סעיף ה'). במשנה ברורה (סעיף קטן מ"ז) כתוב שלמרות שחסר כשר בשאר הימים, צריך שיהיה בו כשיעור.

האור שמח (הלכות לולב פרק ח' הלכה א') כתב שגם דברים הפסולים בגלל שאין בהם שיעור, שהם פסולים מדין "לקיחה תמה", יש להקל ליטול אותם בשעת הדחק, והוכיח זאת מהגמרא בסוכה (לב, ב), שכתבה שיש להחמיר בשיעור המינים למרות שהחומרא הזו עשויה להביא לידי קולא, שאם לא ימצאו ארבעה מינים שיש בהם כשיעור, תתבטל המצווה: "ולדעתי נראה,

ב. לולב שהתיומת שלו נחלקה כשר לנטילה בחול המועד. שלי

ג. לולב שהעלה האמצעי שלו נסדק ונראה כהימנך כשר לנטילה בחול המועד. שלי

שמותר ליטול בימי חול המועד לולב שנחלקה בו התיומת, ובספר כשרות ארבעת המינים (עמ' קס"ה) כתב שהדבר מותר משום שגם אם נניח שנחלקה התיומת פוסל משום הדר ולא משום חסר, שמא הלכה כסבורים שמותר ליטול פסולי הדר בחול המועד. ובספר הידורי לולב (עמ' י"ב) כתב: "לכאורה יש להתיר נחלקה התיומת בשאר הימים מטעם ספק ספקא: שמא הלכה כראשונים שהסבירו שפסול רק ברובו, וגם אם אומרים שהכוונה לעלה האמצעי, שמא הלכה כאחרונים שכתבו שפסול רק שנחלקה ברובה או כולה, ושמא הלכה כמחבר שפסולי הדר כשרים בשאר הימים. אלא שההיתר של ספק ספקא במצוות עשה זמן שהיית קיומה מועט הוא רק בדיעבד, ולכן יש להקל בכך רק אם כבר קנה את לולבו וליטול אותו בשאר הימים, אולם אם עוד לא קנה לולב, צריך לקנות לולב אחר".

אבל בספר הליכות אבן ישראל (פרק כ"ה סעיף ח') מובא מקרה שאדם שנחלקה התיומת של הלולב שלו שאל את הרב האם הוא צריך לקנות לולב אחר לחול המועד, ואותו אדם היה יכול לקנות את הלולב במחיר נמוך, ואף על פי כן ענה לו הגרי"י פישר זצ"ל שאינו צריך לקנות לולב אחר, שכן לולב שנחלקה התיומת שלו כשר לכתחילה בימי חול המועד.

שלז. כשרות ארבעת המינים (עמ' קס"ה), שמא הפסול הוא מחמת לקיחה תמה, וגם אם הפסול הוא מחמת הדר, שמא הלכה כסבורים

הדחק. אולם לעניות דעתי יש ראייה לשיטתו משו"ת הרי"ד (סימן קי"ד), שהשווה גם הוא בין ההיתר ליטול בשעת הדחק לולב הפסול משום הדר, לבין ההיתר ליטול בשעת הדחק לולב שאין בו שיעור: "ועל הלולב ששאלתה דאי איקרי ולא הוי כולו אלא שלושה טפחים אי הויא ברכה לבטלה ולא נפיק ביה. אודיעך כי בוודאי לכתחילה בעינן ארבעה בשדרו של לולב. אבל בשעת הדחק שלא ימצא אחר הוא כשר וראוי לצאת בו, דהא בלולב היבש פליגי רבנן ורבי יהודה, דרבנן פסלי ורבי יהודה מכשיר, ואמר להן רבי יהודה לחכמים שהיו מורישים את לולביהם לבניהם, ואמרו לו חכמים אין שעת הדחק ראייה, אלמא אפילו רבנן דפסלי היבש, בשעת הדחק היכא דליכא אחרינא מודו, והם הכי נמי בכל הפסיליות דפסלתן ליה משום דלא הוי הדר, אם היא שעת האונס דלא משתכח אחרינא, נפיק ביה שפיר דמי". כמו כן עיין לעיל, שער ג', סימן א' סעיף א' בהערות, שם הבאנו את דבריו של הגר"ע יוסף זצ"ל.

שלו. הביכורי יעקב (סימן תרמ"ט סעיף קטן ל"א) התלבט בדבר והביא שיטות שונות. הדבר תלוי אם אומרים שנחלקה התיומת פסול מטעם חסר או מטעם הדר, ורבי עקיבא איגר האריך בעניין בדרוש וחיודוש, כתבים, מכתב ט' (הוצאת ספרי אור החיים עמ' תשמ"ז). בספר לקיחה תמה (עמ' שי"א) כתב שנאמרו בראשונים ארבעה טעמים לפסול נסדק: מדין הדר, מדין חסר, משום שנחשב כטרפה, או שהוא פסול רק מדרבנן. במשנה ברורה (סימן תרמ"ה סעיף קטן י"ג) כתב

- ד. אם נחלקו רוב עלי הלולב, הלולב פסול לנטילה גם בימי חול המועד. **שלה**
- ה. לולב שהתיומת שלו נקטמה, פסול לנטילה בכל שבעת ימי החג. **שלט**
- ו. לולב שהתעקם לפניו פסול לנטילה בימי חול המועד. **שמי** אולם לולב שהתעקם לצדדים, כשר לנטילה בחול המועד. **שמא**
- ז. לולב יבש פסול בכל שבעת ימי החג. **שמיב**

סובר שמותר ליטול פסולי הדר בחול המועד. בספר לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון) כתב שיייתכן שאין ליטול לולב זה, משום שיייתכן שהמגן אברהם שהיקל בנסדק כהימנך בימי חול המועד דיבר על סדק בשדרה ולא בעלים.

שלה. לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון).

שלט. הידורי לולב (עמ' קפ"ה).

שמ. כשרות ארבעת המינים (עמ' ק"ס), משום שיייתכן שלולב עקום פסול משום שהוא בעל מום (ואז הוא פסול לכל השיטות בכל שבעת הימים) או מדין הדר (ואז הדין תלוי במחלוקת, האם פסולי הדר פסולים בכל שבעת ימי החג או רק ביום הראשון). ובסוף דבריו כתב שהפרי מגדים (סוף סימן תרמ"ט) סובר שלולב עקום פסול כל שבעת הימים, אך במחילה ממנו נראה לעניות דעתי שלא דייק. הפרי מגדים (סוף סימן תרמ"ט) הביא את דברי האליה רבה, שמנה רשימה של פסולים הכשרים לנטילה בימי חול המועד, והפרי מגדים עצמו כתב שהאליה רבה הכשיר את כל הפסולים שמנה, משום שהוא

סובר שמותר ליטול בימי חול המועד פסולי הדר, ואילו אנחנו סוברים שפסולי הדר פסולים לנטילה בחול המועד, ולכן הוא דן בחלק מהפסולים שמנה האליה רבה האם הם פסולים משום הדר וממילא הם פסולים, לשיטתו, בכל שבעת ימי החג, או שהם פסולים משום חסר והם פסולים רק ביום טוב ראשון, אך הוא כלל אינו מתייחס לדין לולב עקום.

שמא. ארבעת המינים השלם (עמ' ר"מ). הגמרא (לב,א) מסתפקת בדין לולב שהתעקם לצדדים, ולכן ביום הראשון שהנטילה מדאורייתא - יש להחמיר, ובימי חול המועד שהנטילה היא מדרבנן אפשר להקל. בספר לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון) כתב שלכאורה צריך להחמיר בדין זה.

שמב. כשרות ארבעת המינים (עמ' צ"ט). יבש פסול משום הדר, ונחלקו השולחן ערוך והרמ"א האם פסולי הדר פסולים בכל שבעת ימי החג או רק ביום הראשון. בספר כשרות ארבעת המינים (שם) כתב שהמנהג להחמיר כרמ"א, משום הידור מצווה.

סימן ג' – פסולי הדס וערבה

- א.** הדסים וערבות הפסולים מחמת שאינם ממין כשר, כגון הדס שוטה או צפצפה, פסולים בכל שבעת ימי החג. שמי
- ב.** הדסים וערבות הפסולים מחמת שאין הם ארוכים שלושה טפחים, פסולים בכל שבעת הימים. שמי
- ג.** הדס יבש פסול בכל שבעת ימי החג. הדס שהעץ שלו התייבש והעלים שלו נותרו ירוקים, אפשר להקל וליטול אותו בימי חול המועד. שמי
- ד.** הדס שרוב עליו התייבשו והעלים שבראשו כמשו, אפשר להקל וליטול אותו בימי חול המועד. אולם אם רוב עליו התייבשו ובכלל זה העלים שבראשו, אין ליטול אותו בכל שבעת ימי החג. שמי
- ה.** הדס שנקטם ראשו, אפשר ליטול אותו בחול המועד, אפילו אם ניתן לראות את מקום קטימתו. שמי
- ו.** ערבה יבשה פסולה לנטילה בכל שבעת ימי החג. שמי
- ז.** אם נשרו רוב עלי הערבה, אין ליטול אותה גם בימי חול המועד. שמי

הידור מצווה. דין הקנה היבש והעלים הירוקים מובא בספר לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון).

שמו. לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון).

שמוז. לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון).

שמח. במשנה ברורה (סימן תרמ"ז סעיף קטן י') כתב שערבה יבשה פסולה משום הדר. לשיטת הרמב"ם וסיעתו אפשר להקל וליטול ערבה יבשה בימי חול המועד, אך ראוי להחליף ערבות יבשות, משום שהערבה מצויה, והרמ"א כתב שראוי להחליף את הערבות בכל יום.

שמט. המשנה ברורה (שם) הביא את דברי הריטב"א שפסל ערבה שנשרו רוב עליה, משום

שמג. שולחן ערוך (סימן תרמ"ט סעיף ה'). דין הדס שוטה וצפצפה מובא במשנה ברורה (סעיף קטן מ"ו).

שדמ. שולחן ערוך (שם). במשנה ברורה (סעיף קטן מ"ז) כתב שלמרות שחסר כשר בשאר הימים, צריך שיהיה בו לפחות כשיעור (לעיל בהערות לריש סימן ב' הבאנו את שיטת האור שמח שמכשיר במקרה זה, אך רוב האחרונים חלקו עליו).

שמה. פסול יבש הוא משום הדר, ונחלקו המחבר והרמ"א האם חסרון הדר פוסל בכל ימי החג. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' צ"ט) כתב שנהגו להחמיר בפסול יבש כרמ"א, משום

סימן ד' – פסולי אתרוג

א. ניטל הפיטם - יש אומרים שפסול מדין חסר ויש אומרים שפסול מדין הדר, ולכן ראוי להחמיר (שלא בשעת הדחק) ולהימנע מליטול אתרוג שנפל הפיטם שלו בכל ימי החג. ש"י אם ניטל עוקצו של האתרוג באופן הפוסל את האתרוג לנטילה ביום הראשון (עיין לעיל שער ו', סימן ז', סעיפים י"א-י"ב), מותר ליטול אותו בימי חול המועד. ש"א

ב. כל פסולי חסר - ניקב, נסדק, נימוח וניטל העוקץ - כשרים בימי חול המועד. ש"ג
ג. אתרוג שיש בו מקומות שהוא חסר בהם משום דבר מאוס (כגון שעכברים ניקבו אותו), אפשר לחתוך את המקומות הללו וליטול את האתרוג בימי חול המועד. ש"י אולם לכתחילה יש לצאת ידי חובה באתרוג שלם. ש"ג

שנב. כשרות ארבעת המינים (עמ' צ"ז). בפרי מגדים (אשל אברהם סוף סימן תרמ"ח) הסתפק האם להכשיר אתרוג שיש נקב בחוטמו בימי חול המועד, משום שיש מקום לומר שנקב בחוטם פוסל גם מדין הדר, ולא רק מדין חסר.

שנג. רמ"א (סימן תרמ"ט סעיף ה'). במשנה ברורה (סעיף קטן ל"ז) כתב שמקילים לחתוך במקרה של נקבים שנעשו על ידי עכברים, ואין מקילים לחתוך מקומות מנומרים, משום שיש הבדל בטעם הפסול המקורי: במנומר הפסול הוא מטעם הדר ולכן אין לו תיקון, ואילו בנקבים שנעשו על ידי עכברים עיקר הפסול הוא מטעם חסר, אלא שיש עניין נוסף שהמקום החסר מאוס, ולכן מותר לחתוך את המקום המאוס.

שנד. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ט סעיף קטן ל"ט), והסביר שמהמקרה של רבי חנינא שהיה חותך את האתרוג שלו אי אפשר ללמוד שמותר לכתחילה לחתוך את האתרוג, משום שרבי

שאם נשרו רוב העלים, לא חל על הענף שם ערבה. אולם המשנה ברורה תמה על כך וכתב שמהרמב"ם משמע שערבה שנשרו רוב עליה פסולה מדין הדר.

שנ. הרמ"א (סימן תרמ"ט סעיף ה') כתב שנפל הפיטם פסול מטעם חסר. אולם המשנה ברורה (סעיף קטן ל"ה) הביא את דברי המגן אברהם (סעיף קטן י"ז) שכתב שנפל הפיטם פסול משום הדר, וממילא האתרוג פסול בכל שבעת ימי החג. המשנה ברורה מכריע שאין להקל ליטול בחול המועד אתרוג שנפל הפיטם שלו, אלא אם אינו יכול למצוא אתרוג אחר, משום שבדיעבד ניתן לסמוך על שיטת הרמב"ם שפסול הדר פוסל רק ביום טוב ראשון. אולם לעניין ברכה המשנה ברורה הסתפק, וכתב שאם יש עוד סיבה להקל, כגון שיש רק ספק אם ניטל הפיטם, מותר לברך על האתרוג בימי חול המועד.

שנא. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ט סעיף קטן ל"א).

ד. אתרוג שהוא פסול משום שהוא יבש או מנומר (כמובא בשער ו' סימן ג', ושם בסימן ט') או משום שעלתה בו חזזית (כמובא בשער ו' סימן ח'), פסול בכל שבעת ימי החג, וגם אם חתך את המקום היבש והוריד אותו לגמרי מהאתרוג, עדיין האתרוג פסול, משום שהוא היה פסול מלכתחילה משום חסרון הדר, ולא ניתן לתקן פסולי הדר. ויש מתירים ליטול אתרוג זה בשעת הדחק. ש"ה

ה. פסולי מראה (שחור או לבן ברובו, אתרוג ירוק ככרתי או נקודה שחורה בחוטם) פסולים בימי חול המועד. ש"י

ו. אתרוג מנומר במראות כשרים, כשר לנטילה בימי חול המועד. ש"י

כתב שבשעת הדחק יש להקל בחזזית בשאר הימים. בשער הציון (אות נ"ג) הביא כמה אחרונים הסוברים שניתן להתיר חזזית גם שלא בשעת הדחק, אך מאידך אחרונים רבים כתבו שיש להקל רק בשעת הדחק. בסוף דבריו הביא את דברי הפרי מגדים שכתב שיש להקל רק בחזזית, משום שיש אומרים שהיא פסולה משום חסר ולא משום הדר, ולכן יש כאן ספק ספקא: שמא חזזית פוסלת משום חסר וכשרה בחול המועד, ואפילו אם היא פסולה משום הדר, שמא הלכה כרמב"ם שמכשיר פסולי הדר בימי חול המועד, אבל בשאר פסולי הדר אין להקל. ובשם שולחן ערוך הרב כתב שיש להקל בכל פסולי הדר, חוץ מיבש, מכיון שבירושלמי כתוב שיבש פסול משום "לא המתים יהללו יה", ומשמע שהוא מבין שמדובר בפסול שונה מפסול הדר (כשיטת הראב"ד, ולא כשיטת הרמב"ן והריטב"א). בביכורי יעקב (סעיף קטן ל"א) כתב שמותר ליטול בימי חול המועד אתרוג שיש חזזית בחוטמו.

שנו. לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון).

שנו. מטעם שיש כאן ספק ספקא, כפי שכתבנו בדיני שינוי מראה, שיש המתירים אתרוג מנומר

חנינא חשב שיוכל להשיג אתרוג אחר במקום האתרוג החתוך.

שנה. רמ"א (סימן תרמ"ט סעיף ה'). המשנה ברורה (סעיף קטן ל"ח) הביא את דברי הגר"א בביאורו, שהוכיח שהשולחן ערוך חולק על דין הרמ"א, מכך שהוא מתיר (סימן תרמ"ח סעיף י"ד) לחתוך מקום חזזית, ועל סמך זה הקל במאמר מרדכי ליטול בימי חול המועד אתרוג שחתכו ממנו את המראה היבש או המנומר, משום שאפשר להסתמך על שיטת השולחן ערוך המתיר לחתוך מראות פסולים, בנוסף להיות הרמב"ם המתיר פסולי הדר גם בימי חול המועד. בספר לקיחה תמה (הערות והארות בסימן תרמ"ט, הערה ה') כתב שגם לפי הרמ"א אתרוג שחתך ממנו פסולי מראה, פסול אם מקום החיתוך ניכר. אמנם לא מצאנו אחרונים אחרים שכתבו כך.

לגבי דין חזזית, הדין כתוב ברמ"א בהמשך הסעיף, והמשנה ברורה (סעיף קטן מ"ח) כתב שלפי השולחן ערוך שהעתיק את לשון הרמב"ם, חזזית פסולה רק ביום הראשון, משום שפסולי הדר כשרים בימי חול המועד, ונמצא שדין חזזית כדין מראה מנומר או יבש, ובסעיף קטן מ"ט

- ז. אתרוג יבש בחוטמו בכלשהו - פסול לנטילה בימי חול המועד. שנה
- ח. אתרוג סדוק או מעוך, כשר לנטילה בימי חול המועד. שש
- ט. אתרוג הפסול משום שאינו ראוי לאכילה מן הדין (כגון אתרוג של טבל, ערלה או של תרומה טמאה) פסול בכל שבעת ימי החג. שס
- י. אתרוג שאינו ראוי לאכילה לא מטעם איסור שחל על האתרוג עצמו, אלא בגלל מקרה שקרה לו (כגון שנפל לחלב רותח), כשר לנטילה בימי חול המועד. שסא
- יא. אתרוג הפסול משום שאינו מינו (כגון אתרוג מורכב), פסול בכל שבעת ימי החג. שסב
- יב. אתרוג הפסול מחמת שאין בו כשיעור (כביצה), פסול בכל שבעת ימי החג. שסג

ערלה של חוץ לארץ כשר אפילו ביום הראשון, ואתרוג של דמאי כשר.

שסא. משנה ברורה (סימן תרמ"ט סעיף קטן מ"ה). בשער הציון (אות מ"ז) כתב בשם הביכורי יעקב שאתרוג זה פסול משום הדר.

שסב. שולחן ערוך (שם). דין אתרוג מורכב מובא במשנה ברורה (סעיף קטן מ"ו).

שסג. שולחן ערוך (שם). במשנה ברורה (סעיף קטן מ"ז) כתב שלמרות שחסר כשר בשאר הימים, צריך שיהיה בו לפחות כשיעור. הגרמ"מ קארפ שליט"א כתב במכתב לגרה"י מרגולין שליט"א (מובא בספר הידורי המידות, מהדורה שנייה, עמ' 79) שכאשר אתרוג הצטמק ועדיין יש בו שיעור של חמישים סמ"ק, ניתן לברך עליו, משום שהגר"ח קנייבסקי שליט"א אמר לו שמעיקר הדין השיעור הוא באמת כגר"ח נאה, אלא שראוי להיות מיראי הוראה (דבריו נכתבו בספרו הלכות חג בחג עמ' צ"ז-ק"א).

שאינו בו מראה פוסל, וגם לשיטת הפוסלים, אפשר להקל בגלל שיטת הרמב"ם המכשיר פסולי הדר בימי חול המועד. אמנם בספר לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון) כתב שצריך עיון למעשה.

שנח. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ט סעיף קטן ל"א) הכשיר אתרוג זה משום ספק ספקא: יש מחלוקת מהו החוטם ולכן ספק אם היובש הוא בחוטם, וגם אם נאמר שהיובש נמצא בחוטם, שמא הלכה כמתירים פסולי הדר בימי חול המועד. אולם הביאור הלכה כתב (סימן תרמ"ט דיבור המתחיל "אבל") שאתרוג זה פסול גם בימי חול המועד. בספר לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון) כתב שהמשנה ברורה לא הסתפק מהו החוטם, ולכן אין בנידון דידן ספק ספקא.

שנט. ביכורי יעקב (שם).

שס. שולחן ערוך (סימן תרמ"ט סעיף ה'). במשנה ברורה (סעיף קטן מ"ה) כתב שאתרוג

- יג.** אתרוג תפוח או רקוב, פסול לנטילה בכל שבעת ימי החג.^{שסד}
- יד.** אתרוג שקליפתו החיצונית התקלפה, ראוי שלא ליטול אותו גם בימי חול המועד.^{שסה}
- טו.** אתרוג שרובו התקלף ובמקום הקילוף יש מראה פסול, פסול לנטילה בימי חול המועד.^{שסו}
- טז.** אתרוג שיש בחוטמו קילוף, ובמקום הקילוף יש מראה כשר, כשר לנטילה בימי חול המועד.^{שסז}

שולחן ערוך הרב), יש לפסול אותו לנטילה בכל שבעת הימים. ומה שכתבנו ש"ראוי" שלא ליטול אותו, הוא משום שהדבר תלוי במחלוקת, וגם לשיטה הסוברת שהפסול הוא מטעם הדר, שמא ניתן להתיר על פי שיטת הרמב"ם המתיר פסולי הדר בימי חול המועד.

שסו. לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון).

שסז. ביכורי יעקב (שם).

שסד. ביכורי יעקב (סימן תרמ"ט סעיף קטן ל"א).

שסה. בספר לקיחה תמה (קונטרס דורש לציון) כתב שבדברי הפוסקים לא מצאנו התייחסות לדין זה, אולם הדבר תלוי בשיטות בהסבר איסור נקלף: לפי השיטה הסוברת שנקלף פסול מטעם חסר (תרומת הדשן, פני יהושע), מותר ליטול בימי חול המועד אתרוג שנקלף. אולם לפי השיטה הפוסלת נקלף משום שאינו הדר (לבוש,

שער ח'

הידור מצווה בארבעת המינים**הידור במצוות**

בגמרא במסכת שבת (קלג,ב) מובאת ברייתא שממנה עולה שאדם חייב להדר במצוות:

דתניא: "זה אלי ואנוהו" – התנאה לפניו במצוות. עשה לפניו סוכה נאה, ולולב נאה, ושופר נאה, ציצית נאה, ספר תורה נאה וכתוב בו לשמו בדיו נאה, בקולמוס נאה, בלבלר אומן וכורכו בשיראין נאין.

הגמרא במסכת בבא קמא (ב,ט) קובעת שיעור להידור במצווה, שהוא "עד שלישי". ונחלקו הראשונים שם בהסבר הגמרא. רש"י (דיבור המתחיל "בהידור מצוה") כתב שאם אדם רוצה לקנות ספר תורה, ועומדים לפניו שני ספרי תורה, ואחד מהם מהודר מחברו, והפער בין שני הספרים הוא עד שלישי מהמחיר, על האדם לקנות את ספר התורה המהודר יותר, אבל אם הפער ביניהם הוא יותר משלישי - אינו צריך לקנות את ספר התורה המהודר יותר. לעומת זאת תוספות שם הסבירו שהגמרא מדברת במקרה שלפני האדם עומדים שני אתרוגים, שאחד מהם יש בו שיעור מצומצם של כביצה, והשני שיעורו גדול יותר, והפער במחיר ביניהם עומד על פחות משלישי, שאז האדם צריך להוסיף על המחיר שלישי כדי לקנות את האתרוג הגדול יותר. בפשטות ניתן לומר שלפי רש"י דין ההידור נאמר על הקפדה גדולה יותר בקיום הדין ובקיום המצווה בחפצים נאים יותר, ולפי תוספות דין ההידור נאמר בשיעור המצווה.

הידור בארבעת המינים

מחלוקת נוספת בין רש"י לתוספות נוגעת לדין ההידור בארבעת המינים. רש"י במסכת סוכה (כט,ב), לומד שחובה להדר בלולב מהפסוק "זה אלי ואנוהו", ולכאורה, לפי דבריו, החובה להדר בארבעת המינים נובעת מהחיוב להדר בכל מצווה: כשם שחובת ההידור בכל המצוות כולן נלמדת מהפסוק "זה אלי ואנוהו", כך גם חובת ההידור במצוות ארבעת המינים. לעומת זאת תוספות (שם, דיבור המתחיל "לולב יבש"), הקשו על רש"י שהחובה להדר מדין "זה אלי ואנוהו" היא רק לכתחילה, ובדיעבד אם לא הידר במצווה, יצא ידי חובת קיום המצווה, ולכן לא ניתן ללמוד את חיוב ההידור במצוות ארבעת המינים מהפסוק "זה אלי". לשיטתם, בארבעת המינים יש חיוב נוסף של הידור, משום שכתוב בפסוק

"ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר", ולומדים מהמילה "הדר" שיש חובה להדר בארבעת המינים יותר מחובת ההידור בשאר המצוות, ולכן אם לא הדר במצוות ארבעת המינים (כגון שנטל לולב יבש), לא יצא ידי חובה אפילו בדיעבד. לכאורה המחלוקת בין רש"י לתוספות היא האם המצווה להדר בארבעת המינים היא חלק מהמצווה הכללית להדר במצוות (אלא שבארבעת המינים חובת ההידור מעכבת אפילו בדיעבד), או שהחובה להדר בארבעת המינים היא מצווה מיוחדת בארבעת המינים.^{שסח}

בספר אגרות משה (אורח חיים חלק א' סימן קפ"ז) הסביר שגם רש"י סובר שלומדים את חובת ההידור בארבעת המינים מדין "הדר". אלא שלפי תוספות, דין הדר בארבעת המינים אומר שאתרוג שאיננו מהודר איננו האתרוג שהתורה ציוותה ליטול לשם מצווה, משום שדין הדר שנאמר בארבעת המינים הוא חלק מהותי במצוות הנטילה, ואילו לפי רש"י, דין הדר אינו אומר שאתרוג שאיננו עומד בגדרי ההדר איננו כלל האתרוג שהתורה ציוותה עליו, אלא שיש מצווה ליטול אתרוג, ועל גבי זה יש דין נוסף שאיננו קשור לעיקר דין הנטילה, שהאתרוג שניטל צריך להיות מהודר. נפקא מינה בין שתי הדעות תהיה בשעת הדחק, כשאין לו אלא לולב יבש: לפי תוספות לולב יבש איננו בכלל הדר, ודין הדר הוא חלק מהמצווה, ולכן אין ליטול לולב יבש גם בשעת הדחק. לעומת זאת, לפי רש"י יש חובת נטילת לולב, ובנוסף לזה יש חובה שהלולב יהיה מהודר, ולכן בשעת הדחק, כשיש לו רק לולב יבש, מותר לו ליטול אותו.^{שסט}

השולחן ערוך (סימן תרנ"ו סעיף א') הביא את שתי הדעות, של רש"י ותוספות, לגבי דין הידור מצווה עד שליש:

א. אם אדם יכול לבחור בין שני אתרוגים: אתרוג בשיעור מצומצם או אתרוג גדול יותר, וההפרש ביניהם במחיר איננו מגיע לכדי שליש, יש לקנות את האתרוג היקר יותר (שיטת תוספות).^{שע}

שסח. אין כאן המקום להאריך בדיון האם מצוות הדר שנאמרה בארבעת המינים נאמרה רק באתרוג או גם בשאר המינים. עיין כפות תמרים ריש פרק לולב הגזול.

שסט. יש להעיר שבחידושי הגרי"ז (מסכת נזיר דף ב') דן האם החיוב להדר במצווה מדין "זה אלי ואנוהו" הוא פרט מהמצווה עצמה או שהוא תוספת על המצווה, ולכאורה הספק שלו תלוי במחלוקת רש"י ותוספות, כהסבר הגר"מ פיינשטיין זצ"ל ואין כאן מקומו להאריך.

שע. בחיי אדם (כלל קמ"ט סעיף ג') משמע שסובר כתוספות, שכתב: "ומדכתיב פרי עץ הדר קיבלו חז"ל דאף על גב דבכל המצוות כתיב ואנוהו, היינו למצווה מן המובחר. אבל בד' מינין הקפידה

ב. אם יש אתרוג מהודר יותר, לאו דווקא בגודלו, שעולה שליש יותר מהאתרוג המהודר פחות, יש לקנות את האתרוג המהודר יותר (שיטת רש"י).

במשנה ברורה (סעיף קטן ה') כתב שלפי הדעה הראשונה, גם אם קנה כבר אתרוג בשיעור מצומצם (אנו מזכירים כאן ולהלן אתרוג, אבל כך הדין בכל אחד מארבעת המינים), אם לאחר מכן מצא אתרוג בשיעור שאיננו מצומצם, ומחירו הוא עד שליש יותר מהאתרוג הראשון המצומצם, הרי הוא חייב לקנות גם את האתרוג השני. אולם לפי הדעה השנייה נחלקו המגן אברהם והגר"א האם צריך לקנות אתרוג אחר לאחר שכבר קנה את האתרוג הראשון הפחות מהודר: לפי המגן אברהם איננו חייב לקנות אתרוג נוסף, ולפי הגר"א חייב.

בשו"ת בית הלוי (חלק ב', סימן מ"ז אות א') הסתפק מה הדין במקרה שאדם נטל ביום טוב לולב כשר, ולאחר מכן הזדמן לידו לולב נאה יותר, האם הוא צריך ליטול את הלולב השני, או שדי במה שיצא ידי חובה הלולב הראשון. ברור לבית הלוי שאם מלכתחילה היו לפניו שני הלולבים, הוא היה מחויב ליטול את הלולב השני, אבל כאן שכבר יצא ידי חובת המצווה, יש מקום לומר שאינו צריך ליטול לולב פעם נוספת.

לעומת זאת בכף החיים (סימן תרמ"ח, סעיף קטן ח') כתב שיש מחלוקת בפוסקים במי שעדיין לא בירך, ובא לפניו אתרוג נאה יותר, האם הוא צריך להניח את האתרוג הראשון וליטול את השני. לפי השבות יעקב והיד אליהו, אינו צריך ליטול את האתרוג המהודר יותר, ואילו לפי החכם צבי צריך ליטול את האתרוג המהודר יותר. ולכילי עלמא אם כבר נטל את האתרוג המהודר פחות, אינו צריך ליטול את האתרוג השני.

אלא שצריך לברר לפי הדעה השנייה, עד היכן צריך להוסיף שליש. שהרי ניתן לקנות ארבעת המינים בכמה עשרות שקלים, ואם יוסיף שליש, יוכל לקנות ארבעת המינים מהודרים יותר, ואם יוסיף פעם נוספת שליש, יוכל לקנות ארבעת המינים יותר

התורה דאפילו לעכב בעינין הדר. ואף על גב דלא כתיב הדר רק באתרוג, מדכתיב פרי עץ הדר, מכל מקום כיון שכולן בפסוק אחד, ילפינן אחד מחברו ובעינין הדר בכולן". ובספר מקראי קודש לגרצ"פ פראנק (מהדורת תשע"ג, עמ' קס"ח) כתב: "ההבדל בין הידור מצווה בדברים המיוחדים הפוסלים בארבעת המינים מחמת הדר לשאר הידור, הוא שבדברים המיוחדים הידור הוא חובה ומעכב. ואילו בשאר ההידורים, דין הידור הוא כהידור בשאר מצוות, שאינו חובה ואינו מעכב". כלומר: כל פסול בארבעת המינים מצד "הדר", מעכב לגמרי, ואינו יוצא ידי חובה בארבעת המינים שיש בהם אחד מפסולי ההדר, ואילו שאר הידורי המצווה אינם מעכבים בדיעבד.

מהודרים מהסט השני, ואם כן צריך לברר עד היכן אדם צריך להוסיף כדי להדר בקניית ארבעת המינים.

בספר הידורי לולב (עמ' ע"ג) כתב לגבי לולבים (והוא הדין לגבי שאר המינים):

מצא שני לולבים כשרים, אך אחד יותר נאה מהשני, אם האחד יותר יקר מהשני ביותר משליש מדמי השני, אין צריך לקנות היותר נאה. אבל אם האחד יקר מהשני רק שליש או פחות משליש, מצווה לקנות היותר נאה.

מצא שלושה לולבים כשרים, אך כל אחד יותר נאה מחברו באופן שהנאה ביותר שווה פחות משליש יותר מהבינוני אבל יותר משליש מהגרוע, והבינוני שווה פחות משליש [הכוונה לשליש יותר] מהגרוע, נראה דאין צריך לקנות הנאה ביותר, אלא יקנה הבינוני.

מצא שני לולבים כשרים אך אחד מהם מצומצם בשיעור, יש להוסיף עד שליש בדמי הראשון כדי לקנות הלולב שאינו מצומצם בשיעור.

דבריו מבוססים על הביאור הלכה (סימן תרנ"ו, דיבור המתחיל "בצמצום") שכתב בשם הפני משה, שצריך להוסיף שליש רק פעם אחת, שאם לא כן, אין לדבר סוף.

יש לציין שמה שנתבאר שבמקרה השני שהובא, שמצא שלושה לולבים כשרים, שאינו צריך לקנות את הלולב היקר ביותר, הוא רק אם הלולב הראשון כשר לכל הדעות. אולם אם יש ספק בכשרות הלולב הראשון, יש להוריד אותו מהמניין. לכן הסטים שמוכרים היום בזול, אינם יכולים להיחשב כסטים הראשונים שעליהם מוסיפים שליש, משום שפעמים רבות יש ספק בכשרותם.

סוגי הידור בארבעת המינים

במצוות ארבעת המינים יש שני מרכיבים בדין ההידור. המרכיב הראשון הוא קיום המצווה בשלמות על פי כל הדינים, מעבר לשיקול היופי החיצוני. כך כתב בשו"ת אבני נזר (אורח חיים סימן תל"ג):

אך באמת עניין "ואנוהו" דלולב אינו משום נוי במראה כלל. ותדע דהא רש"י כתב [סוכה לגב] דחובה לאגודו בקשר גמור משום ואנוהו. וכן דעת הראב"ד בתמים דעים ורא"ם בספר יראים [סי' תכ"ב, דף רמג ע"א]. ומה נוי יש בקשר יותר מבעניבה או כאגודה

של ירק. אך העניין דבירושלמי סוכה פ"ג ה"ז דאילו נאמר וכפת היה צריך לאחוז האתרוג והלולב ביד אחד, עיין שם. ממילא לולב ומיניו כיון דכתיב וזין ביניהם, צריך לאחוז הג' מינים לכתחילה ביד אחד שיהיה לקיחה אחת. ושוב משום ואנוהו חובה לאגדן שיהיה לקיחה אחת לגמרי. דומה למה שאמרו בפרק ערבי פסחים [צט ע"ב ע"ש ברשב"ם] דמצוה לאכול מצה לתיאבון משום הידור מצוה, כיון דאכילה הוא רק כשנהנה [הנאת גרונו להלכה, הנאת מעיו לריש לקיש [עי' חולין קג ע"ב]] חשיב הידור מצוה כשנהנה יותר. הכא נמי כיון דמצווה לכתחילה לקיחה אחת ביד אחד, הוי הידור מצוה אם הם אחד יותר. ועל כן סבירא ליה לרש"י וסיעתו דלא הוי אחד לגמרי רק על ידי קשר גמור.

הרי שקיום המצווה על פי כל הדינים הוא גם כן הידור המצווה. מרכיב זה של הידור הוא אובייקטיבי ואינו נתון לשיקול דעתו של האדם, אלא אם כן הוא צריך לבחור בין כמה חלופות של הקפדה על פרטים מסוימים בדיני המצווה (כגון שאינו יכול להקפיד על כולם). כך כתב גם בספר מועדים וזמנים (חלק ב', סימן ק"ח):

דנראה ברור שמצוות הידור אינו דווקא ליפות המצווה שתהא נאה בצורתה החיצונית, רק בעיני נמי לקיים המצווה מן המובחר בלי חשש ופקפוק, וזהו בכלל עיקר מצוות הידור, לקיים כל מצווה במובחר דווקא. והא ודאי אם יש ספק בעיקר כשרותה – לא הוה מן המובחר.

אולם יש מרכיב נוסף בדין הידור מצווה, והוא עניין היופי (כגון אתרוג יפה יותר). כאן כבר יש מקום לשיקול דעתו של האדם, כפי שכתב הגר"מ שטרנבוך שליט"א (מועדים וזמנים, חלק ו', סימן מ"ח):

שלעניות דעתי באתרוג אם כשר מן הדין או לא, יש הלכה, וכן בספק במציאות, כלפי שמיא גליא ויכול להתנות. אבל יופי מדין "זה אלי ואנוהו" תלוי בנו, מהו אצלנו הכי נאה ויפה... יסודו של מצוות הידור ונוי תלוי נמי במושגינו. יש שמדמה שמראה נאה חיצוני הכי יפה, ויש מדמה שנקי הכי יפה, יש מדמה בצורת הגידול, ויש מדמה בגודלו, ויש מסתכל בצורתו הכללית, ואין גם כלפי שמיא ביופי הלכה מבוררת, שתלוי בנו. ואם אחד מדמה שזהו הכי יפה באופן שלא בטלה דעתו – מצותה בכך, שעניין זה תלוי במושגי בני אדם לבד.

היוצא למעשה שיש בקיום המצוות שני סוגי הידור: הידור של קיום המצווה בשלמות על פי כל הדינים, והידור נוסף בקיום המצווה במינים יפים ומהודרים. יהי רצון שנזכה לקיים את המצוות בשלמותן מתוך שמחה והידור.

שער ט' הרחבות

הרחבה א' - התיומת

נסדק ונחלק

רבו הדעות בעניין נחלקה התיומת, וכדי להסביר את הדין היטב, נביא את עיקרי הסוגיות השונות ונשתדל לבאר את הסוגיא על פי המובא בראשונים ובאחרונים.

שנינו במשנה במסכת סוכה (כט,ב):

נקטם ראשו, נפרצו עליו – פסול.

באופן פשוט, המשנה פוסלת לולב שהעלים שבראשו נקטמו. רש"י כתב שהקטימה פוסלת משום שהלולב איננו מהודר. הגמרא (לא,ב) מביאה ברייתא העוסקת בדין נסדק, כלומר בלולב שהעלים הכפולים שלו נפתחו מלמעלה:

אמר רב הונא: לא שנו אלא נקטם, אבל נסדק כשר. ונסדק כשר? והתניא: לולב כפוף, קוויץ, סדוק, עקום דומה למגל, פסול. חרות, פסול. דומה לחרות, כשר! אמר רב פפא: דעביד כהימנך.

מדברי הגמרא המתרצת את דברי רב הונא, עולה לכאורה שהיא מדברת על שני אופנים שהעלים נסדקים. אם העלים נפתחו אך הם שוכבים זה על זה כך שאין ביניהם רווח, הלולב כשר. ואם העלים נסדקו בצורה של הימנך, כלומר שהעלים מתפצלים לשני צדדים בצורה הדומה למזלג (כך שהלולב נראה בסופו כעין Y), הלולב פסול. בהמשך הגמרא מובאת בעיא של רב פפא:

בעי רב פפא: נחלקה התיומת – מהו? תא שמע, דאמר רבי מתון אמר רבי יהושע בן לוי: ניטלה התיומת פסול. מאי לאו הוא הדין נחלקה? לא, ניטלה שאני, דהא חסר ליה. איכא דאמרי, אמר רבי מתון אמר רבי יהושע בן לוי: נחלקה התיומת – נעשה כמי שניטלה התיומת, ופסול.

רב פפא שאל מה הדין במקרה שהתיומת נחלקה. אולם לפי מהלך הדברים עד עתה, צריך להבין: מדוע היה לרב פפא ספק? הרי רב הונא אמר לעיל שלולב סדוק כשר, ואם כן מה ההבדל בין תיומת שנחלקה לבין תיומת שנסדקה? כמו כן יש להבין מה ההבדל בין לולב שנקטם ראשו לבין לולב שניטלה התיומת שלו, שהרי כל תיומת שניטלה גם נקטמה.

תוספות תירצו בשלושה אופנים מדוע צריך גם את דין שנקטם ראשו וגם את דין ניטלה התיומת:

נקטם ראשו – לכאורה מיירי בשני עלין האמצעיים היוצאין מראש השדרה... וצריך לומר דנקטם ראשו מיירי ברוב העלין העליונים. אי נמי אצטריך ליה לרבי יהושע בן לוי לאשמועינן ניטלה, דסלקא דעתיה דחשיב הדר טפי מנקטם. אי נמי ניטלה אחת מן התיומת, דבנקטם לא מיפסלה אלא אם כן נקטמו שתיהן.

לפי תירוצם השני של תוספות, אין למעשה הבדל בין נקטם ראשו לבין ניטלה התיומת, ובאמת בכל מקרה שהתיומת ניטלה, הלולב גם קטום. אלא שרבי יהושע בן לוי הדגיש שגם אם ניטלה התיומת כולה, הלולב פסול. היינו יכולים לחשוב שכאשר התיומת ניטלה בשלמותה, הלולב מהודר יותר מלולב שרק ראשו נקטם, ועל כן במקרה שניטלה התיומת הלולב יהיה כשר, ולפיכך לימד אותנו רבי יהושע בן לוי שגם אם ניטלה התיומת, הלולב פסול.

שני התירוצים האחרים המובאים בתוספות, מבדילים בין לולב שניטלה התיומת שלו לבין לולב שראשו נקטם. לפי התירוץ הראשון, לולב נפסל רק אם רוב העלים שבו נקטמו, אבל בניטלה התיומת הלולב פסול אף על פי שרק שני העלים האמצעיים ניטלו. לפי התירוץ השלישי, אם נקטמה רק חצי תיומת, הלולב כשר, ואילו אם ניטלה חצי תיומת - הלולב פסול (להלן נראה מה כוונת תוספות במה שכתב על שני העלים האמצעיים שניטלו ועל חצי מהתיומת שניטלה).

שיטת רש"י

כתב רש"י בביאור שאלתו של רב פפא:

שני עלין עליונים אמצעים, ששם השדרה כלה, נחלקו זה מזה ונסדקה השדרה עד העלין שלמטה מהם.

מדבריו של רש"י לא ברור מה כוונתו באומרו "שני עלין עליונים אמצעיים". ונראה שאפשר להסביר את רש"י בשני אופנים:

א. רש"י מתכוון ללולב שיש בו שני עלים אמצעיים, וכל אחד מהם הוא עלה כפול (ובסך הכול יש שם ארבעה עלים - שתי כפולות עלים).

ב. רש"י מתכוון ללולב המסתיים בעלה אחד כפול, ומה שכתב "שני עלים", הכוונה היא לשני העלים המרכיבים עלה אחד כפול.

כמו כן צריך לברר מה כוונתו במה שכתב ששדרת הלולב נסדקה. האם כוונתו שהתימות שנחלקה איננה פוסלת את הלולב אלא אם כן גם השדרה נחלקה, או שמא יש כוונה אחרת בדבריו?

בתרומת הדשן (תשובה צ"ו) נשאל כיצד יש לנהוג בלולב שהתיומת שבו נחלקה:

שאלה: נחלקו התיומות דלולב, רבו בו פתרונים. היאך אנו נוהגים בו?

תשובה: יראה דיש לנהוג כפירוש אחד דרש"י, כמו שכתב בסמ"ק דעלה האמצעית שדרכו להיות כפול כשאר עלין נחלקת לשנים, זהו נחלקו התיומות. ולא מיקרי נחלקת אלא אם כן נחלקת עד למטה מן העליון. ובאור זרוע הוסיף להקל דבעי נחלקה השדראות גם כן עד העליון שלמטה הימנה, והיינו נחלקו התיומות לפירוש רש"י. וכתב עלה ר"י ואור זרוע דעל פירוש רש"י אני סומך הלכה למעשה. ולשון סמ"ק נמי משמע להכשיר כפירוש רש"י. וכן ראיתי אחד מהגדולים שהיה נוהג להכשיר לולבין שהיו סדוקים בעלה האמצעית בראשיהן ברוחב אצבע ויותר.

האור זרוע מביא את הסמ"ק, המסביר שרש"י מדבר על עלה אחד כפול שהוא העלה האמצעי שבלולב, והלולב נפסל רק אם עלה זה נחלק ממש עד השדרה, ולמעשה הכשיר לולב שהעלה האמצעי שלו נחלק ברוחב יותר מאצבע.

אולם תוספות (בבא קמא צ"ב) הסבירו את דברי רש"י באופן אחר:

ובקונטרס פירש: "נחלקה תיומת - שני עלים עליונים אמצעיים ששם כלה השדרה נחלקה זה מזה ונסדקה השדרה עד העליון של מטה מהן", ומתוך פירושו משמע שנסדק השדרה כל כך שנראה העליון העליונים חלוקין ומפוזרין זה מזה.

הכפות תמרים (סוכה לבא) מסביר שתוספות הבינו ברש"י שמדובר בלולב המסתיים בשני עלים אמצעיים:

ומתוך דברי התוספות דהגוזל קמא, משמע לי דהבינו מדברי רש"י דמפרש שנחלקו זוג העלין העליונים, ואף על פי כן רוב הלולבים הם כשרים לדעת רש"י, משום דבעי שיחלק התיומת דהיינו זוג העלין עם ראש השדרה גם כן.

לפי הסבר זה, מדובר בלולב המסתיים בשני עליים אמצעיים, ונאמר כאן חידוש, שצריך שלא רק כל עלה כפול יהיה מחובר מגבו (כמבואר לעיל בביאור הסמ"ק בשיטת רש"י לגבי העלה האמצעי), אלא שכשיש שני עליים אמצעיים כפולים (דבר המצוי רק בחלק מהלולבים), גם שני כפולות העליים האמצעיים יהיו מחוברים זה לזה, וזאת למרות שדרכם של העליים להיפרד זה מזה. כלומר: צריך שכל ארבעת כפולות העליים יהיו מחוברים זה לזה. אמנם, לפי הסבר זה, הלולב פסול רק אם שני העליים האמצעיים נפרדו לכל אורכם עד שגם השדרה עצמה נחלקה לשניים.

בערוך השולחן (סעיף ט') התקשה מדוע הרמ"א שהסביר את דברי רש"י לפי האור זרוע, לא הכשיר לולב שנחלקה התיומת שלו, כל עוד השדרה עצמה לא נחלקה.

על כל פנים נמצא שלפי דברי רש"י יש שלושה דינים שונים:

- א. דין נקטם המובא במשנה, שחלק מהעליים חסרים בראשם - הלולב פסול.
- ב. דין נסדק המובא בדברי רב הונא, שהעליים הכפולים נפרדו זה מזה - הלולב כשר.
- ג. דין נחלקה התיומת - בדין זה יש שני הסברים בדעת רש"י: או שמדובר בלולב המסתיים בעלה כפול אחד הנפתח עד לשדרה (הסמ"ק), או שמדובר בלולב המסתיים בשני עליים כפולים שנפרדו זה מזה עד השדרה (תוספות).

שיטת ר"י והגאונים

תוספות בבבא קמא (שהבאנו לעיל) מסבירים את דין נחלקה התיומת שלא כמו רש"י, וביארו את הדין בשני אופנים שונים:

מצא ר"י בתשובת הגאונים: ניטלה התיומת - אותו הוצא העליון בראש הלולב שאין הוצא למעלה הימנה, והוא כשני הוצין דבוקין זה בזה, ונקראין תיומת. וכן משמע מתוך הלכות גדולות שרוצים לפרש כן. ולדבריהם לא יימצא לנו לולב כשר כי בטורח נמצאין אותן שיש להם תיומת כזה אפילו אחד בחמש מאות. ויש לומר שאף לדבריהם אין פסול אלא שהיה מתחילה כעניין זה ונחלק שנשתנה מברייתו...

ועוד אומר ר"י דיש מפרשים שכל עלי הלולב כפולין כל אחד לשניים ויש בראש הלולב בסוף השדרה שני עלין יוצאין ממנה, שכל אחד כפול לשניים כשאר עלי הלולב. ואותם שניים עלין היוצאין מראש השדרה נקראין תיומת, ואהנהו בעי: "נחלקה התיומת – מהו?" אם נחלקו זה מזה, דהיינו קצת מן השדרה. ומיהו אין רוב הלולבין נמצאין כעניין זה. ומכל מקום יש לומר דבעי דאי משתכח כהאי גוונא תיומת ונחלקה – מהו.

תוספות מביא שתי דעות לגבי דין נחלקה התיומת: שיטת הגאונים ושיטת ר"י. האחרונים נחלקו בהבנת שתי הדעות ובנקודת המחלוקת ביניהן.

שיטת הבית יוסף: הן לשיטת הגאונים והן לשיטת ר"י, דין נחלקה התיומת נאמר על לולב שמסתיים בשני עלים כפולים. אלא שלשיטת הגאונים צריך ששני העלים הכפולים יהיו דבוקים זה בזה ממש ויראו כאילו הם עלה אחד (ולולבים כאלה כמעט שאינם מצויים), ולפירוש ר"י אפשר ששני העלים הכפולים יראו כשני עלים שכל אחד מהם עומד בפני עצמו, אלא שצריך שהם יהיו מחוברים יחד. הרמ"א בדרכי משה פירש בדומה לבית יוסף (והוא סובר שגם רש"י דיבר על לולב שיש לו שני עלים כפולים אמצעיים), וכתב שמלבד הר"ן הסובר שדין נחלקה התיומת נאמר בלולב שיש לו עלה אמצעי אחד כפול שנחלק, הראשונים האחרים סוברים שהדין נאמר בלולב שיש לו שני עלים אמצעיים.

הבית יוסף מוסיף שרק בארצות של בעלי התוספות לא היה מצוי לולב שהעלים האמצעיים שלו מחוברים, אולם בארץ ישראל ובארצות הסמוכות לה, אפשר למצוא לולבים שהעלים האמצעיים שלהם מחוברים ב"קורע".

שיטת הט"ז: הט"ז (סימן תרמ"ה סעיף קטן ד') מסביר שהגאונים מחמירים ואומרים שכאשר שני העלים הכפולים אינם מחוברים זה לזה, אפילו אם לולב יש רק עלה אמצעי אחד, הלולב פסול. והקשו על כך תוספות שכמעט אין לולבים שהעלים הכפולים שלהם, הצמודים לעלה האמצעי, מחוברים אליו, ולכן פירש ר"י שהכוונה היא ללולב שיש לו שני עלים אמצעיים שנפרדו זה מזה.

לשיטת הבית יוסף צריך להסביר: מדוע תוספות כתבו בשיטת הגאונים שקשה למצוא לולב כשר? הרי ניתן ליטול לולב שמסתיים בעלה אחד כפול! לשאלה זו ניתנו כמה הסברים: או שכוונת התוספות איננה שקשה לצאת ידי חובה בלולב, לפי שיטת הגאונים, אלא כוונתם היא שקשה לומר שהגמרא הביאה מקרה נדיר כל כך (כך מסביר זאת הבית

יוסף עצמו^{שע"א}), ולפי הסבר זה ניתן לצאת ידי חובה בלולב המסתיים בעלה אמצעי אחד; או שלשיתת הגאונים לא ניתן כלל לצאת ידי חובה בלולב שיש לו עלה אמצעי אחד (הידורי הלולב עמ' ק"מ^{שע"ב}).

רוב הפוסקים הסבירו את שיטת הגאונים לפי הבית יוסף, שמדובר בלולב שיש לו שני עלים אמצעיים, ושיטת הט"ז היא שיטה יחידאית בפוסקים. על כן, למעשה יש להתייחס לשיטת הגאונים כפי שנתבארה בבית יוסף, כלומר שמדובר בלולב שיש לו שני עלים אמצעיים.

שיטת הגאונים לא הובאה בשולחן ערוך, ברמ"א ובמשנה ברורה, אך בביכורי יעקב (סעיף קטן ט') כתב שראוי להקפיד ליטול לולב שהעלים האמצעיים שלו מחוברים ב"קורע" כדי לצאת ידי חובת כל השיטות. כך כתבנו גם בגוף הספר, שער ג', סימן ד' וסימן ו'.

יוצא שלפי דברי הגאונים ור"י, יש שלושה דינים שונים:

- א. דין נקטם המובא במשנה, שחלק מהעלים חסרים בראשם - הלולב פסול.
  - ב. דין נסדק המובא בדברי רב הונא, שהעלים הכפולים נפרדו זה מזה - הלולב כשר.
  - ג. דין נחלקה התיומת - לולב המסתיים בשני עלים אמצעיים.
- לפי תוספות יש דין רביעי - דין נפרצו העלים, שכפולות העלים נחלקו זו מזו.

שיטת בעל הלכות גדולות

תוספות בסוכה (לבא, דיבור המתחיל "נחלקה התיומת") הביאו את שיטת בעל הלכות גדולות בהסבר דין נחלקה התיומת:

שע"א. ויש לדון, לפי הבית יוסף, מדוע תוספות סברו שלא סביר שהגמרא תעסוק בלולב ששני העלים האמצעיים שלו מחוברים, ולא היה קשה להם על מקרים נדירים אחרים שהגמרא דנה בהם (כמו סליק בחד הוצא, וכדומה).

שע"ב. עיין שם, שהסתפק אם לאחר שתוספות תירצו שמדובר בעלים שהיו דבוקים מתחילתם ואחר כך נחלקו, הם חזרו בהם משיטתם שלולב בעל עלה אמצעי אחד פסול, או לא.

ובעל הלכות גדולות פירש נחלקה התיומת, שהוא גבא דהוצא היכא דדביקו אהדדי
ההוא דמתיים בהו ומשוי להו חד, אי כנפרצו עליו דמי פסול, אי כנפרדו עליו
דמי כשר.

דבריו של בעל הלכות גדולות סתומים, והאחרונים נחלקו בכוונתו. וכתב הכפות תמרים:

דברי בעל הלכות גדולות הללו סתומים. דאפשר לפרש דבריו דבהוצא העליון מדבר
ששם השדרה כלה ונגמרת כדפירש רש"י, אלא דיש חילוק בין רש"י להלכות גדולות.
דרש"י אינו פוסל אלא שיחלק גב העלה העליון מתחילתו לסופו ותיסדק גם ראשה
של השדרה עד העלים של מטה. ובעל הלכות גדולות פוסל אף על גב דלא נסדקה
ראשה של שדרה, אלא כיון שנחלק ונסדק גב העלה העליון מתחילתו לסופו פסול...

אמנם איכא לאקשווי אם זו היא כוונת בעל הלכות גדולות דמפרש נחלקה התיומת
בעלה העליון, מהו זה דסיים בדבריו דהספק של רב פפא הוא אי כנפרצו עליו דמי
ופסול או דלמא כנפרדו עליו דמי וכשר. ולכן אפשר לומר דבעל הלכות גדולות
מפרש כפירוש הרי"ף והרמב"ם דנחלקה התיומת רוצה לומר דנחלקו רוב הגבין של
רוב העלין. וכשאמרו נחלקה התיומת אינו תיומת של עלה העליון האמצעי לבד,
אלא תיומת ברוב העלין קאמר. ולפי זה אתי שפיר מה דסיים בעל הלכות גדולות
דהספק הוא אם כנפרצו דמי כו', ודין נפרצו ונפרדו ברוב העלין איירי.

ומיהו יראה דהתוספות הבינו מדברי בעל הלכות גדולות דבהוצא העליון מדבר,
כפירוש הראשון דפרישית, דאילו כפירוש השני דפרישית, זהו נפרצו עליו דתנן
במתניתין לדעת התוספות, כמו שכתבנו ריש פירקין דיבור המתחיל נפרצו,
יעוין שם.

הכפות תמרים מציע שתי אפשרויות בהבנת דבריו של בעל הלכות גדולות. לפי
האפשרות הראשונה בעל הלכות גדולות סובר כמו רש"י, שהתיומת היא העלה האמצעי,
אלא שרש"י פוסל את הלולב רק אם גם השדרה נחלקה, ואילו בעל הלכות גדולות פוסל
את הלולב גם אם השדרה לא נחלקה. ולפי האפשרות השנייה בעל הלכות גדולות סובר
כמו הרי"ף וסיעתו (דבריהם יובאו בהמשך), שנחלקה התיומת פירושו שרוב העלים נחלקו, ולכן
בעל הלכות גדולות כתב שאם המקרה של התיומת שנחלקה דומה למקרה של נפרצו
העלים המוזכר במשנה, הלולב פסול, ואם המקרה דומה למקרה של נפרדו העלים שהוזכר
במשנה, הלולב כשר.

אמנם ברור שתוספות הבינו בשיטת בעל הלכות גדולות כאפשרות הראשונה, משום שתוספות עצמם סבורים שנפרצו העלים פירושו שרוב העלים נחלקו, וממילא הם אינם יכולים לומר שהתיומת שנחלקה מדברת גם היא על רוב העלים (כשיטת הרי"ף וסיעתו), היות שאם כך, אין כל הבדל בין דין נפרצו עליו לדין נחלקה התיומת.

אולם הערוך לנר מסביר את שיטת בעל הלכות גדולות באופן אחר:

עיינ בכפות תמרים שנדחק בפירוש בעל הלכות גדולות. אכן מדברי הרא"ש (סימן ו') נראה שכוונת התוספות לפרש בעל הלכות גדולות כמו שיטת הגאונים (בתוספות בבבא קמא צ"א, דיבור המתחיל נחלקה), דנחלק התיומת היינו אם יש על ראש השדרה שני הוצין, דהיינו שני עלין כפולים, ונחלקו מהדדי. ובוה מסופק אי כנפרצו עליו דמי או כנפרדו עליו. ואף דהתוספות סבירא ליה לעיל (כ"ט, ב ד"ה נפרצו) דנפרצו עליו היינו ברוב עלין דווקא, היינו טעמא, משום דנפרץ דהיינו שנחלק הוא כמו ניטל, ולכן בשאר עלין שאינו עלה העליון – לא נפסל אלא כשניטלו רובם, ולכן גם בנחלק בעיני רובן. אבל בעלה העליון דניטל פסול אפילו לא ניטל רק לבדו, גם בנחלק לבדו פסול, אי כנפרץ דמי דהיינו אם חשובין השני הוצין כאילו הם עלה אחד. אבל אי חשובין כשניים, מה שנחלקו אינו רק כנפרד ואז כשר. וזהו מהו דמסופק נחלקה התיומת מהו.

לפי הערוך לנר, הסבר בעל הלכות גדולות בתוספות בסוכה לדין נחלקה התיומת זהה לדין שתוספות בבבא קמא הביאו בשם הגאונים: מדובר בלולב שמסתיים בשני עלים כפולים אמצעיים, ואם הם נראו בתחילה כעלה אחד ולאחר מכן נפרדו, הלולב פסול. אולם אם שני העלים חשובים כשני עלים נפרדים, הלולב כשר, וזהו הספק של הגמרא האם נחלקה התיומת כשר או פסול.

על כל פנים יוצא לפי כל הדעות ששיטת בעל הלכות גדולות שהובאה בתוספות אינה שיטה חדשה, השונה מכל שאר השיטות שהובאו, אלא היא דומה לאחת השיטות האחרות: או ששיטתו כרש"י (אלא שהם נחלקו כמה התיומת צריכה להיחלק), או ששיטתו כרי"ף וסיעתו, או ששיטתו כשיטת הגאונים שהובאה בתוספות במסכת בבא קמא.

שיטת הרי"ף וסיעתו

הרי"ף מסביר את דין נחלקה התיומת באופן אחר. וכך כתב בפירושו לסוגיא:

בעי רב פפא: נחלקה התיומת מהו? תא שמע, דאמר רבי יהושע בן לוי: נחלקה התיומת נעשית כמי שניטלת התיומת ופסול. פירוש: התיומת גבא דהוצא דמתיים

להו לשני צדי העלה ומשוי להו חד, כי כל אחת ואחת כפולה לשניים ותאומה מגבה. ואם נפרדו ההוצין זה מזה ועמד כל אחד ואחד כשהוא כפול לשניים והתיומת שלהן קיימת – כשר. ואם נחלקה התיומת הרי הוא כאילו נפרצו העלין ופסול.

לפי הרי"ף, התיומת היא נקודת החיבור בין כל עלה כפול. כל אחד מעלי הלולב הוא בעצם עלה כפול המחובר בגב העלה. דין נחלקה התיומת עוסק במקרה שאותו חיבור ניטל, כך שכל אחת מכפולות העלים עומדת בפני עצמה, ואינה מחוברת לחברתה. אולם הרי"ף לא כתב כמה עלים צריכים להיחלק כדי שהדבר ייחשב שתיומת הלולב נחלקה.

בספר שיבולי הלקט (סדר חג הסוכות, סימן שנ"א) הביא מחלוקת בין שיטת הרב אביגדור הכהן לשיטת הראב"ד בהסבר שיטת הרי"ף:

בתשובות הרב רבי אביגדור כהן צדק, זה לשונו: שאלתי מלפני הרב רבי אביגדור כהן צדק ז"ל: מה שפירש רבינו יצחק פאסי נחלקה התיומת גבא דהוצא, על רוב העלין קאמר או על כל עלה ועלה קאמר? דקשיא לן לפרושי על כל עלה ועלה קאמר, דאם כן כל שכן שאם ניטל העלה פסול, ואנו לא מצינו שיעור כי אם בשדרה. והשיב לי: מה שכתב רב אלפס תיומת גבא דהוצא נראה דאם נחלקו רוב העלין ונשתיירו מיעוטן שלמות ותאומות שדרכן כשר, וכן בנפרצו עליו כשר ילמוד סתום מן המפורש, דלעניין הדס תניא נשרו רוב עליו ונשתיירו מיעוטן כשר, דלא מצינו שניתנה תורה שיעור לעלין.

ובסוף דבריו הביא את שיטת הראב"ד הסובר שמדובר ברוב העלים:

ובשם הר"ר אברהם ברבי דוד מצאתי: מה שפירש רבנו יצחק תיומת גבא דהוצא, דעל רוב העלין קאמר, וכן שמע מחכמים הראשונים אשר לפניו.

משמע שהבין שהרי"ף חולק על הראב"ד. בעוד שהראב"ד סובר שהלולב נפסל כשרוב כפולות העלים נפתחו ברובן, הרי"ף סובר שהלולב נפסל רק כאשר כל כפולות העלים נפתחו. אולם חלק גדול מהראשונים הבינו שהרי"ף סובר גם הוא שאם נחלקו רוב העלים, הלולב פסול. כך כתב הרא"ש (פרק לולב הגזול, סימן ו):

וכן פירש הרב אלפסי תיומת גבה דהוצא דמתיים להו (להוצין) לשני צידי העלין ומשוי להו חד, כי כל אחת ואחת כפולה לשניים ותיומת מגבה. ואם נפרדו ההוצין זה מזה ועמד כל אחד ואחד כשהוא כפול לשניים והתיומה שלה קיימת, כשרה. ואם נחלקה התיומת, נעשה כמי שנפרצו עליו ופסול, וברוב עליו מיירי.

נמצא שלפי הרי"ף וסיעתו, נחלקה התיומת היא הרחבה של דין נסדק, בעוד שלולב שעליו נסדקו, כלומר שהעלה הכפול שלו נפרד, כשר, כאשר נסדקו רוב העלים, הלולב פסול. ש"ע

שיטות נוספות בהבנת דין נחלקה התיומת

הביכורי יעקב (סימן תרמ"ה סעיף קטן ט') סיכם את השיטות השונות בהבנת דין נחלקה התיומת. נמנה את השיטות השונות שהביא:

א. הלולב מסתיים בשני עלים כפולים שנפרדו זה מזה, גם אם כל עלה כפול סגור עד הסוף (כשיטת הגאונים שהובאה בתוספות בבבא קמא, וכהסבר הבית יוסף בשיטת הגאונים). לאחר מכן הביא הסבר נוסף בדברי הגאונים, שהלולב מסתיים בעלה כפול אמצעי אחד הסגור עד הסוף, אלא שהעלה האמצעי איננו מחובר לעלה שלידי (הסבר הט"ז בשיטת הגאונים).

ב. השדרה מסתיימת בשני עלים כפולים שנחלקו, וגם חלק מהשדרה נחלקה, גם אם לא רואים שהיא נחלקה (שיטת ר"י בתוספות בבבא קמא).

ג. השדרה מסתיימת בשני עלים כפולים שנחלקו, וגם חלק מהשדרה נחלקה ורואים את חלוקת השדרה (שיטת רש"י לפי הערוך לנר).

ד. רוב העלים נחלקו וכבר אינם כפולים (הרי"ף וסיעתו).

ה. הלולב מסתיים בעלה אחד כפול, והעלה הכפול נחלק עד השדרה (האור זרוע בהסבר דעת רש"י).

ו. העלה הכפול העליון נחלק עד למטה, גם אם השדרה לא נחלקה (פירוש הסמ"ק בשיטת רש"י).

ז. העלה הכפול העליון נחלק ברובו (ר"ן).

ח. העלה הכפול העליון נחלק, ואפילו במיעוטו (ר"ן וריטב"א).

ש"עג. בביאור הגר"א (סעיף קטן ח') כתב שמהירו שלמי בסוכה (פרק ג' הלכה א') מוכח כשיטת הרי"ף וסיעתו.

הלכה למעשה

השולחן ערוך (סימן תרמ"ח סעיף ג') פסק כשיטת הרי"ף וסיעתו (וכפי שהסבירו הרא"ש ועוד ראשונים רבים), שנחלקה התיומת פירושו שרוב כפולות העלים בלולב נחלקו ואינן מחוברות. הרמ"א (שם) פסק כרש"י, שתיומת היא העלה האמצעי בלולב, אלא שכתב שיש מחמירים שלא ליטול לולב שהתיומת שלו נחלקה אפילו במעט, וזאת בניגוד לדברי רש"י שכתב שהתיומת אינה פוסלת את הלולב אלא אם כן היא נחלקה עד השדרה. בחלק ההלכות הבאנו פוסקים שכתבו שיש לחשוש גם לשיטת הגאונים לפי פירוש הבית יוסף, שלא ליטול לולב שיש לו שני עלים אמצעיים כפולים שאינם מחוברים זה לזה.

הקורע

ראינו לעיל שתוספות כתבו בשיטת הגאונים שלא ניתן כמעט למצוא לולב שיש לו שני עלים אמצעיים כפולים המחוברים זה לזה. הבית יוסף כתב שדבריהם נכונים בארצות אשכנז, אולם בארץ ישראל ובארצות הסמוכות לה, ניתן למצוא לולבים ששני העלים האמצעיים מחוברים בקורע. לפיכך יש אומרים שאין מחלוקת בדין בין התוספות לבין הבית יוסף, ואכן היו פוסקים שפסקו כדעת הבית יוסף שהחיבור ב"קורע" מועיל (עיין ביכורי יעקב, סימן תרמ"ח, סעיף קטן ט').

אולם יש שרצו ללמוד שיש מחלוקת בדין בין תוספות לבין הבית יוסף. גם בארצות של בעלי התוספות היו לולבים רבים שהיו עטופים בקורע, אלא שהתוספות סברו שהחיבור של העלים על ידי הקורע איננו מועיל כלל, וכל עוד הקורע הוא המחבר את העלים, העלים נחשבים כפרודים זה מזה. לעומת זאת הבית יוסף סובר שהקורע מועיל לחבר את העלים. וכך כתוב בספר הידורי לולב (עמ' קס"ד):

אולם יש מקום לומר דלא כמו שכתב הבית יוסף, ובאמת התוספות ראו לולבים כאלו (עם קורע) ונקטו דחיבור הקורע לא מיקרי חיבור מעליא, ולכן הוצרכו להעמיד דברי הגאונים בלולב שהיה מחובר ונחלק, אבל נחלק מתחילת ברייתו כשר. ויש גם עדיפות לכאורה לפרש כן, דאז אין צורך לומר דבארצם של התוספות היו לולבים בסוג שונה מסוג הלולבים שהכיר הבית יוסף בארצו. ולפי זה נמצא שיש קולא גדולה, דלתוספות מותר לקלף הקורע, דחיבור הקורע אינו מקרי חיבור, והלולב כשר, דבכהאי גוונא נקרא שהלולב חלוק מתחילת ברייתו דהוא כשר לפי פירושם בדעת

הגאונים. וזה היה מסביר מנהג האנשים המוזכר במאמר מרדכי המקלפים הקורע כדי לבדוק התיומת.

גם חומרא הייתה נובעת מזה, דלדין דפסלין כשנחלקה התיומת ברובה, לפי דברנו דלתוספות חיבור הקורע לא מיקרי חיבור מעליא, כל ששני חלקי תיומת יחידה מודבקים על ידי קורע, לא מיקרי חיבור, ופסלין ליה מחמת שנחלקה התיומת...

איברא אלו שמהדרים ונמנעים מליטול לולב שעליו מודבקים על ידי קורע, נראה שמקור חומרם מדברינו הנזכרים לעיל.

ישנן סיבות נוספות שיש מחמירים שלא ליטול לולב עם קורע, והדברים מובאים בחלק ההלכות (שער ג' סימן ו' ובהערות שם).

הימנך

דין נוסף שיש לדון בו ובהבדל בינו לבין הדינים הקודמים שדנו בהם הוא דין ההימנך. בחלק ההלכות הרחבנו בהגדרת הימנך. כאן נסתפק בהתייחסות קצרה לדין ההימנך ביחס לדינים האחרים שנדונו בהרחבה זו. מובא בגמרא (לא.ב):

אמר רב הונא: לא שנו אלא נקטם, אבל נסדק כשר. ונסדק כשר? והתניא: לולב כפוף, קווצ, סדוק, עקום דומה למגל פסול. חרות פסול. דומה לחרות כשר! אמר רב פפא: דעביד כהימנך.

מהגמרא עולה שיש דין של הימנך הדומה מאוד לדין נסדק, אלא שבמקרה שהלולב נסדק הלולב עדיין כשר, ואילו כאשר הלולב עשוי כהימנך, הלולב פסול. בחלק ההלכות הסברנו שגם כאשר הלולב אינו נפסל מטעם סדק, אם העלים נראים כהימנך (כלומר שהלולב נראה כמעין Y בגלל התפצלות העלים לשני כיוונים הפוכים, לימין ולשמאל), הלולב פסול. יש דין נוסף של עלה קטום, וביארנו (שער ג' סימן ד' סעיף י') שלפי השולחן ערוך הכוונה היא לרוב העלים שנקטמו, ולשיטת הרמ"א גם אם רק העלה האמצעי נקטם, הלולב נפסל.

החזון איש (סימן קמ"ו סעיף קטן ח') שואל כיצד תיתכן מציאות של הימנך לפי השולחן ערוך:

יש לעיין לדעת המחבר דאין קטום אלא ברוב העליון, אם כן יקטמונו (את העלה עם ההימנך) ויוכשר, ובדליכא אחר יקטמונו ויברך עליו אפילו לדעת הרמ"א. ופשט

הסוגיא משמע דעביד כהימנק לית ליה תקנתא. ואפשר דאין הכי נמי דבדליכא אחר מברכין עליו בעביד כהימנק במקצת, כל שכן מנקטם, כיון שסומכין על הפוסקים דמכשרי נקטם, ולדידהו עביד כהימנק הוא על פי פירוש רש"י, שיש לה כמין שתי שדראות.

כלומר: באמת ייתכן שאם יש הימנק, ניתן לדעת השולחן ערוך לקטום את העלה שיש בו את ההימנק ולברך על הלולב. אין כאן המקום להאריך בדבריו של החזון איש, והדברים הובאו רק כדי להסביר את הדינים השונים שנאמרו בלולב.

בסיום הדברים חשוב לומר, שפעמים רבות קשה יותר לקנות לולב כשר או מהודר לפי כל הדעות מאשר לקנות אתרוג כשר או מהודר לפי כל הדעות. היום, כשזכינו שרובם ככולם של הלולבים מגיעים מארץ ישראל, וכבר לא נכנסים לארץ ישראל לולבים ממצרים (שהייתה המקור העיקרי ללולבים במשך עשרות שנים), מחירי הלולבים עלו בצורה משמעותית, והמבחר קטן. כאשר אדם מחליט על תקציבו בקניית ארבעת המינים, הוא צריך לקחת זאת בחשבון, שכן לפעמים ראוי להשקיע בלולב יותר מאשר באתרוג (על אף שראינו לעיל בריש שער ו' שיש דעות שצריך להדר יותר באתרוג. לפעמים ניתן למצוא אתרוג מהודר במחיר נמוך יותר מאשר לולב שכשר לפי כל השיטות, והכל תלוי באפשרויות הקניה).

הרחבה ב' - זני האתרוגים

הקדמה

יש כמה זנים של אתרוגים שניתן ליטול למצוות ארבעת המינים. במאמר זה נשתדל לדון בקיצור ובתמציתיות בעניינים הקשורים לזני האתרוגים השונים, כדי לברר האם יש עדיפות ליטול דווקא זן מסוים מבין הזנים השונים. יש לציין שעל נושא זה נכתבו ספרים רבים, אך אנו במהלך הדיון נשתדל להתמקד במה שנצרך להבנת העניין בכללותו.

אימתי החלו בהרכבת אתרוגים

כאשר אדם קונה תפוחים בחנות, עומדים לפניו על המדפים זנים שונים עם תכונות שונות (למשל: יש תפוחים חמוצים ויש מתוקים; לכל זן יש גודל וצבע המייחדים אותו). גם לאתרוג יש כמה זנים. לו אדם היה קונה אתרוג לאכילה, הוא היה יכול לבחור את זן

האתרוג על פי טעמו (שכן לכל זן יש טעם מעט שונה), אבל כיון שאנו קונים אתרוגים כדי לקיים בהם מצוות נטילה בחג, אין משמעות לטעם; אולם יש לברר האם יש עדיפות לזן מסוים, לצאת בו ידי חובת המצווה.

יש לציין שבספרות ההלכה הקדומה (עד תחילת תקופת האחרונים), אין כל דיון בעניין הזן המובחר לנטילת אתרוג. הסיבה לכך היא פשוטה: הדיון בעניין זני האתרוגים התחיל רק לאחר התפשטות תופעת הרכבת האתרוגים. עד לפני מאות שנים, האתרוגים ברובם היו גדלים בצורה פראית, כמעט ללא התערבות אדם, וממילא רוב מוחלט של הזנים היו כשרים לנטילה. שעי' רק במאות השנים האחרונות, כאשר הרכבת עצי האתרוג התפשטה, נוצר צורך לזהות את הזנים הטהורים מהרכבה וכשרים לברכה, ואז החלו הפוסקים לברר האם יש עדיפות לנטילת זן מסוים לשם מצווה. שעה

הגורם העיקרי להרכבת האתרוגים הוא חולשת עץ האתרוג ואי עמידותו בפני פגעים שונים. בהרכבת ייחור של אתרוג על גבי כנה של עץ אחר (כפי שיוסבר בהמשך), מתחזק הייחור

שעה. הראשונים דנים בהרכבת אתרוג, אך לא בקשר לקיום מצוות נטילת ארבעת המינים. כך למשל פוסק הרמב"ם בהלכות כלאיים (א,ה), לגבי איסור הרכבת אילנות: "כלאי האילנות הרי הם בכלל מה שנאמר 'שדך לא תזרע כלאים'. כיצד? המרכיב אילן באילן, כגון שהרכיב ייחור של תפוח באתרוג או אתרוג בתפוח, הרי זה לוקה מן התורה בכל מקום, בין בארץ בין בחוצה לארץ, וכן המרכיב ירק באילן או אילן בירק - לוקה בכל מקום". בהקשר אחר לגמרי, מסביר הרמב"ם במורה נבוכים (ג,לז) שבספר הרפואות שגנו חזקיה המלך, היו כתובים עניינים הקשורים לכלאים, כגון הרכבת אתרוג בזית: "ומן ההשקפות המפורסמות באותם הזמנים אשר ביססום הצאבה, שהם אמרו בהרכבת האילנות מין במין אחר, שאם נעשה זה בצומח פלוני ומקטרים בכך ואומרים כך בעת ההרכבה, יבוא מאותו המורכב דבר שמדמים שהוא מועיל תועלויות גדולות, עיין מה שאמרו בתחילת ספר הפלחה בהרכבת הזיתים באתרוג". ועיין מאמרו של הגר"ח"ד הלוי זצ"ל, רבה הראשי של תל אביב, בתחומין י"ח.

שעה. מעניינת עדותו של הרב יהוסף שוורץ, מלפני כמאה ושמונים שנה, בספרו תבואות הארץ, תוצאות הארץ פרק ב', הצומח, ערך "פרי עץ הדר" (הוצאת אריאל, עמ' שפ"ג): "אתרוגים נמצאים במשקל שתים עשרה ליטראות, ולא נמצאים מורכבים בארץ", אולם בהערה שם כתב: "בעת האחרונה למדו גם הערבים בעלי הגינות להרכיב את עץ האתרוג, אך חכמי ורבני ירושלים ישלחו מומחים לבדוק את העצים לפני לקיטת האתרוגים. ובשנים האחרונות נטעו את עץ האתרוג במזכרת בתיה ובגן שמואל ומעט ביתר המושבות, ואלו אינם מורכבים".

והוא הופך לעמיד יותר בפני מחלות שונות. כך כתב פרופסור זוהר עמר בספרו "אתרוג ארץ ישראל" (עמ' 46):

תופעת ההרכבות התרחבה באירופה במאה התשע עשרה עם התפשטות הפטריה מן הסוג פיטופטורה שפוגעת קשה בכל חלקי עץ האתרוג, בעיקר בצוואר שורשיו. המחלה הקשה תועדה לראשונה בשנת 1832 באיי מדיירה (כ-550 ק"מ דרומית-מערבית לפורטוגל וצפונית לאיים הקנריים) והועברה כנראה על ידי האוניות שהפליגו בנתיב זה. תפוצת המחלה התרכזה בעיקר באזורי השפלה הסמוכים לנמלי הים. מסתבר שעצי החושש, ששימשו בעיקר עצי נוי, היו עמידים למחלה זו, ולכן הפרדסנים הרכיבו את עצי ההדר על כנת החושש העמידה. למרות זאת, עצי אתרוג שגדלו באזורים גבוהים ובמוקדים מרוחקים של המחלה לא נפגעו. כך, למשל, בארץ ישראל (בשכם ובאום אלפחם), במרוקו (בהרי האטלס) ובתימן.

ההרכבה המסיבית שהתרחשה לפני כמעט מאתיים שנה, נועדה בעיקר לחזק את עץ האתרוג החלש כדי לסייע לו להתגבר על הפטריה שהתפשטה אז ופגעה בעיקר בפרדסים שהיו באזורי השפלה, הסמוכים לים. ממילא, האתרוגים שגדלו באזורי ההרים והיו חשופים פחות לפטריה (בגלל המרחק מהמקומות הנגועים, ואולי גם משום שהיו חזקים יותר), לא נזקקו להרכבה, ולכן הסבירות למצוא במקומות האלה אתרוגים טהורים מהרכבה גבוהה יותר. יש להדגיש: אתרוגים הורכבו גם לפני הופעת הפטריה, וההרכבה נעשתה גם בעצי האתרוג שגדלו בהרים (בשו"ת מהר"ם אלשיך, סימן ק"י, כתב על אתרוגים מורכבים בצפת), אולם ההרכבה המסיבית ששינתה את התמונה מקצה אל קצה, והביאה לכך שיש חשש גדול לגבי רוב עצי האתרוגים, התרחשה לפני כמאתיים שנה במקומות שהיו מועדים לפגיעת הפטריה.

אופני ההרכבה השונים

ישנן שתי דרכים עיקריות של הרכבה: הרכבה של ייחור והרכבה על ידי זרעים. בהרכבה של ייחור לוקחים ייחור של אתרוג ומרכיבים אותו על גבי עץ אחר (פעם היו מרכיבים בעיקר בעץ לימון, והיום מרכיבים בעיקר בחושש). לעץ התחתון קורים "כנה", והוא משמש כבסיס לייחור שהורכב בו, הנקרא "רוכב". הכנה מספקת לרוכב את המים והמינרלים מהאדמה, וממילא יש לה השפעה גם על צורת הגידול של האתרוג.

הרכבה על ידי זרעים נעשית בשתילת שני סוגים שונים של זרעים. הזרעים גדלים יחד ותכונות העץ הגדל כוללות את תכונות הזרעים השונים.

דין אתרוג מורכב

הלבוש (סימן תרמ"ט סעיף ד) כתב לגבי אתרוגים מורכבים:

יש רוצים להכשיר אותם האתרוגים הבאים מן הפרדס שקורין גרטיא. ואני אומר שהם פסולים מן התורה, שהרי ידוע שהם מורכבים, שהורכב ענף מאילן אתרוג בתוך אילן מארנ"ץ (תפוז) או לימונ"א (לימון) או איפכא, והרי נעבדה בה עברה דהרכבה, ואף על גב שהרכיבו גוי, האיכא למאן דאמר בפרק ד' מיתות [סנהדרין נוב], דאפילו בן נח מצווה על הרכבת אילן. וכיון דנעבדה בו עברה, אף על גב דמותר באכילה, אמאיס לגבוה, דומיא דבהמת כלאים, דאף על גב שמותר באכילה אסורה לקרבן מטעם דנעבד בה עברה אמאיסה לגבוה, הכי נמי הכא.

שתי נקודות עיקריות עולות מדברי הלבוש:

- א. אתרוג מורכב אסור משום שנעברה בו עברה, שכן עצם ההרכבה אסורה משום כלאים, ואסור להשתמש באתרוג שעשו בו איסור. איסור הכלאים איננו מיוחד דווקא לאתרוג שניטל לשם מצווה, אלא כל עץ אתרוג, גם אתרוג המיועד לאכילה, אסור בהרכבה בתפוזים או בלימונים, משום שהאתרוג נחשב למין בפני עצמו.
- ב. האיסור חל גם אם ההרכבה נעשתה על ידי גוי, משום שגם גויים אסורים בהרכבת אילנות.

לעומת זאת, בשו"ת פנים מאירות (חלק ב' סימן קע"ג) דחה את דברי הלבוש ודברי פוסקים נוספים שאסרו ליטול אתרוג מורכב. וכך כתב בסוף דבריו:

אבל באמת נוכל לומר דלמורכב יש לו טעם וריח כאתרוג ממש בלי שום שינוי, הסומך על ראשונים ומברך עליו – יצא בדיעבד, ומעולם לא מצינו שהם פסולים דאורייתא. הנראה לעניות דעתי כתבתי.

הרמ"א בתשובותיו (סימן קכ"ו) ש"י כתב שאי אפשר להסתמך על הסימנים שנתנו חז"ל לגבי האתרוג (במסכת סוכה לה.א, כגון שאתרוג דר באילנו משנה לשנה, וסימנים נוספים), וליטול פרי שיש בו את הסימנים האלה, משום שהסימנים קיימים גם בפירות אחרים, כמו הלימון והתפוז. ממילא, גם אם נמצא אתרוג מורכב שיש בו את כל הסימנים המעידים עליו שאיננו מורכב, לא נוכל להכשיר אותו, משום שהסימנים שחז"ל מסרו לזיהוי אתרוג אינם מייחדים

שעו. דברי הרמ"א מובאים להלן, בתוך דברי השבות יעקב.

דווקא את האתרוג, ויש עצי פרי הדומים לאתרוג (הכוונה היא כנראה לחלק מעצי ההדר). אולם הפנים מאירות חולק על הרמ"א וסובר שמותר ליטול אתרוג מורכב, משום שאתרוג מורכב זהה בתכונותיו לאתרוג שאיננו מורכב, וטעמו וריחו דומים ממש לשל אתרוג (וזאת בניגוד לעצים אחרים שיש להם חלק מסימני האתרוג).

עם זאת, רוב הפוסקים אסרו ליטול אתרוג מורכב ונימקו את האיסור במספר נימוקים (כפי שנראה להלן). גם המשנה ברורה פסק שאסור ליטול אתרוג מורכב, אלא שהסתפק האם ניתן ליטול אתרוג מורכב ללא ברכה כשאין אתרוג אחר:

אתרוג המורכב הסכימו הפוסקים שהוא פסול, דלא מקרי אתרוג כלל. ומורכב היינו מאתרוג ולזמון"י או פאמראנ"ץ או שום פרי אחרת, אפילו אם הבריך ענף מאילן אתרוג לתוך לזמון"י, וכל שכן אם הבריך ענף מאילן לזמון"י תוך אילן אתרוג [אבל אם הרכיב משני אילני אתרוג ביחד, כגון ענף אילן שפירותיו דקים וקטנים לתוך אילן שפירותיו גסים – כשר. אליהו רבה בשם ב"ח]...

ודע שהסכימו האחרונים דיש להחמיר לעניין אתרוג המורכב אפילו בשאר ימים. ואם אין לו אחר בעיר, יש ליטלו כל שבעה בלא ברכה. ויש מחמירין דאפילו ליטלו בלא ברכה גם כן אין כדאי, דילמא אתי למסרך לצאת בו תמיד.

לאחר הכרעת המשנה ברורה ורוב מוחלט של הפוסקים שקדמו לו, הסכימו כיום כל הפוסקים לאסור ליטול אתרוג מורכב לשם מצוות לולב. בימינו יש כמה זנים של אתרוגים המצויים בשוק, ונשתדל לברר האם יש זן מסוים שניתן לומר עליו שהוא טהור יותר מאחרים מחשש הרכבה, וממילא עדיף ליטול אותו לשם מצווה.^{שעי}

שעז. ובספר פרי עץ הדר למרן הראי"ה קוק זצ"ל (אות ו') כתב: "והנה מכל דברי הגאונים מני אז אנחנו רואים שהיה המנהג פשוט להם לאסור אתרוג המורכב. והגדולים שבאו בטעמים לא באו לחדש את ההלכה, כי אם למצוא טעמים נכונים על ההלכה המוחזקת. וכל מי שבא להוציא מהלכה ברורה ופשוטה בישראל, עליו להביא ראיה עצומה וברורה. וכולי האי ואולי". ומכאן תוכחה מגולה למבזים את מאורם של ישראל מרן הרב זצ"ל ותולים בו היתרים משונים באתרוגים מורכבים, כאשר מרן הרב זצ"ל היה מגדולי המעוררים בדורו להימנע מלקיחת אתרוגים מורכבים. בהמשך נדון בשיטתו בהרחבה.

טעם איסור נטילת אתרוג מורכב למצוות לולב

כפי שראינו לעיל, לשיטת הלבוש, אתרוג מורכב אסור בנטילה משום שנעברה בו עברה. ה"ט"ז (סימן תרמ"ט, סעיף קטן ג') דחה את טעמו של הלבוש, וכתב טעם אחר לפסול את האתרוג המורכב:

ונראה לעניות דעתי דביום הראשון ודאי אין ליטלו, כיון דחסר פסול בו, כי חשבינן לההוא חלק של המין האחר כמאן דליתיה. אשתכח שמה שנשאר מחלק האתרוג הוא חסר. ולפי זה אין לפוסלו בשאר הימים, דחסר כשר בהם. מכל מקום יש [חשש שמא] הרוב מחמת חלק שאין מין האתרוג, ולא נשאר בשיעור מחלק האתרוג, ואסור אפילו בשאר ימים. ונראה דאפילו ליטלו בלא ברכה שלא תשתכח תורת אתרוג לאו שפיר דמי לכאורה, דהא אמרינן בגמרא "לא מצא אתרוג לא יביא דבר אחר. פשיטא. מהו דתימא לייתי כי היכי דלא תשתכח תורת אתרוג, קא משמע לן זימנין דנפיק חורבה מיניה דאתי למיסרך". והיינו בשאר מינים שאינם אתרוג כלל, כל שכן בזה המורכב שיסברו שהוא אתרוג כשר. ואפשר דמשום הכי אמר פריש או רמון לרבנותא, דאפילו בזה גזרינן שמא אתי למיסרך, וכל שכן במורכב. אלא דמכל מקום כיון דאין האיסור ברור הוא, לא גזרינן ביה, ויש ליטלו כל שבעה בלא ברכה.

להבנת דברי ה"ט"ז, יש להביא דוגמא: אם הרכיבו עץ אתרוג עם עץ לימון, הפרי המתקבל מהרכבה זו מורכב מחלק שהוא לימון ומחלק שהוא אתרוג. בפרי החדש שנוצר מההרכבה, החלק של האתרוג נחשב חסר משום שהפרי כולל גם חלק של לימון, ואתרוג חסר פסול לנטילה. לשיטתו, האיסור ליטול את האתרוג המורכב החסר חל רק ביום הראשון, משום שבימי חול המועד מותר ליטול אתרוג חסר (עיין שער ז' סימן ד').

המגן אברהם (סימן תרמ"ח, סעיף קטן ג') כתב שאתרוג מורכב הוא פרי חדש לגמרי ואיננו בכלל אתרוג:

ולי נראה דפסול משום דלא מקרי אתרוג כלל.

לפי טעם זה, האיסור ליטול אתרוג מורכב חל בכל שבעת ימי החג, כיון שהפרי העומד לפנינו כלל איננו אתרוג. בשו"ת מהר"ם אלשיך (סימן ק"י) כתב שלא רק שהפרי העומד איננו אתרוג, אלא שהוא כולו לימון (ובימינו שנהוג להרכיב את האתרוג עם חושחש במקום לימון, יסבור האלשיך שהפרי הוא חושחש):

ואם כן הכי נמי בטל ענף האתרוג לגבי הלימון וכאילו כולו לימון, והתורה אמרה אתרוג וליכא.

בהמשך דבריו כתב האלשיך שגם אם לא נסבור שהפרי המורכב מלימון ואתרוג נחשב לימון לכל דבר, הרי שהוא לפחות נחשב פרי שיש בו ערבוב של שניהם. התורה אמרה שיש ליטול אתרוג ולא חלק מאתרוג, ומשום כך פרי זה אסור בנטילה. בסוף תשובתו כתב טעם נוסף לאסור אתרוג שהורכב בלימון:

ועוד דהא קיימא לן כרבי יהודה דאתרוג פחות מכביצה פסול. והשתא אי האי מורכב הוי כביצה, היכי לתכשר, והרי אין בו אתרוג אלא חצי ביצה.

לפי טעמו האחרון של האלשיך, ייתכן שיהיה מותר ליטול אתרוג גדול שיש בו שיעור ביצה לאתרוג ושיעור ביצה ללימון (וכך גם משמע מלשונו "אי האי מורכב הוי כביצה"), אך כאמור טעם זה ניתן רק כסניף לטעמיו הראשונים, ולשיטתו אתרוג מורכב איננו אתרוג כלל.

בכפות תמרים (סוכה לה,א) כתב טעם נוסף:

וכן יראה האדם דהחמוץ של אתרוג הוא מועט. וכן כתב מהר"מ אלשיך ז"ל (סימן ק"י) על ייחור של אתרוג שהורכב באילן של לימון, אותם אתרוגים פסולים. ונתן סימן, כי המורכב החמוץ שבתוכו הרבה, מה שאין כן לבלתי מורכב שהחמוץ מיעוט והקליפה שלו עבה, יעוין שם. ולפי זה אתי שפיר אמאי לא פריך ואימא אתרוג מורכב, דאתרוג מורכב אין טעם עצו דומה לפריו, דהמורכב הוא חמוץ.

חז"ל אומרים שאחד מסימני האתרוג הוא שטעם העץ וטעם הפרי שווים. באתרוג מורכב יש הרבה מיץ, והמיץ חמוץ, וממילא טעם העץ אינו יכול להיות כטעם הפרי. לעומת זאת באתרוג שאינו מורכב יש פחות מיץ ויש יותר בשר לבן, ובכך מתקיים הסימן שטעם העץ וטעם הפרי שווים. ייתכן לומר שכוונת הכפות תמרים היא כדברי המגן אברהם: היות ובאתרוג מורכב אין טעם העץ כטעם הפרי, ממילא אין זה אתרוג. בחלקת יואב (סימן ל"ב) כתב שייתכן לומר שהסימן שנתנו חז"ל שטעם עצו ופריו של האתרוג שווים, אינו מגדיר את עצם הפרי, ובאמת גם אתרוג שתנאי זה אינו מתקיים בו, נחשב עדיין אתרוג, אלא שאסור לצאת בו ידי חובה.

בחלק מזני האתרוגים המצויים כיום יש בשר רב, ובחלק יש מיץ חמוץ. בהמשך נברר מה דינם של אתרוגים אלו.

בספר פרי עץ הדר מאת מרן הראי"ה קוק זצ"ל (אות י"א) כתב שהיות והאתרוג מורכב בפרי נוסף, כאשר נוטלים את האתרוג והפרי יחד, עוברים על לאו של בל תוסיף:

ועל פי זה יש לדון עוד צד חומרא בשאר ימים לעומת יום ראשון, משום דלפי המבואר מסוגיא דראש השנה, נראה שלעניין לעבור אם בעי כוונה, תלוי בלצאת לכל הפחות לקולא, דאם לצאת בעי כוונה, הוא הדין לעבור בעי כוונה, ובלא כוונה אין זה מצווה, אלא דאם לצאת לא בעי כוונה, אז יש לומר דלעבור בזמנו בעי כוונה. אם כן, על פי דברי המגן אברהם דמצווה דאורייתא בעי כוונה, רק מדרבנן לא בעי כוונה, אם כן לעניין בל תוסיף גרע בזה דרבנן מדאורייתא, דמצווה דאורייתא כיון דהמצווה גופא בעיא כוונה, גם לעבור בעיא כוונה, ובלא כוונה אין זה לא מצווה ולא עברה – זהו בראשון של חג, אבל בשאר ימות חול המועד, כיון דהמצווה חשיבה מצווה גם בלי כוונה, יש לומר דהוא הדין דלעבור גם כן לא בעי כוונה, ויש כאן משום בל תוסיף.

היות ומצוות דאורייתא צריכות כוונה ומצוות דרבנן אינן צריכות כוונה, יש לחלק לעניין טעם זה בין נטילת אתרוג מורכב ביום טוב הראשון - שבו נטילת האתרוג מדאורייתא, לנטילת אתרוג מורכב בימי חול המועד, שבהם המצווה היא מדרבנן. ביום הראשון שהנטילה היא מדאורייתא וצריך כוונה לצאת ידי המצווה, כל עוד אדם לא התכוון ליטול גם את הפרי המורכב באתרוג, הוא לא עבר על בל תוסיף. לעומת זאת בימי חול המועד שבהם נטילת האתרוג היא מדרבנן, ואין צורך בכוונה כדי לצאת ידי המצווה, יש בנטילת הפרי הנוסף משום בל תוסיף, גם אם האדם לא התכוון ליטול אותו לשם מצוות לולב. בהמשך הדברים מוסיף מרן הרב לדון בקביעה זו, והעלה סברות לדחייתה, אך מסקנתו היא שהעיקרון נכון, ובנטילת אתרוג מורכב עוברים גם על בל תוסיף.

יש להדגיש שמרן הרב זצ"ל לא התיר חלילה ליטול אתרוג מורכב ביום טוב ראשון של החג. בקטע שצוטט הוא התייחס רק לטעם של איסור בל תוסיף, ולאורך הספר הוא האריך לבאר את הטעמים הנוספים לאיסור נטילת אתרוג מורכב בכל ימות החג.

סיכום הטעמים לאיסור נטילת אתרוג מורכב לשם מצוות לולב

נסכם את הטעמים העיקריים שנאמרו בפסול אתרוג מורכב:

א. עצם ההרכבה אסורה משום איסור כלאיים (גם אם גוי עשה את ההרכבה), ולכן על אף שמותר לאכול את הפרי, אסור לצאת בו ידי חובה.

- ב. משום שהאתרוג חסר (כיוון שחלק מהפרי איננו אתרוג).
- ג. משום שאין זה כלל אתרוג, ויש אומרים שהפרי נחשב לימון או חושחש.
- ד. כיון שלא מתקיימים בו דברי חז"ל שטעם העץ וטעם הפרי שווים.
- ה. משום איסור בל תוסיף.
- ו. אתרוג מורכב שיש בו שיעור כביצה - חסר משיעורו, כיון שיש להוריד משיעור כביצה את חלק הפרי המורכב באתרוג.

האחרונים דנים בהרחבה בכל אחד מששת הטעמים שניתנו לאיסור נטילת אתרוג מורכב, ויש מן הפוסקים שלא קיבלו חלק מהטעמים. אולם, כפי שכתבנו לעיל, כיום מסכימים כל הפוסקים שאתרוג מורכב פסול, והלכה כבתראי.^{שע}

זיהוי אתרוג מורכב

לאורך הדורות, נתנו חכמינו סימנים לזיהוי האתרוג המורכב. במשנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ס"ה) הובאו שלושה סימנים^{שעט} עיקריים המבדילים בין אתרוג מורכב לאתרוג שאיננו מורכב:

- א. באתרוג שאיננו מורכב יש בליטות, ואילו האתרוג המורכב הוא חלק.

שעת. בשו"ת שבות יעקב (אורח חיים, סימן ל"ו) מובא מעשה שהש"ך הורה שניתן לברך על אתרוג מורכב, ולבסוף חזר בו מהוראתו: "ושמעתי שפה פראג בימי מוח"ז הגאון המפורסם מהר"ש זצ"ל בשנה אחת על ידי איזה מקרה, הביאו אתרוגים המורכבים בסימנים אלו, והורה שלא לברך עליהם. אך איזה תקיפי ואלמי ארץ היו רוצים להמרות פיו, וצרפו אליהם בחלקלקות שבפיהם הגאון בעל שפתי כהן שהיה בעת ההיא אורח נטה ללון פה פראג, והורו להתיר לברך עליהם בשעת הדחק. ועיקר טעמו היה על פי הסוגיא ד"שה אפילו מקצת שה" והוא הדין גבי אתרוג נמי נימא הכי... ומתקיפתם הכריחו את חזן הכנסת בבית הכנסת הישנה והחדשה שיתחיל לברך בקול רם. וכשרצה להתחיל, עיכבוהו מן השמים שנפל האתרוג מידו ונשבר העוקץ מתוכו, ואחר כך באו כתבים מגלילות אלו ממדינת אשכנז ופולין ומעהררין שכל גאוני ארץ הורו גם כן למעשה שלא לברך עליהם באותו שנה. והגאון בעל הש"ך נתחרט על הוראה זו. קודם מותו ציווה לבנו בכתב ידו שיבקש מחילה מאת מוח"ז על ששגג בדבר זו נגדו, ובנו הראה כתב ידו למו"ה זקני הגאון זצ"ל, ותהיה מנוחתם כבוד ובצל שדי יתלוננו".

שעט. בפוסקים השונים מובאים סימנים נוספים לזיהוי אתרוגים מורכבים, כגון אופן עמידת הגרעינים, טעם המיץ, ועוד.

- ב. באתרוג שאיננו מורכב העוקץ שקוע באתרוג ואילו באתרוג מורכב העוקץ בולט.
- ג. באתרוג שאיננו מורכב הקליפה הלבנה עבה וחלל חדרי הזרע של הגרעינים מצומצם, ואילו באתרוג מורכב הוא להיפך: הקליפה הלבנה דקה וחלל חדרי הזרע גדול.

בהמשך דבריו הביא המשנה ברורה את דברי החת"ם סופר, שכשרות האתרוגים דומה לכשרות מיני העופות: כשם שאיננו מסתמכים על הסימנים שהורו לנו חכמים כדי להכשיר זנים של עופות, אלא יש צורך במסורת שזן העוף כשר, כך גם באתרוג: אין להסתמך על הסימנים שניתנו לזיהוי אתרוג שאינו מורכב כדי להכשיר את האתרוג הבא בפנינו, אלא יש להסתמך על מסורת. במדינות אשכנז הייתה מסורת ליטול אתרוגים שהגיעו מאיטליה, ממקום הנקרא "יאנווע", ומשום כך אסר החתם סופר לקנות אתרוגים ממקומות אחרים (בהמשך נברר מעט יותר את שיטתו), אלא אם כן המוכר הביא מכתב הכשר המאשר שהוא מוכר אתרוגים שאינם מורכבים.

האם הסימנים קובעים, ומדוע?

ישנם פוסקים שכתבו שאפשר להסתמך על הסימנים הלכה למעשה. כך משמע מתשובתו של בעל שבות יעקב (חלק א' סימן ל"ו):

אכן בתשובת הרמ"א (סימן קכ"ו) כתב בשם מהר"י פדוא, וזה לשונו: "על דבר אתרוגים המורכבים בלימוני, זיל קרי ביה רב הוא בארצנו שלא לצאת בו אפילו על ידי הדחק. ואני כותב למעלת כבוד תורתו ג' סימנים אשר תוכל להכיר בהם המורכבים הגדלים בארצנו, כי מופלייא לא יכול לבוא אליכם, כי רב ממכם הדרך. הסימן האחד: כי המורכבים העוקץ בולט ועוקץ האתרוג שוקע. הג' הוא כי תוך המורכב המיץ רחב והמוהל שלו רב והקליפה התיכונה קצרה, ובאתרוג הוא להיפך הקליפה רחבה והתוך קצר. וסימנים אלו מובהקים הם אצלנו", עד כאן לשונו.

ואף דלכאורה נראה כסותר לדברי תשובת מהר"מ אלשיך שכתב דאין הפרש אלא שהמיץ שבתוכו מרובה, ושם נותן שלושה סימנים, וקשה הדבר לומר דפליגי במציאות הדבר ואפשר להשוותם יחד. חדא: דאין כל הארצות הגדלים בו שווים, וכמשמעות לשון רמ"א בתשובה הגדלים בארצנו וכו'. ועוד יש לומר דבאמת עיקר הסימן מובהק הוא מבפנים בהקליפה ומיץ שבתוכו. אלא דמהיכי תיתי לחתכו ולבדקו מבפנים ולפסול האתרוג בוודאי בידיים. לכן נותן עוד בו שני סימנים שהם מבחוץ, ואז אם

ניכרין בהן אותן סימנים מבחוץ, אז חותכין שניים או שלושה. אם נמצא בתוכו המיץ רחב, אז מחזקינן כל האתרוגים אלו שיש בו שני סימנים אלו מבחוץ למורכבים.

מדברי השבות יעקב עולה, שאפשר להסתמך על הסימנים כדי להכשיר את האתרוגים. אולם גם מתוך דבריו משמע שהוא מסייג את הסימנים למקומות מסוימים, ולא ניתן לומר שבכל מקום, כל אתרוג שיש בו אפילו את כל הסימנים שניתנו, איננו אתרוג מורכב.

אולם החתם סופר (אורח חיים סימן ר"ז) כתב שאין להסתמך על הסימנים אלא באתרוגים הבאים מיאנווע, אבל אתרוגים הבאים ממקומות אחרים צריכים כתב הכשר, וצריך מסורת כדי להכשיר את האתרוגים האחרים. וכך פסק גם המשנה ברורה (סימן תרמ"ח סעיף קטן ס"ה):

אמנם בסימן ר"ז מפקפק החתם סופר מאוד בעניין הסימנים, אחרי שלא נזכרו בש"ס, ודעתו דלמעשה אין לסמוך על סימנים כלל להקל, ודינן של אתרוגים כדין עוף טהור דנאכל במסורת, דהיינו שאותו המקום יהיה מוחזק מימים קדמונים שאתרוגיהם אינם מורכבים. ומסיים שם: "העולה מזה כל האתרוגים שאינם מייעניווע [והוא הדין מקום אחר המוחזק בכשרות מימים קדמונים], אין ליקח בלי כתב הכשר שידוע המעיד שאינם מהמורכבים, ואין לסמוך על הסימנים", עד כאן לשונו. וכעין זה כתב גם כן בספר שנות חיים בסימן ע"ר, עיין שם. אך ביום טוב שני שהוא דרבנן יש לסמוך על הסימנים, אף למאן דסבירא ליה דגם ביום טוב שני פסול מורכב, עיין שם.

אכן באמת אודות כתב ההכשר יש גם כן הרבה לדקדק: (א) שצריך למצוא אנשים שיכירו היטב חתימת המעיד או על כל פנים שהסוחר עצמו יכיר כתב ההכשר והוא יהיה מוחזק לנו בכשרות. (ב) על האתרוגים שאינם מוחזקים מכבר בכשרות להעיד שאינם מורכבים – לזה אין להאמין להמעיד רק אם הוא מוחזק בכשרות, וצריך שיהיה ירא שמים לדקדק דאולי מטעי קטעי ובפרט במלאכת הנטיעה. גם מצוי עוד כמה רמיות בעניין זה שהוא מניח כתב ההכשר על תיבה אחת והסוחר כשמוכר אותו קעסטיל (ארגז) מניח הכתב על קעסטיל אחר. ועל כן יש לדקדק לקנות מאיש נאמן. ואם מוצא לקנות אתרוג מאיזה מקומות הידועים מעולם ומוחזקים שאינם מורכבים – יותר טוב לקנות מהם.

מרו הרב קוק זצ"ל (עץ הדר אות ח') כתב גם הוא שהסימנים אינם מכשירים את האתרוג, והסביר שגם הפוסקים שנתנו סימנים, מעולם לא התכוונו לקבוע בוודאות על פי אותם סימנים האם האתרוג מורכב:

והנה בעניין הסימנים כבר כתבו בצדק כמה מגדולי האחרונים, שהננו רואים שעכשיו אין לסמוך עליהם כלל. ובאמת נראה שלא נכתבו הסימנים כי אם לסמוך עליהם לרווחא דמילתא, כשהיה הדבר מוחזק שמורכבים אינם מצויים כלל. וכהאי גוונא סמכינן נמי אסימני ביצים, כיון דאין עוף טמא מצוי ביננו.

ויש לומר דהכי נמי הסימנים הוא רק לעניין שאם אין הסימנים נמצאים, אז יש לחוש לחומרא, שמא הוא מורכב, אבל עכשיו שעל פי הנטיעות החדשות רוב האתרוגים ככולם, זולת אותם שהם גדלים באילנות הפראים שאין להם הידור כלל, מפני שלא הורכבו כלל אפילו במינם, אבל אתרוגים שיש להם קצת הידור בגידולם ובתוארם המה מוכרחים להיות מורכבים, אלא שאם יש על זה השגחה מרכיבים אותם במינם, אתרוג באתרוג, שגם במין אחד ישנם כמה פרטים כידוע בחוש...

הרכבת עץ מתולדות המורכב

כפי שראינו, הסכימו כל הפוסקים האחרונים שאסור ליטול אתרוג מורכב לשם מצוות לולב. אולם פוסקים רבים התירו ליטול אתרוג מתולדה של מורכב. ביאור העניין הוא: נניח שנעשתה הרכבה של ייחור עץ אתרוג על גבי כנה של לימון. לאחר מכן לקחו את אחד הייחורים החדשים שצמחו מעץ זה, שהוא לכאורה מורכב מאתרוג ומלימון, ושתלו אותו באדמה. האם מותר ליטול אתרוג שנוצר מענף זה, שהוא מתולדות המורכב? הפוסקים נחלקו בדיון זה, והדבר תלוי בטעם פסול אתרוג מורכב. כך כתב החלקת יואב (סימן ל"ב, ענף ו'):

דשפיר בטל חלק הלימון והוי ככולו אתרוג. ונמצא דלא נשאר שום פסול במורכב, דדברי הלבוש מטעם נעבדה בה עברה כבר דחיתי, דנעבדה בה עברה אינו מזיק אף לגבוה וכל שכן למצווה... וגם מטעם חסר כבר דחיתי שאין זה חסר וגם לא דמי לאתרוג השותפין. וגם מטעם דילדה בטלה בזקנה דהוי אין עצו ופריו שווה כבר הבאתי דלימון גם כן עצו ופריו שווה.

אך אפשר דמכל מקום טעם קליפת אתרוג ולימון ואילנות שלהם אין להם חד טעם. אך גם בזה כתבתי דתלוי בספק הש"ס אי עצו ופריו שווה הוי סימן או עצם המצווה. וחשש שכתבו מטעם בל תוסיף אין זה כלום, דהרי ידוע מה שכתב הרא"ש בסוכה גבי אין אוגדין את הלולב אלא במינו דהיכא דעביד לנוי ליכא בל תוסיף אף בבל תוסיף דאורייתא. וכן מוכח מש"ס מנחות גבי תפילין בלילה דאם לשומרן מותר.

ואם כן בנידון דידן, כל הרכבה נעשה שיהיה האתרוג נאה יותר. ואפילו לשיטת הר"ן סוכה דבבל תוסיף דאורייתא אינו מועיל נוי, מכל מקום בנידון דידן ודאי לא הוי רק בל תוסיף דרבנן, דהרי אמר רבי יהושע לא נאמר בל תוסיף אלא כשהוא בעצמו, ושוב מועיל נוי...

ולא נשאר לנו חשש רק מטעם עצו ופריו שווה, אם נאמר דאין טעם קליפת הלימון ואילן שלו שווה לאתרוג. אבל כל זה לא שייך רק במורכב הראשון שענף הוא האתרוג ואילו הוא לימון. אבל בבניהם אחר כך, הרי אין כאן שום פסול, דהרי עצו ופריו שווה וגם לא נעבדה בה עברה...

אבל כיון שסילקתי חשש זה, אין שום פסול בבניהם, דהיינו מה שלוקחין הענף הזה ונוטעים אותו בקרקע ומוציא אתרוגים נאים.

לדעת החלקת יואב, הטעם היחיד לאסור אתרוג מורכב הוא משום שצריך שטעם העץ וטעם הפרי יהיו שווים (כדברי הכפות תמרים). כאשר אדם קוטף אתרוג שגדל על גבי עץ מורכב, טעם הפרי הוא טעם של אתרוג, ואילו טעם העץ הוא טעם של לימון (כיוון שהכנה היא עיקר העץ). ממילא, אם אדם שותל את הייחור המורכב באדמה ומצמיח עץ חדש, טעם הפרי וטעם העץ יהיו שווים, ולכן ניתן להתיר ליטול לשם מצווה אתרוג מתולדות המורכב.

לעומת זאת היו שאסרו ליטול אתרוגים אלה. בשו"ת בגדי ישע (סימן ט"ז) כתב בשם הגרא"ל צינץ זצ"ל מפלאצק:

אפילו יצאו ממורכבים מאלף שנים קדמוניות, אם הם מורכבים, תולדותיהם כיוצא בהם, וגם דור עשירי לא יבוא להם בקהל ה' עד עולם. שפ

שיטת מרן הראי"ה קוק זצ"ל

בשנים האחרונות התפרסמו כמה ספרים הדנים בזני האתרוגים השונים. חלקם עוסקים בהלכות ארבעת המינים, וחלקם עוסקים בבירור זן האתרוג העדיף לנטילה לשם קיום המצווה. חלק מספרים אלה הם מגמתיים, והם מסלפים את שיטתו של מאורם של ישראל, מרן הרב זצ"ל, בנושא נטילת אתרוג מורכב לשם מצווה. חלק ממחברי הספרים הללו מזלזלים במרן הרב זצ"ל וכותבים בשמו שקרים, כאילו התיר לצאת ידי חובת מצוות

ארבעת המינים באתרוגים מורכבים. שפ"א עברה גוררת עברה: בתחילה נמנעו בחוגים מסוימים מללמוד את דברי תורתו של מרן הרב, על אף שאין חולק כי היה אחד מגדולי הדורות האחרונים, ולאחר מכן היו גם שהחליטו מה "כתוב" באותם ספרים, ומהם שאף לא נמנעו מזיופים גמורים.

לפני שננסה לברר את שיטת מרן הרב זצ"ל, נביא ציטוטים מספרו "עץ הדר". ספר זה הוא קונטרס מיוחד שכתב מרן הרב זצ"ל כדי להתריע על החובה ליטול אתרוג שאינו מורכב. לאורך כל הקונטרס הרב מתנגד לנטילת אתרוג מורכב בלימון (או בכל פרי אחר). שפ"ב

שפ"א. ראה למשל בספר "המינים המהודרים" עמ' קמ"ב, שכתב: "וביאר לי הרה"צ רבי דודל פרנקל זצ"ל שהעניין בזה היה משום שהרב קוק התיר להרכיב אתרוג בחושש כפי שמובא באיגרת הנ"ל (של החזון איש). ועיקר מלחמתו של החזון איש היה משום שהרב קוק התיר במוצהר להרכיב בחושש, וטעמו לפי שעל ידי הרכבה זו האתרוגים יותר יפים והעצים יותר חזקים, והיה בזה תועלת מאוד גדולה לאיכרי ארץ ישראל ולחיוזוק היישוב". דברים דומים, אמנם קצת פחות חמורים, נכתבו בקובץ "ישורון" (אלול תשע"ה), על ידי הרב קניג, מחבר ספר שו"ת וגנוזי החזון איש (שם כתב שהרב קוק התיר להרכיב אתרוג מורכב על גבי כנה של אתרוג טהור. דברים אלה אינם מתיישבים עם מה שכתב הרב קוק עצמו).

כמובן, שדברים אלו מנוגדים לגמרי לדעתם של גדולי ישראל בתקופת מרן הרב זצ"ל, גם כאלה שחלקו עלינו בנושאים אחרים. דוגמא לדבר ניתן להביא את הרידב"ז, שהייתה לו מחלוקת חריפה עם מרן הרב קוק זצ"ל לגבי היתר המכירה (וגם כאן היו שניסו לסלף את היחס הכללי של הרידב"ז למרן הרב. הרידב"ז העריך מאוד את מרן הרב למרות שהיו ביניהם מספר נקודות מחלוקת עקרוניות. כפי שעולה מכתבי הרידב"ז אל מרן הרב), אולם שיבח מאוד את מרן הרב ושמח מאוד שההשגחה על האתרוגים במושבות עברה לידי מרן הרב, כפי שכתב: "וכעת שראיתי שכבוד תורתו נ"י בצדקותו נטל ההשגחה תחת ידו, נתמלא כל חדרי לבבי גילה ושמחה, שמחה רוחנית שאין קץ לשמחה הזאת. אשרי לו ואשרי להאגודה שיזכו לזכות את בני ישראל. אלף ברכות ינוחו על ראש צדיק שמזכה את בני ישראל במצווה גדולה הזאת." עיין ספרי ירושלים של זהב עמ' קלז'.

שפ"ב. ראה מועדי הראי"ה (עמ' 105) לתלמידו של מרן הרב, הגרמ"צ נריה זצ"ל שכתב בכותרת הסיפור 'דמעות גיל למראה אתרוג בלתי מורכב כליל - יופי': "רבי זאב שחור ז"ל, מיקירי ירושלים וידיד נאמן של הרב, מהדר גדול היה במצוות. אמיד היה והשתדל להשיג אתרוגים מהודרים לו ולבניו, גם אם הדבר עלה לו בדמים מרובים, כי לא קל היה להשיג אתרוגים בלתי מורכבים שיהיו יפים גם בחיצוניותם. באחת השנים האחרונות לימי חייו, זכה רבי זאב לאתרוג מהודר ביותר, ממש כליל יופי בגידולו ונקיונו. אולם דווקא באותו חג הסוכות חלה ונפל למשכב. והנה בחול המועד

באות ג' כתב:

אבל בעיקר הדבר יש לומר דכיון דקיימא לן בכל חילוק שיש בין נופו לעיקרו באילנות דאזלינן בתר עיקרו על כל פנים לחומרא, אם כן וודאי מה שנוגע לעניין מין הפרי טפי מסתבר דאזלינן בתר עיקרו שזהו עיקר טבע האילן, והענף אינו כי אם מה שפועל על הדפוס והצורה החיצונה.

מוכח איפוא בעליל בצורה ברורה שלדעת מרן הרב קוק זצ"ל, אין להרכיב ייחור של אתרוג על גבי ייחור של לימון (או של כל פרי אחר), כיון שמהות הפרי נקבעת בעיקר על פי הכנה של העץ. וכך כתב באות ו':

והנה מכל דברי הגאונים מני אז אנחנו רואים שהיה המנהג הפשוט להם לאסור אתרוג המורכב. והגדולים שבאו בטעמים לא באו לחדש את ההלכה, כי אם למצוא טעמים נכונים על ההלכה המוחזקת. וכל מי שבא להוציא מהלכה ברורה ופשוטה בישראל עליו להביא ראיה עצומה וברורה. וכולי האי ואולי, שהרי אפילו אליהו אינו יכול לשנות מנהג של הלכה פשוטה.

וכן בהמשך באות כ"ח:

והנה אפילו אם היינו יכולים להחליט שהאתרוג והלימון אינם כלאיים זה בזה, אין הדבר מועיל לעניין ההכשר של המורכב, שבזה לא יסולק כי אם טעמו של הלבוש ז"ל מצד העברה והתיעוב, שהוא בלאו הכי אינו הטעם העיקרי של הפסול כמו שכתבנו... אבל הטעמים העיקריים הם מצד עצם המין מה שאינו אתרוג כלל.

זכה ר' זאב לביקורו של אורח דגול בסוכתו: הרב שבא להתפלל על יד הכותל המערבי שמע על מחלתו של רבי זאב, ובשובו מן הכותל אמר למלוויו: עכשיו נפנה לשכונת "ימין משה", ונקיים מצוות ביקור חולים אצל ר' זאב שחור. כבוד גדול היה זה לרבי זאב שהרב בא לבקרו, והוא שידע באיזו מידה התמסר הרב לעידוד הגידול של אתרוגים בלתי מורכבים והדאגה לגידולם היפה, התנאה לפני הרב במצווה שבאה לידו, והציג לפניו את האתרוג הנאה והמהודר. למראה האתרוג התרגש הרב מאוד, ודמעות גיל התחילו זולגות מעיניו באומרו: אשרינו שזכינו שארץ ישראל מגדלת אתרוגים נפלאים כאלה, הלא זהו מסימני הקץ המגולה "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא" [ופסוק נוסף מיחזקאל קבע הרב בשער ספרו "עץ הדר" המוקדש ל"יתרון האתרוגים הכשרים של אחינו בני המושבות בארץ הקודש": "בהר מרום ישראל אשתלנו, ונשא עץ ועשה פרי"]..

ובסיום הקונטרס:

ובדברינו המעטים יש בהם גם לפי עניות דעתי איזה דברים של טעם הראויים להצטרף למה שנתברר מאז מכמה רבנן קדישי, דנקיטנא בשיפולי גלימייהו, המחזיקים בכל אומץ לעשות כתורה וכמצווה להדר אחר אתרוג הכשר בלא גמגום ודברי חכמים קיימים. ודעת רבותינו הגאונים קמאי ובתראי ז"ל שאסרו את האתרוגים המורכבים יתד היא שלא תמוט.

ואמנם הרב זצ"ל התיר להרכיב אתרוגים מזנים שונים, כגון אתרוגים בעלי פיטם עם אתרוגים שאינם בעלי פיטם, כמו שכתב באגרת נ"ב:

ובאמת גם הכשרים בבירור הם גם כן מורכבים, אבל ההרכבה נעשית מב' מיני אתרוג שנמצאים עם פטמות ובלי פטמות וכיוצא בזה, ועל ידי זה יכולים הם לצאת גם כן בהידור, לא כמו ההידור של ההרכבה הפסולה ממש, אבל מכל מקום גם כן באופן הגון.

יש שחשבו שבתקופת הרב זצ"ל האתרוגים בעלי הפיטם היו אתרוגים מורכבים משום שהפיטמים היו נושרים מהאתרוגים החלשים, והמחשבה הייתה שרק אתרוגים מורכבים חזקים מספיק כדי לשמור על הפיטם. אולם היום ידוע בבירור שגם בתקופתו היה ניתן לגדל אתרוגים בעלי פיטם מאתרוגים שאינם מורכבים. כך יש להבין גם את מה שכתב מרן הרב זצ"ל באיגרת קי"ד:

האתרוגים של ארצנו הקדושה הנם הולכים וטובים במראיתם מדי שנה בשנה, על ידי ההרכבה הכשרה של בעלי הפטמות בשאינם בעלי פטמות.

וכך כתב בעוד כמה אגרות, שיש הרכבה מותרת, ונראה שהכוונה היא להרכבת אתרוג מזן אחד באתרוג מזן אחר, כפי שעולה מהאגרות הללו. אולם כנראה מכאן הגיעו המלעזים למסקנה כאילו מרן הרב התיר להרכיב אתרוג בלימון (המוציאים שם רע על מרן הרב, ואומרים שהוא התיר לצאת ידי חובה באתרוג מורכב, צריכים להסביר מהי ההרכבה הפסולה שדיבר עליה).

אלא שישנו מקור הלכתי שממנו יש מקום להסיק שמרן הרב זצ"ל התיר הרכבה שאיננה הרכבה של אתרוג באתרוג. אולם לאמתו של דבר, בירור מעמיק ומדויק מעלה שלא כך הם פני הדברים. ברם לפני שנדון במקור זה, יש להבין באיזה הקשר נכתבו הדברים.

שניים מגדולי האחרונים, שהיו אחים זה לזה, כתבו חיבורים סביב השולחן ערוך: הרב אפרים זלמן מרגליות כתב את שו"ת בית אפרים, וכן ספרים נוספים כמו מטה אפרים, שערי אפרים, יד אפרים, ועוד. אחיו הצעיר, הרב חיים מרדכי, כתב את החיבור "שערי תשובה" על השולחן ערוך (ה"שערי תשובה" נדפס גם ביחד עם המשנה ברורה, על הדף). חלק מהספר יד אפרים משובץ בתוך ספר שערי תשובה.

בשו"ת בית אפרים (אורח חיים סימן נ"ו) דן המחבר בדין אתרוג מורכב. במהלך המשא ומתן הוא כותב שבאמת ייתכן שהיה ניתן להתיר אתרוגים מורכבים לגמרי:

וכבר כתבתי בזה צידי צדדין שאין ראיה ברורה לפסול, אפס גם אין ראיה ברורה להכשיר. ואנן בכל מנהגינו בתרייהו דרמ"א והט"ז והמג"א גירון, וכן מסיק השבות יעקב לפסול, ואפילו בשעת הדחק אין לברך דבספק ברכות שומעין להקל.

למסקנה פסק הבית אפרים שאפילו בשעת הדחק אין לברך על אתרוג מורכב, משום שכך פסקו הפוסקים שלפיהם אנו נוהגים (הרמ"א, הט"ז והמגן אברהם), אולם לשיטתו אין באמת ראיה ברורה לפסול אתרוג מורכב. אכן, לאורך תשובתו הארוכה, דוחה הבית אפרים את הטעמים השונים שעליהם ביססו הפוסקים את איסור האתרוג המורכב. הוא דוחה את טעמו של הלבוש (שאתרוג מורכב אסור משום שנעשתה עברה בעצם ההרכבה), וכן את רוב הטעמים האחרים שנאמרו בעניין. ביסוד דחיית הטעמים השונים עומדת ההנחה שגם לאחר שמרכיבים ייחור של אתרוג על גבי כנה של פרי אחר, האתרוג שומר כמעט לגמרי על תכונותיו הראשונות, והוא מושפע רק במעט מתכונות הכנה:

ועל כל פנים הא קמן דהרבה מיני הרכבות שההרכבה משנה אותם למין פרי אחר. ומזה נראה שהאילן הנרכב והמורכב מתאמץ לעלות במרכבת הפרי הצומחת ובא ערבוב ובטל השורה בשנותו את טעמו ואת תבניתו לגמרי. מה שאין כן בזה האתרוג, שאנו רואים שעמד בו טעמו ומראיתו רק במעט שינוי, זה מורה שייחור שלו הוא העיקר.

וזה תלוי בטבע גידול האילנות: שיש מיני פירות שאילנות שלהם ממהרים לחנוט ולהעלות שרף להוציא פרי משאר פירות, כדאיתא בראש השנה, וכחאי גוונא מצינו גם כן שהפירות חלוקים בגידולם מעת שיוציאו עד גמרם, כדאיתא בבכורות. ולדעת מהר"מ אלשיך שהוא מעורבב משני מינים, צריך לומר דדוקא בהרכבת שני מינים חלוקים זה מזה, הרבה משתנה הצומח על ידי הרכבה למין אחר, אבל אתרוג

ולימון או מראנץ שהם קרובים במראיתם זה לזה ודרך גידולם קרוב לזה – אין כאן שינוי ניכר...

בהמשך דוחה הבית אפרים גם את הסברא לפסול אתרוג מורכב מטעם חסר. בסוף תשובתו כתב שיש לחלק בין אתרוג מורכב לבין אתרוג מתולדת המורכב:

כי הם (האוסרים אתרוג מורכב) מדברים על אתרוגים מורכבים אשר בזמנם מפרדס גרטיזא, שמרכיבין בהם ייחור אתרוג באילן של לימון או מראנץ, והענפים היוצאים מן האילן הם נושאים פריים למינם, והייחור מוציא פריו פרי אתרוג למינהו, או אפילו נקצצו ענפי הלימון מן העץ וייותר הוא לבדו והרכיבו בו ייחור אתרוג, אז האתרוג שתולשין מן הייחור הזה שנסבך באילן הלימון הוא מורכב גמור, שהרי נעבדה בו עברה לדעת הלבוש, וגם אינך טעמי כולהו איתנייהו ביה, לכל מר כדאית ליה, שהרי אילן הלימון עיקר שרשוהי בארעא שביקו, והוא הנותן כח לעשות פרי זו.

מה שאין כן אם אחר שהורכב הייחור של אתרוג באילן האחר ויגדל וילך הלוח וגדל עד כי גדל בדים וישלח פארות, וזו דרכם ליטול אחר כך משם ייחורים לנוטעם ולהבריכם והם גדלים מאליהם ועושים פרי עץ הדר כחפצם, שכל מגמתם בתחילת ההרכבה הוא לפי שאילן האתרוג הצומח לעצמו גדלים בו קוצים הרבה, ועל ידי זה לפעמים הוא נלוז ומליז, וגם כי הוא מתקשה על צמיחתו זמן מרובה, ועל ידי עזר האילן האחר, עלתה להם ליישר הדורים כחפצם, ואחר שהורכב שוב תולדתו כיוצא בו וכל נטיעות שנוטעין ממנו הוא כמותו לצמוח יפה פרי תואר... ואם כן פשיטא שלא על זה אמר הלבוש לפסול משום שנעבדה בו עברה, שהרי הנוטע את הייחור הזה בהיתר גמור הוא נוטע אותו. ואין להתעקש ולומר דמכל מקום ייחור זה עצמו בא לעולם על ידי שנעבדה בו עברת ההרכבה, דפשיטא דליתא, דמיד שנעקר הייחור ושבת ממלאכתו אשר עשה, עץ בעלמא הוא, והתורה התירתו לנטעו בפני עצמו לעשות פירות, ונטיעה בהיתר גמור הוא.

ובהמשך דבריו כתב (הבאנו את הדברים ללא דילוגים, למרות אריכותם, כדי שיהיה אפשר לראות שהדברים לא נערכו עריכה מגמתית):

אבל אם הרכיבו ייחורי אתרוג בלימון ונסבך בו עד שקלט בו כחו על ידי ההרכבה זו, והולידה והצמיחה ענפים וייחורים, ושוב עקרו ממנו והבריכו במקום אחר, נראה ברור דלא מיבעיא אם שתל מאותם ייחורים שהיו בעין באילן האתרוג המורכב

שאיין כאן בית מיחוש כלל, שאף על פי שקלט בתוכו מכח אילן הלימון בעת היותו מחובר לו ונאמר דבטל לגביה בהיא שעתא (וכבר כתבתי שגם בזה מסתבר לומר דאינו מינו לא מבטל), מכל מקום השתא לקבעיה קמא הדר וחוזר לעבודתו ולשמו הראשון, והיניקה שנשארת בו מחמת ההרכבה אף על פי שקלט קצת מטעמו וריחו ודרך גידולו לא ירעו ולא ישחיתו לפסול ולהוציאו מתורת אתרוג כלל. והדבר מבואר במנחות ובנדרים גבי ילדה שסיבכה בזקנה ובה פירות, אף על פי שהוסיפה מאתיים, אין גידולין מבטלין העיקר. ועיין שם בר"ן דכל שכן הוא דאין איסור מבטל היתר, ואפילו הוסיף הייחור ליגדל קצת אחר ההרכבה, נראה דבטל ברוב היתר, דאתו עיקר ומבטל גידולין. ועיין [בתוס'] בפסחים (דף כ"ה דיבור המתחיל "מה לערלה כו"), הקשה ריב"א "נילף מערלה שהיה לה שעת הכושר כגון נטל ענף מאילן של היתר שלא נגמרו פירותיו והרכיבו או נטעו, ואומר ר"י כו', והענף עצמו אינו נאסר אלא מפני תערובות האיסור, ואם היה יכול להבדיל אותו הענף ממה שגדל אחר כך היה מותר", עד כאן לשונו. התם לעניין ערלה ביטול במאתיים בעינן, וגם דהוי כניכר האיסור כיון שגמר פירותיו היה בחיוב ערלה. אבל בגוונא דידן שפיר בטל.

אך נראה ברור דאפילו הייחורים שנולדו באילן האתרוג אחר ההרכבה, אם תלשם ונטעם במקום אחר ומוציא אתרוג ולא ימצא במוטות ענפים פרי אחר כלל, שהוא כשר גמור, וכל הפוסלין במורכב גמור מודים בזה, שלטעם הלבוש שנעבדה בו עברה ליתא, כיון שנטיעת הייחור הוא בהיתר גמור. ואף שלידת הייחור היה בהרכבה, מכל מקום אנו בתר שעת גידול הפרי אזלינן, והרי היה גדל בהיתר כמו שנתבאר לעיל. ואם כן פשיטא דהלבוש שלא הזכיר טעם אחר ודאי דמתיר בפשיטות בזה. מטעם מהר"מ אלשיך דבטל לגבי עץ הלימון פשיטא דלא שייך כאן, שלא אמרה אלא במחובר בגוף האילן, כהיא דילדה שסיבכה בזקנה, מה שאין כן בזה, דכיון דנעקר משם ונשתל לעצמו, הוה ליה חדשות בא לכאן, וקונה לעצמו בשינוי מקום שינוי השם, דמעיקרא היה דבוק בעץ הלימון ובטל לגביה, ועכשיו על ידי הכנתו לעצמו לגדל פרי אתרוג שם הפרי ישווה לו לעצו להיות נקרא בשם עץ אתרוג. וגם טעם דהרמ"א ומגן אברהם שאין שם אתרוג עליו ליתא כאן, שזה לא נאמר אלא בהיא שעתא דאסיקו ביה באילן הלימון, שעל כורחך כשתולשין אותו משם, יש לו שם לויי, מקום שבא משם, שהרי נראה לעין שלא נתגדל בעץ אתרוג לבד, רק על ידי אילן לימון הנטוע. מה שאין כן בזה, שפיר נקרא שם אתרוג עליו אחר שנעקר משם ונבדל לעצמו, ואינו מגדל דבר אחר רק אתרוג, והשינוי מעט פשיטא שהוא מיעוטו שאין להקפיד ואינו חוצץ לפוסלו מחמת זה, וכמו שנתבאר לעיל, דכל הנך שינויים

אינם פוסלים מצד עצמם כלל, רק שהם סימנים של פעולות ההרכבה, וזה לא נשאר בו רק הפעולה ולא ההרכבה. ואי משום דמכל מקום הפרי מורכב מחמת שהיחור נולד אחר ההרכבה ויש כאן ערבוב שני מינים, כאן לא שייך זה, דבמורכב גמור אמרינן שעולה השרף מאילן הלימון שהוא כעץ העיקר ונכנס לתוך הפרי בשווה עם יחור האתרוג שמצמיחו ויש כאן ערבוביא, אבל אחרי שניטל משם ועומד לעצמו וחיזין שמוציא פרי אתרוג ולא לימון, הא קמן שבא מגזעו כולה זרע אמת של אתרוג לבד, רק דפעולת האילן סיועי מסייעי בהדיהו.

לפי הבית אפרים, יש לחלק בין אתרוג מורכב לבין יחור של אתרוג שהורכב על גבי כנה של לימון (או של כל פרי אחר). אתרוג מורכב ממש אסור (על פי הרמ"א). אולם אין מניעה, לשיטתו, מלקחת יחור של אתרוג שהורכב כבר על גבי לימון או על כל פרי אחר, ולהרכיב אותו חזרה על גבי אתרוג. לאחר ניתוק הרכב מהכנה, הרכב חוזר לתכונותיו הראשונות, וממילא מותר להרכיב אותו על גבי כנה של אתרוג טהור. התועלת בכך היא שכן יצמחו פירות יפים יותר ובעלי מראה נאה יותר.

מלשונו של הבית אפרים משמע לכאורה שגם אם גדלו ייחורים נוספים על גבי הכנה, והפירות היוצאים מהם זהים בתכונותיהם לתכונות האתרוג, מותר ליטול את האתרוגים האלו לשם מצווה ולנטוע את הייחורים הללו מחדש כאתרוגים לכל דבר. משעה שהפירות היוצאים מהייחור דומים לאתרוג, מוכח שהענף הזה הוא ענף של אתרוג שלא ינק מהכנה ולא התערב בו הלימון. כך משמע גם מדברי השערי תשובה (סימן תרמ"ט סעיף קטן ז'), שכתב:

ובספריש"פ שו"ת בית אפרים (סימן נ"ו) הארכתי בעניין זה, והבאתי שם דברי מהר"מ אלשיך בתשובה ושאר פוסקים ותשובות המדברים בעניין זה, ונשאתי ונתתי בדבריהם באורך וברוחב בעזרת ה' יתברך. והעליתי דאותן האתרוגים שמביאין עתה מאי קורפו והם מהודרים ביותר, אין לחוש להם מחשש מורכב, לפי מה שהועד לפני שאין האילנות שם מורכבים ממש, דהיינו שהאילן של לימון או מראנץ ובתוכו הרכיב יחור מאילן אתרוג, רק כל אילן האתרוג אחד הוא. רק החשש הוא שמא גידול האילנות עתה מייחורים שלקחו ממורכבים זה כביר, ובזה לא שייך טעם הלבוש שנעבדה בו עברה, לפי שאין עברה בנטיעה זו, שמן הדין מותר ליקח יחור מן

שפג. פעמים רבות השערי תשובה כותב "בספרי" כשהוא מתכוון לשו"ת בית אפרים, למרות שאת הבית אפרים כתב אחיו.

המורכב ליטע במקום אחר. גם הרימותי ידי על שאר הטעמים שיש להחמיר במורכב דלא שייכי בנידון דידן.

וסיזמא דפיסקא הוא שהאתרוגים בזמננו מאי קורפו או ממקום אחר הידוע לנו שהוא ממקומות שבעלי גנות ופרדסים מגדלים אתרוגים למכור כו' ומכל שכן באתרוגים שמביאים לכאן, שהדבר ידוע שאין בהם הרכבת מין פרי אחר עתה, רק גוף האילן הוא אילן אתרוג בלי שום גידול פרי אחר. אף שיש לומר שאפשר שגלקחו הייחורים שנעשו האילנות מהם מאילנות המורכבים, סילקנו מהם חשש מורכב לגמרי, ומברכים עליהם בלי פקפוק. והמנהג שבמדינות אלו שמברכים עליהם בפשיטות, ובחורים בהם, לפי שהם מהודרים ביותר, הוא נטוע לרבים ויסודתו בהררי קודש...

מין הראי"ה קוק זצ"ל, אשר בירר וליבן את סוגיית האתרוג המורכב באריכות בכמה מקומות (בכמה אגרות בשו"ת משפט כהן ובאגרות הראי"ה, וכן בספר שלם שהקדיש לנושא "עץ הדר"), לא יכול היה כמובן להתעלם משיטת הבית אפרים. אדרבה, חתירתו של הרב לחזק את המתיישבים החדשים שהתאמצו לגדל אתרוגים שאינם מורכבים ולסייע לשיווקם למרות שהם היו פחות נאים בחיצוניותם, הביאה אותו להבהיר מדוע נכון לצמצם את היתרו של הבית אפרים. כלומר: הרב הבהיר כי לא זו בלבד שרבים חלקו על הבית אפרים, אלא שאפילו ההולכים בשיטתו צריכים לדעת שהיתרו אינו כוללני, אלא מצומצם. וכך כתב (שו"ת משפט כהן סימן כ"ד):

והנה הגאון בית אפרים יצא מכלל העניין, שציידד בהיתר המורכבים, לא להקל בהיתר המורכבים ממש, שאז היה מוחזק אצלם שמורכבים ממש לא שכיחי כלל, כי אם חששו שמא לוקחים ייחורים של אתרוג המורכב על גבי לימון, ומהם נוטעים אילני אתרוגים אחרים. ועל זה יצא להקל, שהייחור הזה מותר לקחת ולהרכיב באתרוג, וגם האתרוגים הגדלים ממנו מותרים למצווה, ואין לחוש למקצת יניקה של לימון המעורב בו, שבוודאי לעניין ההרכבה באתרוג אין בו חשש, שהרי אפילו שני מינים שהם דומים זה לזה גם כן מותרים, דלא הלכו בכלאים כי אם אחר מראית עין, כדברי הרמב"ם (בפרק ג' הלכה ה'), ואיך יהיה אסור אותו מין עצמו על ידי מה שנחשוב שנשתנה מעט על ידי הרכבתו הקודמת, והרי מכל מקום הוא דומה למינו בכל... אלא שבאמת לא מצינו יניקה שתהיה אסורה כי אם כשהיא יוצאת מגוף האסור בכלאים, אבל מצד עצמותה אין בה משום תערובת, שאין אסור כי אם כשיונקת מדבר זרוע שהיניקה הולכת בו בדרך איסור כלאים, אבל כאן שגוף הייחור

אין בו איסור, ויסוד יניקתו שהיה מאילן הלימון נחתך ממנו, הרי דומה היא השפעת יניקתו זו, שאין לה עיקר, כמו להשקות ליח מן התלוש של איזה מין למין אחר, שזה בוודאי מותר... ובלאו הכי יש לומר כיון דאין איסור בכלאי אילן כי אם הרכבה, אבל זריעה מותרת, שהרי מותר לערב זרעי אילן זה בזה ולזרעם... ותערובת של היניקה אין בה עניין של הרכבה כי אם מעין זריעה.

ולעניין שיקרא איזו תערובת באתרוג בזה לעניין מצוה גם כן אינו נראה, דכיון דעיקרו וגם נופו הוא אתרוג בוודאי מתבטלת איזו יניקה צדדית שיש בו. והדבר נראה ברור, שכל מה שציידד הגאון בית אפרים ז"ל לזכות המורכבים, היה רק מפני שאז היה כל החשש של מורכבים כאלה שנוטלים ייחורים מן המורכבים על גבי לימון, אבל בעצמם הם אתרוג, ומתוך כך היה אז הלעז על האתרוגים, וזה באמת ראוי להכשיר, וכדי לחזק את ההכשר בנדון דידיה נטה קו לפקפק ביסוד המורכבים, אבל לא כיוון מעולם למעשה על מורכבים גמורים כאותם שנמצאים בזמננו.

כל בר דעת הקורא את דברי הרב זצ"ל, מבין שהדברים נכתבו כהגבלה להיתרו של הבית אפרים, ולא כדי להקל כמותו. בכל מקרה, ברי שלא בא הרב אלא ללבן את משנתו של הבית אפרים, וכשם שהבית אפרים בא לסנגר על ישראל קדושים שכך נהגו, כך גם הרב הילך בדרכו וסינגר, תוך שכאמור הוא דווקא מצמצם משמעותית את ההיתר. מכל מקום, כל המעיין בכלל התייחסויותיו של הראי"ה לסוגיה, וביותר בחיבורו שהוקדש כולו לנושא זה - עץ הדר, רואה שמרן הרב זצ"ל נמנה על גדולי המסתייגים מהאתרוג המורכב (ולהלן נתייחס לדבריו בעץ הדר). כמה עצוב לראות תלמידי חכמים היושבים וממיתים עצמם באוהלה של תורה כדי להבין את דברי רבותינו הקדמונים, ראשונים ואחרונים, ודווקא בדבריו של הראי"ה קוק זצ"ל הם מתקשים לראות את ההסתייגות שלו מההבנה הראשונית בבית אפרים.

לעיל הבאנו (בהערה) שיש הטוענים שהרב זצ"ל התיר את הרכבת האתרוגים כדי לחזק את היישוב היהודי בארץ ישראל. מעבר לכך שזו הבנה שגויה בדברי הרב זצ"ל, עצם הטענה שההיתר נועד לחזק את היישוב היהודי בארץ ישראל איננה נכונה והיא היפך האמת. גם לו יצויר שהרב היה מקל בהרכבת האתרוגים כפי שהבינו בדבריו, הרי שההקלה בעניין זה גוררת חומרא גדולה יותר בהלכות ערלה בכל ההרכבות ובכל העצים, וממילא יש לחומרא זו השלכות כלכליות נרחבות יותר, שסביר להניח שהפגיעה שלהן ביישוב היהודי בארץ ישראל הייתה עשויה להיות גדולה יותר מהתועלת שהייתה עשויה להיות מהיתר הרכבת האתרוגים.

יש לציין דבר נוסף: הבית אפרים כתב את תשובתו על מנת להתיר ליטול את אתרוגי קורפו לשם מצוות לולב. אולם מרן הראי"ה באגרותיו התנגד לנטילת אתרוגים אלו, ומכאן שהוא החמיר יותר מהבית אפרים.

ייתכן אולי מאן דהו שאמר שמדבריו של מרן הרב זצ"ל במשפט כהן לא ברור האם הוא עצמו התיר בפועל את הרכבת תולדות המורכב, או שהוא רק הסביר את שיטתו של בעל הבית אפרים. אולם מרן הרב זצ"ל עצמו חלק על הבית אפרים, ובדבריו ניסה רק ללמד זכות על דבריו.^{שפד} ואמנם מהניסוח במשפט כהן היה אולי מקום לומר שהרב קוק סבר כהיתרו של הבית אפרים, אך מהכתוב בקונטרסו עץ הדר (אות ל"ט) מוכח שאיננו סובר כמותו:

שפד. בספר מסורת האתרוג (עמ' קמ"ט, הערה 67) כתוב (הציטוט מילה במילה): "והגראד"ג שליט"א סיפר בשם דודי הגאון רבי דוד פרנקל ז"ל שמרן הגרי"ז זצלה"ה דיבר איתו פעם על שני הקונטרסים שיצאו מתחת ידי הרב קוק, האחד הקונטרס להתיר שמיטה (כלומר היתר המכירה; כנראה הכוונה לספרו "שבת הארץ") והשני הקונטרס בהיתר האתרוגים המורכבים (כנראה הכוונה למה שכתב במשפט כהן סימן כ"ד, או לספרו "עץ הדר"), והגרי"ז אמר לו שכבר ראה את דבריו בקונטרסים ההם כשהגיעו בשעתם עד בריסק". ויש להעיר על כך:

א. כנראה המחבר מצא קונטרס אחר, שבטוחני שלא הגיע לבריסק, המתיר לומר לשון הרע ולהוציא שם רע.

ב. יש בדבר זה בורות עצומה. הרב קוק זצ"ל (שמשום מה המחבר לא טרח להוסיף לשמו אפילו ז"ל) לא היה זה שהתיר את היתר המכירה, אלא רבים וגדולים לפניו התירו זאת. גם כאן, בעניין האתרוגים המורכבים, מדובר בהיתר של רבים וגדולים שקדמו לרב קוק, כפי שהוכחנו. יתרה מזאת, היתרו של הרב קוק היה מצומצם יותר מההיתר של קודמיו, תלמידי חכמים גדולים, שהתירו את תולדות המורכב (וכך גם בעניין היתר המכירה ואכמ"ל). בישיבות הקדושות נהוג ללמוד את הספר חלקת יואב, והבית אפרים נחשב, כפי שכתבנו לעיל, לאחד מגדולי הפוסקים בדורו. הן החלקת יואב והן הבית אפרים התירו לפחות את מה שהרב קוק התיר, וכנראה שגם מעבר לכך.

גם הגר"מ שטרנבוך שליט"א (מועדים וזמנים חלק ו' סימן ס'), ראב"ד העדה החרדית, הסביר את שיטת הבית אפרים ואפילו בלא הסתייגות (שלא כמו מרן הרב זצ"ל, שהסתייג מההיתר), וכתב: "ולעניות דעתי יש יסוד גדול לשיטת זקני הגאון רבי אפרים זלמן מרגליות זצ"ל שמורכב למורכב כשר, ועל סמך זה הכשירו האתרוגים, ויש להוסיף עוד על ההכשר כאלו הרבה שלפי שיטה זאת כשרים, ובית ישראל יוצאין האי מצווה, ואם כי לא לידי דכוותי להכריע במחלוקת מאורי העולם, אעתיק מה שביארתי בכל זאת הנראה לעניות דעתי. והנה הלבוש מצא הטעם שפוסלים אתרוג המורכב מפני שנעבדה בה עברה. והמגן אברהם דחה דבריו, שאם כן

עבודה זרה של כלאים פסול לשופר, ועוד למה לן קרא לפסול כלאים לקרבן, נימא שנעבדה בה עברה ופסול. והט"ז מקשה שאם כן גזול נמי נימא דפסול מפני שנעבדה בה עברה, ועוד בציצית נימא דפסול במשתחוה לצמרה, עיין שם.

אמנם סברת הלבוש עמוק מאוד, שמעלה מיוחדת באתרוג שאין בכל הפירות, ולכן ציווה הקב"ה אותנו ליקחנה למצווה, ומקרא מלא דיבר הכתוב במעשה בראשית 'תדשא הארץ דשא עץ פרי עושה פרי אשר זרעו בו למינהו', ורש"י מביא שם חז"ל שרצה הקב"ה שתהא טעם העץ כטעם הפרי, והיינו הקליפה כפרי גופא, והארץ קלקלה ולא עשתה כן אלא ותוצא הארץ עץ עושה פרי ולא עץ פרי, וכשנפקד האדם על עונו נפקדה האדמה גם היא ונתקלקלה, עיין שם. ומכל פירות האילן, באתרוג הקליפה ראוי לפירי שלא שינתה ממאמר הקב"ה, ואין חטא ביצירת האתרוג, ולכן המצווה ליקחנה דווקא למצווה, וזהו טוד חטא אדם הראשון שאכל מפרי אתרוג וכמבואר בפירוש רקאנטי ובבעל הטורים דעץ שאכל אדם הראשון אתרוג היה, שדימה שבכל פירי יש קליפה שאינו ראוי שרומז ליצר הרע, אבל באתרוג קליפה כפירי וזה מותר לו לאכול, ורמז בזה שרוצה למעלה עליונה בלי יצר הרע וכאלוקים בלי קליפה כלל, ולכן בחרה בו התורה למצווה...

ומעתה דברי הלבוש מאירים, שאתרוג למצווה רומז לרוחניות שצריך כולו לקודש, והיינו קליפה כפירי, ולכן במצוות אתרוג דווקא שאין ביצירתו עברה שפיר אנו פוסלין נעבדה בה עברה דהרכבה כמו בקרבן ועדיף מינה, מה שאין כן בשאר מצוות לא פסלין נעבדה בו עברה, ועל פי זה דנו האחרונים מאחר שבעץ מורכב אין אסור בהרכבה לפירי, ולכן אין באתרוג שנולד עברה, ובמורכב במורכב שפיר שרינן הפירי.

והמגן אברהם מפרש שמורכב פסול דהוה מין אחר, ובט"ז מפרש דחסר, אבל נראה לעניות דעתי שבמורכבים עם קליפה שתוארו מראיתו וטעמו כאתרוג - הרי הוא אתרוג, ובין אי נימא שפרי עץ הדר היינו אתרוג בלשון הקודש, או פרי עץ הדר היינו הדר שנה בשנה או עציו ופריו שווה וזהו אתרוג, כיון שהמורכב מראיתו ותוארו כאתרוג ולא ניכר שום חילוק היום בגוף הפירי, הוזה אתרוג ממש, ואין כאן מין אחר או חסר, רק עיקר הפסול שנעבדה בה עברה, וזה לא שייך במורכב, ואולי מורכב דידהו ניכר בסימנים וגם במורכב דמורכב ניכר היה אז בסימנים, ולכן הסכימו הפוסקים אז שאין לחלק ופסול, מה שאין כן אצלנו אין שינוי ואין לפסול אלא מפני שנעבדה בו עברה, וכן אולי אצלם הרכיבו בלימון ואצלנו בחושחש, או הם בענף ואנו בעין, ומכל מקום כשדומה לאתרוג בלתי מורכב כמו בזמננו וכל השינוי בין זה לזה רק במסורת שלזה יש ולזה אין, כשאין פסול נעבדה בו עברה כיוון שתוארם אתרוג, יש לומר שכשרים למצווה.

ובכל זה די ללמוד זכות לבד על בית ישראל שנהגו בהכשר, אף שלדברנו הוא מורכב במורכב, ושמענו על צדיקים מפורסמים וקדושי עליון שנהגו להקל בזה, ולדבריהם כך נהגו גם אבותיהם ואין להרהר, וכן האתרוגים מקלבריא שרובם מורכבים וברשות עכו"ם, וסומכין על סימנים, לכאורה

ומה שנראה מדברי הגאון בית אפרים שאין ההרכבה פועלת על הייחור לשנותו, לבד מה שכתבנו להוכיח לעיל (אות י') שהדבר מוכרח שנעשה שינוי גדול על ידי ההרכבה בפירות שבייחור, ועל שינוי זה לא נדע כלל אם זה הוא עניין מין של המצווה וכדכתבנו מדברי הרשב"ם דבבל תוסיף... על כורחך למדנו שכל שארי ההרכבות חוץ מזיתים אינם מסתפקים רק בקבלת טעם לבד, כי אם הם משנים גם כן את תכונתם, ובוודאי בכהאי גוונא לא מקרי שמו עליו וכמו שכתבנו.

דברים אלו נכתבו בהתייחסות ישירה לדברי הבית אפרים, כמו בתשובה במשפט כהן. אולם לאורך כל הקונטרס מן הרב זצ"ל חוזר על הדברים האלה, ולדוגמא נביא את האמור בסעיף ו':

ולברר הדבר שפרי שיסוד שלה הוא מין אחר בעיקר, שמכל מקום תהיה בעצמה אותה הפרי על פי הייחור העליון לעניין מצווה שבתורה. דבר זה אי אפשר בשום אופן בעולם, ואדרבא, הדברים מראין להיפך, שעיקר מהות הפרי ופנימיות שלה תלוי בתר העיקר והשורש שזהו יסוד הויית האילן, והענפים יונקים ממנו שהם פועלים על הדפוס החיצוני, ועל איזה מקרים של הפרי, אבל לא יוכלו ליתן את המהות והעצמיות, ומשום הכי בענייני יניקה אזלינן אליבא דכולי עלמא בתר עיקר.

כמו כן יש להדגיש: הבית אפרים דחה את הטעמים השונים שהפוסקים האחרונים ביססו עליהם את האיסור ליטול אתרוג מורכב. בדבריו שהובאו לעיל, כתב הבית אפרים שאין ראייה לאסור ואין ראייה להתיר את נטילת האתרוג המורכב, אלא שהפוסקים שאנו חיים על פיהם (כמו הרמ"א) אסרו, ולכן גם אנו צריכים לאסור. אולם מן הרב קוק סבר שיש טעם לאסור את נטילת האתרוג המורכב, וכפי שראינו לעיל, הוא סובר שיש בנטילתו משום "בל תוסיף" (הוספת הלימון או החושחש). איסור בל תוסיף חל גם באתרוג שהוא מתולדות המורכב, שכן אם האתרוג המורכב עצמו אסור בגלל שיש בו תוספת שאינה

בוודאי יש לחוש, רק נראה שבעיקר על כורחך סומכין דמורכב במורכב כשר, ויש לזה יסוד בהלכה וכמו שנתבאר... ולכן אף שצריך להשתדל ולהדר כדברי גדולי הפוסקים שאסרו מורכב במורכב, מצאנו סמך למקילים בזה".

הגר"מ שטרנבוך אמנם לא הקל לעצמו ליטול אתרוג מתולדות המורכב, אך כפי שניתן לראות גם הוא טרח ליישב את שיטת הבית אפרים, ובטוחני שלא יהין אדם אחד לומר חלילה על הגר"מ שטרנבוך שליט"א שהוא התיר אתרוגים מורכבים (עיין מועדים וזמנים חלק ב' עמ' ל"ג).

ממין האתרוג, הרי שהתוספת אינה נעלמת לגמרי גם לאחר שייחור העץ המורכב מורכב בעץ רגיל. ברור אם כן שמרן הרב זצ"ל לא בא אלא להסביר את שיטת הבית אפרים, אולם הוא עצמו סובר שאין להתיר ליטול אתרוג מתולדות המורכב.

הדברים ברורים ומחוורים ואין כלל מקום להסתפק בהם, ולכל מוציא הדיבה יש עדיין זמן לחזור בתשובה.

התרבות האתרוג

ההיתר להרכיב ייחור מתולדות המורכב על גבי כנה של אתרוג מבוססת גם מבחינה מדעית. על אף שבמקרים מסוימים תיתכן סתירה בין הלכות כלאיים לבין מסקנות המחקר המדעי העדכני, כגון בהגדרת גידולים שונים, האם הם נחשבים כשני זנים שונים שדיני כלאיים חלים עליהם או שהם בעצם זן אחד (וברור שבמקרה כזה ההלכה היא המחייבת), בכל זאת בחרנו להביא תוצאות של מחקרים על מנת לבסס את טענותיו של הבית אפרים.

מקובל במחקר לומר שמבחינה ביולוגית, אין כמעט השפעה של הכנה על הרכב. כך

כתב ד"ר משה רענן במאמרו על הרכבת האתרוגים (ובחג הסוכות עמ' 279):

גם מתוך בחינת תהליך ההרכבה עצמו ניתן להסיק שעץ מורכב מניב פירות דומים לפירות הרכב. האיחוי של הכנה והרכב בנקודת המפגש ביניהם באזור הקמביום מאפשר את התפתחותן של רקמות הובלה משיקות המעבירות מים ומינרלים בלבד (אולי גם הורמונים) משורשי הכנה לרכב, אך אין בו כדי לשנות את ההרכב הגנטי של הרכב. להרכבה אין יכולת לשנות את המבנה הגנטי... הכנה עשויה לשפר את אספקת המים והמינרלים לעץ ובכך להגביר את יעילות תהליך הפוטוסינתזה (הטמעה), דבר התורם להעלאת כמות היבול ואיכותו. אין בכוחה לשנות תכונות גנטיות מובהקות ולהעביר תכונות אלו לדור הבא.^{שפה}

שפה. ראה דבריו של פרופ' אליעזר גולדשמידט, בתחומין כרך ב': "ההשקפה הרואה בצמח המורכב בן כלאים אמיתי, כעין הפרד הנולד מזיווג של סוס וחמור, אינה מקובלת כלל על אנשי מדע בדורנו. ברור שישנן השפעות גומלין מסוימות בין הכנה והרכב, אך אלה מוסברות בדרך כלל על ידי יניקת מים, חומרי מזון וחומרים הורמונליים שבאמצעותם משפיעה הכנה על הצמיחה, הפוריות ותכונות הפרי של הרכב. השפעות אלו אינן משנות את תכונות הרכב מבחינה תורשתית ואין הן קבועות ברכב לצמיתות. ומכאן שבמידה ונשחרר את הרכב מן הכנה ונטע אותו או ייחור

כמו כן, לאחרונה נעשו מחקרים שהראו שגם תהליך ההאבקה (תהליך הריבוי) של האתרוג נעשה באופן עצמאי, כלומר: האתרוג איננו מתרבה מעצים אחרים, וממילא התכונות הייחודיות של האתרוג נותרות גם לאחר ההרכבה. וכך כתב ד"ר משה רענן בהמשך מאמרו (ובחג הסוכות עמ' 284):

האתרוג מעורב בהופעתם של כל המינים הלימוניים ומינים נוספים על ידי הכלאות בין מיניות. ניקולסי ואחרים מצאו שבמינים אלו, חלק מרכזי מהמטען התורשתי מקורו באתרוג. מאידך גיסא התברר שבכל המקרים האתרוג היה ההורה הזכרי. זאת ניתן לקבוע בעזרת השוואה של DNA ממקור אימהי. משמעות התופעה היא שהאתרוג מאביק, אך איננו מאובק. בגלל בידודו הגנטי (החד-סטרי) האתרוג הומוזיגוט לכל זוגות הכרומוזומים...

גם השוואה בעזרת סמנים מולקולריים שנערכה בין 15 מיני הדריים הראתה שרמת ההטרוזיגוטיות שלו היא הנמוכה ביותר וקטנה בהרבה משני המינים המקוריים האחרים (פומלו ומנדרינה)... לרמת ההומוזיגוטיות הגבוהה באתרוג יש משמעות רבה לא רק ככלי מעקב גנטי אחר מוצאו, אלא גם לתכונותיו כעץ פרי. העובדה שהמגוון הגנטי קטן, חושפת את האתרוג לפגיעה ממחלות, פוריות נמוכה ועמידות מוגבלת לתנאים סביבתיים משתנים.^{שפי}

ממנו על שורשיו הוא, תעלמנה השפעות הכנה במהירות ותכונות הרכב תחזורנה להתבטא במלואן. השקפה זו תואמת לגמרי את דבריו של ה"בית אפרים", שהכשיר את תולדות המורכב, אם כי הוא לא השתמש, כמובן, במושג של "תכונות תורשיות". אמנם, לעומת ההשקפות המדעיות הרווחות, חובתנו להזכיר כאן גם את האסכולה של איש המדע הסובייטי מיצ'ורין אשר טען שיש בכוחה של ההרכבה להביא לשינוי מהותו התורשתי של הרכב. השקפה זו נראית קרובה הרבה יותר לדעת הפוסקים הרואים בצמחים מורכבים בני כלאים של ממש. אולם טענותיו של מיצ'ורין לא עמדו במבחן הבדיקות שנערכו בארצות המדע החופשי וכיום אין הן מקובלות אפילו בברית המועצות". יש להעיר על קביעתו של פרופסור גולדשמידט שקבע שההשקפה המדעית תואמת את דבריו של הבית אפרים, שלפי הרב קוק אין התאמה מוחלטת בין ההשקפה המדעית לבין שיטת הבית אפרים, אם כי ברור שיש קשר בין הדברים.

שפו. בכך מסביר ד"ר רענן את היכולת לרבות אתרוגים מזרעים: "מסיבה זו ניתן לרבות אתרוגים מזרעים ואין צורך להשתמש דווקא בייחורים. ההומוזיגוטיות הגבוהה וההאבקה העצמית גורמים לכך שהמטען התורשתי בזרעים דומה למטענה של ההורים".

ממילא מובן מדוע התירו הבית אפרים ופוסקים נוספים להרכיב ייחור של תולדות המורכב על גבי כנה של אתרוג טהור. לאחר ניתוק הייחור מהרכבתו על גבי עץ הלימון (או כל פרי אחר), והרכבתו חזרה על גבי כנה של אתרוג טהור, השינויים הקטנים שנוצרו בו בעקבות הרכבתו בלימון נעלמים, והוא חוזר לתכונות הטבעיות של אתרוג טהור.

זני האתרוגים השונים בימינו

בימינו, רוב מוחלט של האתרוגים המצויים בשוק משתייכים לאחד מהזנים הבאים (לפי סדר א"ב):

א. אורדנג.

ב. ברוורמן.

ג. חזון איש. זן זה מתחלק לשני תתי זנים: חזון איש הלפרין וחזון איש לפקוביץ.

ד. מרוקאי.

ה. קיבילביץ'.

ו. קלאברי - יאנווע.

ז. שלמאי.

ח. תימני.

חשוב להדגיש שהשמות הללו הם שמות הזנים ולא שמות המגדלים (אם כי חלק מן הזנים נקראו על שם המגדלים שלהם). אדם הקונה אתרוג ורוצה לברר מאיזה זן הוא, עליו לברר מהו מקור האתרוגים ומהו זן האתרוג.

נסקור בקצרה את הזנים השונים של האתרוגים ואת מקורם.

זן אורדנג

יש הסוברים שמקורם של אתרוגי אורדנג באתרוגי יוון. כך כתוב בספר טהרת האתרוגים עמ' רע"ח:

והנני בזה להוסיף עוד ראיות שישנם באמתחתי... א. עדותו של הרב החשוב ר' חיים מרדכי שטינברג ז"ל בקונטרס פעולת צדיק (עמ' צ"ג-צ"ג) שמספר שם שקנה

אתרוג בשביל כבוד קדושת אדמו"ר בעל דברי יואל מסאטמאר זצ"ל מאת האחים לודמיר ז"ל, ורבינו התמיה על מה שאינו נראה בתבנית אתרוגי ארץ ישראל כמו שהכירם מקודם. והשיב לו שאתרוג זה יש לו הסימנים שהיו לאתרוגי פארגא שהוא הנמל בארץ יוון מול האי קורפו. וידוע שאתרוגי לודמיר המפורסמים הם מאותו הזן המכונה אורדנג...

ועוד שהרי אין הדעת סובלת להניח שאחרי כל העמל הרב, והכשרם של גדולי ישראל שעשו את שלהם לשכך את התבערה, ואחרי שכל האוסרים מקודם חזרו בהם מאיסורם, יפקירו כל המגדלים כליל את זן אתרוג היווני המשובח ומפואר בכל מיני תואר, ובפרט במה שיש לו פיטומת, ולא יישאר לו שם ושארית בארץ, לא אצל האשכנזים ולא אצל הספרדים.

אתרוגי אורדנג גודלו בחדרה. בשנת תש"ז נשתל בקיבוץ חפץ חיים פרדס אתרוגים שהתבסס על שתילים שהתקבלו ממר אורדנג, והרב מאיר קרליץ זצ"ל, רבה של תנועת פועלי אגודת ישראל (פא"י), ואחיו של החזון איש אישר את כשרותם. ישנה שמועה שהחזון איש פקפק בטהרתם של האתרוגים הללו. ישנן מספר גרסאות לפקפוק זה, ונביא את הגרסה הכתובה בספר "אתרוגי ארץ ישראל":

לפי המסופר הגיע פעם אחת אורדנג הקשיש לחזון איש ושאל אותו האם ניתן למצוא דרך כלשהי להכשיר סוג מסוים של הרכבות באתרוגים. החזון איש חשד בדבר ואמר אחר כך למקורביו "זה כבר אחר מעשה". כלומר הוא סבר שמדובר בשאלה של בדיעבד שנועדה להכשיר את הקיים. מבחינת החזון איש דבר זה חרץ את גורלו של אתרוג אורדנג, ומאז ידוע שהוא לא סמך עוד על זן זה.

אולם ישנם גופי כשרות הנחשבים למחמירים המכשירים את זן האורדנג, כמו בד"ץ העדה החרדית, בד"ץ בעלזא ועוד.

זן ברורמן

ישנן מספר גרסאות לגבי אתרוג זה. פרופסור זוהר עמר כותב בספרו אתרוגי ארץ ישראל (עמ' 28):

גרסה אחת המובאת כזיכרון ילדות בשמו של ר' יצחק ברורמן, בנו של ר' ישראל דוד, שמדובר בזרעי אתרוגים שזרע ר' זרח ברורמן בעצמו בפתח תקווה מאתרוג

שנטל מהרי"ל דיסקין. דומה שקשה לקבל גרסה זו, שכן ר' יצחק ברוורמן נולד בשנת תרס"ד, כשש שנים לאחר מותו של מהרי"ל דיסקין (תרנ"ח), ובוודאי לא יכול היה להיות עד לכך. מעדות (מוקלטת) מהימנה מפי ר' יצחק ברוורמן עולה שאין קשר ישיר למהרי"ל דיסקין.

גם מחבר ספר מסורת האתרוג אינו מקבל את הדעה שאתרוגי ברוורמן מיוחסים למהרי"ל דיסקין (עמ' רכ"ז):

אין זה דבר ברור כלל ואי אפשר לקבוע מסמרות בדבר אופן ייחוסם – ייחוס ישיר עד הגאון מהרי"ל דיסקין... מה שאנו כן יודעים בבירור בעניין זה, היא הידיעה הכללית בלבד שמקובל מפי זקני ירושלים שהיו מקומות מסוימים כשכם, אום אל פאחם, והכפרים הסמוכים לירושלים כאזור מוצא, וכמו כן אזור בית לחם ויריחו, וואדי קלט, שמהרי"ל דיסקין לקח משם אתרוגים למצווה, באשר שידע שהמקומות ההם לא היו מורכבים מעולם. ודבר זה בא לידי ביטוי בכמה מכתבים ובמיוחד במכתב שנשלח מטעם מהרי"ל להגאון בעל זכר שמחה בקירוב שנת תרנ"ה... ועל כן, ורק אודות כך, רגילים לייחס את האתרוגים שבאים ממקורות אלו, ונתגדלו ונשתמרו כל השנים בטירתם שלא הרכיבו אותם, שהם מיוחסים אחר מהרי"ל דיסקין, אף על פי שאין קשר ישיר של אתרוגי ברוורמן אלו עד המהרי"ל דיסקין בעצמו.

בהמשך שם הביא מספר גרסאות באשר למקור אתרוגי ברוורמן:

א. המהרי"ל דיסקין שלח את תלמידו הרב זרח ברוורמן עם הרב שלמה זלמן בהר"ן (שהיה מומחה לענייני אתרוגים) לחפש אתרוג לא מורכב באזור שכם, והם הביאו משם אתרוג ונתנו אותו לר' ישראל דוד ברוורמן, בנו של הרב זרח. גרסה זו נדחית על ידי המחבר, משום שבתקופתו של המהרי"ל ידעו בוודאות על מקומות שהאתרוגים שבהם לא היו מורכבים, וממילא לא היה צורך לחפש אחרי אתרוגים אלה. כמו כן, כפי שנתבאר לעיל, הרב ישראל דוד נולד לאחר פטירתו של המהרי"ל, ולא היה יכול להיות עד לכך.

ב. רבי זרח ברוורמן עצמו שתל את העץ, ומקורו המדויק אינו ידוע.

ג. מקור האתרוגים הוא מהרב פנחס הלוי גלויבמן שהיו לו עצי אתרוגים באזור שכם, והייחוס למהרי"ל נוצר בגלל שידוע שהמהרי"ל היה נוהג ליטול אתרוגים מאזור שכם.

ד. מקור האתרוגים הוא מאום אל פאחם.

לעומת זאת, בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' רע"ו) כתוב שהמהרי"ל דיסקין בירך על זן זה, ונתן ממנו גרעינים לתלמידו, הגאון הרב זרח ראובן ברוורמן. נכדו של הרב זרח, הרב יצחק ברוורמן, נטע בחצרו בפתח תקווה אתרוגים אלו, והם נקראים כיום "זן ברוורמן".^{שפז}

יש הטוענים שאתרוגי ברוורמן המקוריים אינם קיימים עוד, משום שהעצים ששתלה המשפחה התייבשו (עיי' למשל במאמרו של הרב קניג בקובץ ישורון אלול תשע"ה). לשיטתם, האתרוגים המכונים היום אתרוגי ברוורמן הם בעצם אתרוגי קיבילביץ' (ייתכן שלקיבילביץ' היו שני זנים שונים של אתרוגים, משום שיש הבדלים בין שני הזנים, וגם בבדיקות DNA התברר שהמכנה המשותף שלהם קטן). ישנה גרסה נוספת, שהיו מגדלי אתרוגים אחרים שהצליחו לנטוע עצים מזן ברוורמן המקורי (מסורת האתרוג עמ' רמ"א, אתרוגי ארץ ישראל עמ' 31).

זן חזון איש

החזון איש אסר ליטול אתרוג מתולדות המורכב לשם מצוות לולב. וכך כתב (הלכות כלאים סימן ג' סעיף קטן ז'):

הלכך נראה דמותר להרכיב אתרוג המורכב באתרוג שאינו מורכב, שהפירות דומין דמיון גמור כצנון ולפת. ומיהו לעניין מצווה אם המורכב הראשון פסול, גם אם הרכיבו באתרוג, הגידולין השניים נמי פסולין.

כמו כן יש מכתב מפורסם מאת החזון איש שבו הוא מבקש מיידו הרב משה אילוצוק להביא לו אתרוג שאינו מורכב (קובץ אגרות חזון איש, חלק א', איגרת קצ"א):

שפז. בספר דבר משנה (עמ' 235) מסופרים פרטים נוספים של הסיפור, העוברים מדור לדור: גובה העץ היה חמישה עשר מטרים, גילו המשוער היה ארבע מאות שנה, הייתה שמועה שהמהרי"ל ראה שם הוי"ה על האתרוג. אולם סיפור זה איננו מבוסס, ולכן הסיק: "קיים חשש קרוב שבדורות הסמוכים לזמן המהרי"ל דיסקין, לא התייחסו כלל לאותם אתרוגים כאל זן שיש עליו איזה הכשר מאותו גאון וקדוש, וזאת מפני שהיה פשוט להם שהוא זי"ע מעולם לא סמך ידיו לאשר את כשרותו של האילן שמצאו תלמידיו. אלא שמכיון שלא היה ניתן להשיג אז למצווה אתרוג אחר טוב יותר, נטלו בליט ברירה בבחינת הרע במיעוטו. וברור שאם כן הדבר, קשה מאוד לקרוא לאותו זן על שם אותו גאון וקדוש... והשימוש בשמו הטהור לצורך הכשרת אתרוגים אלה אינו נכון כלל ועיקר".

שלום וברכה וגמר חתימה טובה. נודעתי מהרכבה חדשה שמרכיבים אתרוג מן השוק באתרוג היער, וזה קורין בלתי מורכב, ועושין כן על פי הוראת הרב קוק, וראיתי אתרוגים אלו וחזותן כמו שלנו, ועל פי זה בטלה הטביעות עין שסמכתי עליה, ולזאת אבקש לקבל אתרוג מאותו האיש שכבוד תורתו מקבל בכל שנה ושנה, שאין בהם הרכבה של מין אחר כלל וכלל. שפח

לא ברור איזו הרכבה ייחס החזון איש לרב קוק שפ"ט וישנם הסברים רבים לדבריו על טביעות העין שהתבטלה. אולם היה חשוב לחזון איש למצוא אתרוג שניתן לומר עליו בוודאות שהוא טהור מהרכבה ושאיין בו אפילו חשש שהוא מתולדות המורכב.

קיץ אחד, כאשר שהה החזון איש בצפת, הוא הצליח למצוא עץ אתרוגים בוואדי עמוד הסמוך לצפת, והוא סבר שאפשר לקבוע בוודאות שהעץ איננו מורכב ואפילו איננו מתולדות המורכב. ישנן כמה גרסאות לסיפור:

א. החזון איש שכר ערבי שיוליך אותו לתוך הוואדי, ולאחר בדיקת העץ, תוך גילוי השורשים, קבע שהעץ איננו מורכב. גרסה זו מובאת בספר מסורת האתרוג (עמ' קע"ח-קע"ט), וכן בקובץ ישורון (אלול תשע"ה), במאמרו של הרב קניג.

ב. בספר ארבעת המינים למהדרין (עמ' רע"א) כתב שהחזון איש נהג במשך שנים רבות לברך על אתרוגים מזן תימני. לאחר העלייה הגדולה מתימן, התחילו להרכיב בארץ גם אתרוגים מזן תימני. מקורבו של החזון איש, הרב יעקב הלפרין, נסע ליערות שמסביב לצפת, והביא משם אתרוגים שגדלו פרא, והחזון איש בחר כמה אתרוגים על פי סימני האתרוג ועל פי תנאי גידול העץ, ומאז היה מברך על אתרוגים אלו או על אתרוגים שגדלו מהם. לפי גרסה אחרת, החזון איש קיבל את האתרוג שלו מהעיר שכם. אולם ישנן גרסאות מדויקות יותר של הסיפור, המסבירות טוב יותר את אופן יצירת הזן הנקרא "זן חזון איש".

שפח. יש לציין שבנוסח האיגרת המובאת בקובץ אגרות, חסרות כמה מילים. לאחר חתימת החזון איש, יש כמה מילים שבהן התייחס לנושא הפרשת המעשרות. הנוסח המלא של האיגרת המצולם מכתב יד מופיע במספר רב של מקורות (כמו ישורון, אלול תשע"ה, במאמרו של הרב קניג).

שפט. פרופסור זוהר עמר (אתרוגי ארץ ישראל עמ' 52) כתב שיייתכן שמתנגדיו של הרב קוק טפלו עליו אי דיוקים.

כיצד ידע החזון איש שהעץ שהאתרוגים הגיעו ממנו איננו אפילו תולדה של עץ מורכב? בספר מסורת האתרוג כתוב שהוא בדק את העץ וחפר מסביב לשורשים. בקובץ ישורון כתוב שהחזון איש הסתמך על כך שבעבר היה בירור על העצים הללו. בספר אתרוגי ארץ ישראל (עמ' 57) כתוב שהחזון איש הכיר בטביעות עין שעץ זה מעולם לא היה מורכב. בכל אופן, לחזון איש היה ברור באופן ודאי שאותו עץ לא היה אפילו מתולדות המורכב, וכך ענה לתלמידיו ששאלו אותו על כך.

את גרעיני האתרוג מסר החזון איש לנגיד ר' חיים יעקב הלפרין, והוא שתל אותם. עם הזמן מסר החזון איש גרעינים נוספים מעצים נוספים לר' חיים יעקב הלפרין, כך שזן הלפרין כולל אתרוגים מסוגים שונים, ולעתים יש דמיון ביניהם לבין אתרוגי זן לפקוביץ.

לאחר כמה שנים, מסר החזון איש גרעינים נוספים לגרמ"י לפקוביץ זצ"ל, ששתל את הגרעינים ליד ביתו. הגרמ"ל כתב שנים רבות לאחר מכן שהוא איננו יודע מהיכן בדיוק הגיעו הגרעינים לחזון איש (על אף שיש שאמרו שמקור הגרעינים בשכם. המכתב מופיע במקורו בספר מסורת האתרוג עמ' קצ"ז, בקובץ ישורון ובעוד מקומות).

באופן כללי ניתן לומר על הזן כולו (הכולל את שני תתי הזנים) שצורתם פחות סימטרית מצורת רוב זני האתרוגים האחרים, והם נראים יותר כאתרוגי פרא. כמו האתרוגים התימניים, אתרוגי זן חזון איש עשויים להיות גדולים במיוחד ובעלי משקל רב. ישנם רבים המקפידים ליטול דווקא את האתרוגים הללו, משום שהחזון איש סבר שאין בהם חשש הרכבה.

זן מרוקאי

הזן המרוקאי שונה מרוב זני האתרוגים האחרים, משום שבדרך כלל אין בו גרעינים. היו שפקפקו בכשרות האתרוג המרוקאי, הן בדורות עברו והן בשנים האחרונות (עיין בספר טהרת האתרוגים עמ' שנ"א, שהרב נתן אדלר זצ"ל, רבו של החתם סופר, אסר את האתרוגים הללו. כמו כן ר' שרגא שלומאי כתב קונטרס שבו הוכיח שאין ליטול את האתרוגים הללו). אולם רבים מגדולי ישראל הכשירו אותם. ידוע שהגר"ז מבריסק היה נוהג ליטול אתרוגים מזן זה ולברך עליהם.^{שצ}

שצ. בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ו', סימן שפ"א) כתב: "ולדעתי אי אפשר להטיל בהם ריעותא מהאי טעמא, חדא דשמעתי שייתכן בעין אחד שחלק מהאתרוגים יהיו עם גרעינים וחלק בלי

זן קיבילביץ'

מקור זן קיבילביץ' באתרוגים מוואדי קלט ומאזור יריחו. השתילים הובאו לפתח תקווה ונשתלו בפרדסו ובחצר ביתו של ר' פנחס גולבמן.

זן קלאברי

הזן הקלאברי (יאנווע) גדל באיטליה. החתם סופר כתב בתשובותיו (חלק אורח חיים סימן ר"ז), שזן זה הוא הזן המובחר לנטילה למצוות לולב, משום שיש עליו מסורת. גם בעיר קלאבריא גידלו אתרוגים מזן זה, וייתכן שמקור אתרוגי יאנווע הוא מהעיר קלאבריא (טהרת האתרוגים עמ' ר"מ). חסידי חב"ד נוהגים כיום ליטול אתרוגים אלו, ואכן מקום גידולם בארץ הוא בכפר חב"ד (אם כי לפחות בחלק מהשנים מביאים אתרוגים מזן זה גם מחוץ לארץ).

גרעינים. ואולי הגרעינים מופיעים מאוחר יותר, ומה גם שהמומחים אומרים שהסיבה שאין להם גרעינים היא משום ש"האבקה" במקומות אלו בזמן זה היא חלשה, ולכן אין שם גרעינים, ואין זה מחמת חסרון בעצם מין הפרי, שאם הייתה 'האבקה' רגילה גם שם היו גרעינים [האבקה היא יניקת אילן אחד מחברו, אם על ידי אבק או על ידי הרוח או כל דבר אחר, ועל ידי זה יש בו כח להצמיח גרעינים], ועוד דהפוסקים מסרו סימנים לחלק בין אתרוגי קורפו לאחרים, ומעולם לא שמענו שמתנאי האתרוג גרעינים, והעיקר בעניינים אלו הוא המסורת דור דור, ובמרוקו במחוז טארודנט העידו לפנינו עדים נאמנים שלא מרכיבים ובחזקת כשרות קיימי. וידוע לי שמרן הגריז"ס זצ"ל (הגאב"ד דבריסק) דקדק מאד וחיבב לצאת גם באתרוג ממרוקו, אף שדקדק וכבר לקח כמה אתרוגים לצאת מכל ספק, ופעם עיכבו השלטונות בארץ ישראל את האתרוג ממרוקו שנשלח עבורו, ולא עלה בידו אף לאחר השתדלות מרובה להשיגו אלא בהושענא רבה, ושלח שליח להשיגו כדי שיוכל לצאת גם בו לפחות ביום האחרון".

כמו כן כתוב בספר אשרי האיש (חלק ג' עמ' ר"ח): "רבנו [הגרי"ש אלישיב זצ"ל] מימיו לא נתן שום הכשר אודות אתרוגים. אמנם בזמנו עורר אודות אתרוג מרוקאי, שיש לחשוש להרכבה, אחרי שיקשו לטעון כי אולי במרוקו מפני שהחקלאות הינה פרימיטיבית אין עוסקים בהרכבות, והשיב רבנו שזה דבר שאינו מסתבר, שהרי יודעים כל בני עלמא במלאכת ההרכבה. לאחר מכן הועלתה הטענה שאין צורך בהרכבה כי תנאי הגידול והאקלים במרוקו נותנים חוסן לעץ האתרוג. משום כך הסכים רבנו שתצא משלחת רבנים מומחים להרי האטלס במרוקו לבדוק העניין. והם אכן קבעו כי עצי האתרוג הגדלים במרומי הרי האטלס אין צורך להרכיב. ואמר רבנו שאינו רואה חסרון באתרוג המרוקאי משאר האתרוגים שבחזקת אינם מורכבים, ואף השתמש באתרוג כזה לנטילה בחג הסוכות. ובעבר היה משתמש באתרוג חזון איש מפרדס ידוע, אך באמצע החג תמיד היה נופל הפיטם, וחדל מלהשתמש בו".

זן שלומאי

גם ביחס לזן זה ישנן מספר גרסאות. בספר כשרות ארבעת המינים (עמ' רע"ח) סיפר שכאשר היה נכדו של הגרא"ח נאה באחד משיעוריו בלונדון, סיפר לו שסבו הגרא"ח, ור' שרגא שלומאי, הלכו יחד לאום אל פאחם, ולקחו ייחור מעץ שגדל פרא, ונטעו ממנו פרדס. בספר אתרוגי ארץ ישראל (עמ' 64) כתוב שר' שרגא שלומאי גידל גם אתרוגים משכם. שלומאי מיקם את כוורות הדבורים ליד עצי האתרוג, וכך, וכן בעזרת פעולות נוספות (שאינן הרכבה), הוא הצליח לגדל אתרוגים סימטריים, ולחזק את הפיטמים, שלא ייפלו.

זן תימני

האתרוגים התימניים הובאו לראשונה לארץ ישראל על ידי עולי תימן, לפני כ-120 שנה. הם מתייחדים בכך שהם עשויים להיות גדולים מאוד ובעלי משקל רב, אין בהם שקיות מיץ וכמעט שלא ניתן למצוא עליהם פיטם. משום כך היו שערערו על כשרותם של האתרוגים הללו: הן משום שהם שונים במראיהם משאר סוגי האתרוגים (ועל כן יש שאמרו שאינם בכלל אתרוגים) והן משום שאין להם שקיות מיץ.^{שצא}

שצא. בשנת תשכ"ח הוציא ר' שרגא שלומאי קונטרס לבירור הזן המועדף של האתרוג. בקונטרס כתב שבתימן נהגו להרכיב את האתרוגים עם מלונים, ולכן הם נראים שונים משאר סוגי האתרוגים. בספר מועדים וזמנים השלם (חלק ב', סימן קי"ח) הביא הגאון הרב שטרנבוך שליט"א את דבריו, אך כתב לאחר מכן שהחזון איש הכשיר את האתרוגים הללו.

ובספר תשובות והנהגות (כרך א', סימן שפ"ב) כתב הרב שטרנבוך: "ומפי הר"ר שלמה (שרגא) שלומאי ז"ל שמעתי שאין הכרח שאתרוג זה אינו מורכב, ואף שאינו מורכב בעץ הלימון כמורכבים שלנו, אבל אולי מורכב הוא במין אחר המצוי בתימן, וזה הניב את הפרי האתרוג בלי מיץ דוגמת התימני. ברם עיין במועדים וזמנים סימן קי"ח שביארנו היסוד למסורת דידהו שמדינא אין לפוסלם, וגם המסורת שלהם באתרוגים היא מדור דור, והם לא שמעו מעולם שמרכיבים אתרוגים, והיאך אנו נחשוש לפגום בשעה שאין לנו על זה שום ידיעה כלל, ואין לומר שהרכיבו אתרוגיהם רק סברו שמורכב כשר, שלפנינו זקני תימן מעידים שחזקתם שמעולם לא הורכבו וראוי לסמוך עליהם.

ולפי זה מעיקר הדין אין אנו פוסלים אתרוגי מסורת תימן אלא נקטינן שזהו אתרוג בחזקת בלתי מורכב וכשר. מכל מקום, אף על פי שאני נוהג בס"ד ליטול כל יום אתרוג תימני, מכל מקום לצאת מכל חשש מורכב מחמת שאין צורתו כשאר אתרוגים, עם מיץ או מחשש שם ליווי כיום בארץ

חלק מהפוסקים סוברים שעדיף לברך על האתרוגים הללו, משום שיש ודאות גדולה יותר שהם לא הורכבו. יש הסוברים שניתן לסמוך על עדותם של זקני התימנים שהעידו שהאתרוגים הללו לא הורכבו, ויש שטענו שלא היה כל צורך להרכיב את האתרוגים בתימן, משום שהמחלות שפגעו באתרוגים וגרמו להרכבתם - לא הגיעו לתימן. יש גם שטענו שבתימן לא הייתה ידועה מלאכת ההרכבה. בנוגע לטענה האחרונה, ראינו לעיל (בהערות שבחילת ההרכבה) שהרמב"ם כבר הזכיר את עניין הרכבת האתרוגים, ולכן קשה לומר שמלאכת הרכבת האתרוגים לא הייתה ידועה בתימן.

סיכום ומסקנות הלכה למעשה

בספר מועדים וזמנים (חלק ב', סימן קי"ח) כתב שבזמננו קשה לדעת אלו אתרוגים מורכבים וקשה לצאת ידי חובת המצווה, ובסוף דבריו כתב:

וגאוני ישראל בדורנו כמו מרן הגאון דבריסק זצ"ל או רבנו החזון איש זצ"ל לקחו הרבה סוגים לצאת מכל פקפוק, ומצווה זו רפויה וקשה, וה' יעזרנו לקיימה כרצונו יתברך שמו.

לאור האמור לעיל, ישנם הסוברים שיש זנים שזכו לעדיפות מסוימת על פני הזנים האחרים. תלמידי החזון איש נוטלים רק אתרוגים מזן חזון איש (כפי שראינו, זן זה נחלק

ישראל, נוהג אני ליקח גם אתרוג אחר כדין שהוא עם מיץ, כדי לצאת ידי כל הדעות והשיטות בזה.

אמנם שלח אלי ידידי הרה"ג רבי יצחק רצאבי שליט"א ספרו פסקי מהרי"ץ בענייני סוכה ולולב, ושם (עמוד ר"ד) אריכות דברים להוכיח שאין כמו אתרוג התימני בכשרותו, שאין בו שום חשש הרכבה, ולדבריו בתימן לא היו מרכיבים כלל, שבאקלים החם לא נוח ולא צריך, וגם לא היה אז להם לימון או מלון שלא הגיע עד שמה, והמיץ מתייבש שמה בפנים, ומשבח אתרוגים אלו שהם הכי משובחים בלי שום חשש מורכב, וחזותו גם מוכיח עליו, והמפקפק אינו אלא מן המתמיהין, ואין צורך בזה למסורת מיוסדת עיין שם היטב באריכות.

אמנם אמת הדבר שלא מצאנו חס ושלום פגם או פסול באתרוג "תימני" אלא מחשש שזה שם לזוי לדידן, ולכן כאן חוששין ולא שמה, ואתרוג מהודר וכפי המסורת שקיבלנו כאן, היינו כפי המקובל אצלנו כמהודר, שניכר בו מיץ ובבליטות, וכל שכן בפיטום, ולכן בתימן אין ספק שמתר, אבל לדידן המהדרין נהגו גם בעוד אתרוגים, ולכן אף רבנו החזון איש זצ"ל ומרן הגרי"ז זצ"ל (הגאב"ד דבריסק) ששיבחו אתרוג התימני, לא יצאו בכך לבד אלא בעוד אתרוגים מהודרים לצאת גם באתרוגים כמסורת אבותינו דור דור במדינות אשכנז".

לשני סוגים שונים של אתרוגים). ישנם פוסקים שהורו לברך על אתרוג מזן תימני. כך כתב בשו"ת מאמר מרדכי לגר"מ אליהו זצ"ל (אורח חיים סימן כ"ד):

כידוע כתבו הפוסקים שאתרוג המורכב או מה שמוחזק כמורכב, פיסולו מתרי טעמי: מדין חסר, והשני שזה נהפך לפרי אחר וזה לא אתרוג. ולדידי כיום כל הסימנים שכתבו הפוסקים, היה טוב לזמנם. אך כיום שיש הרכבה מיוחדת הנקראת גנטית, עיקר העיקרים כתבה התורה "הדר", וחז"ל למדו הדר מלשון הדיר, שיש בעץ גדולים וקטנים, וכן הדר באילנו שנה שנה, היינו יש בעץ פרי שצמח בשנה קודמת עם פרי שעתה צומח בשנה זו.

ולדין זה הוא הקובע, והוא הנקרא אתרוג תימני המיוחס שהביאו זרעונוי מתימן. ולצערנו כיום רק ביום ראשון של סוכות הוא חיוב מדאורייתא ושאר הימים בחול המועד מתיקון של רבן יוחנן בן זכאי שלא נשכח או שנזכור שכך נהגו מהדין בבית המקדש.

כך פסק גם הגר"ד ליאור שליט"א בשו"ת דבר חברון (אורח חיים סימן תקצ"ג). מו"ר הגר"א שפירא זצ"ל היה נוהג בדרך כלל ליטול גם אתרוג תימני יחד עם אתרוגים נוספים.

בספר מועדים וזמנים (חלק ב' סימן ק"ח) כתב שאתרוגים מזן מהרי"ל דיסקין (כנראה שכוונתו לאתרוגי ברוורמן וקיבילביץ'), אתרוגי זן חזון איש וכן אתרוגים שהובאו מהשתיל הבודד באום אל פאחם (כנראה שכוונתו לשלומאי), יש יסוד לומר שהם טהורים לגמרי.

אולם יש שהורו שניתן לברך על כל אחד מזני האתרוגים. כך פסק הגר"ד הלוי, רבה הראשי של העיר תל אביב ומחבר ספר מקור חיים (תחומין כרך י"ח):

מעתה יש לנו שלושה ספקות: ספק אתרוג זה מורכב הוא או לאו. ואם תרצה לומר מורכב הוא, שמא מתולדות מורכב הוא ולא מאילן המורכב בעצמו. ואם תרצה לומר מאילן מורכב ממש הוא אתרוג בלימון, שמא הלכה כדעת הפוסקים המתירים מורכב ממש. ויועיל לנו להתיר סתם אתרוגים שאין אנו יודעים בוודאות שהם מורכבים.

באופן דומה פסק גם הגר"י אפשטיין, מחבר שו"ת חבל נחלתו (חלק ב' סימן י"ח):

נראה לעניות דעתי שאין עץ אתרוג בימינו המוצל מחשש הרכבה באחד אבותיו. אם אין אנשים נאמנים אשר העבירו את העץ מאחד לחברו, תמיד ישנו חשש של הרכבה, וכיון שעץ אתרוג מניב עד עשר שנים ואחר כך נוטעים אילן חדש, ישנה נטייה להרכיב כדי שהאילן יניב עוד כמה שנים. נראה על כן שהן באתרוגים תימניים והן באתרוגים משאר מקורות קיים חשש של הרכבת אחד מאבות העץ, וכאמור

דבר זה אינו ניתן לגילוי.^{שצב} ורק אם ישנה מסורת מאב לבן על עצים מסוימים ניתן לסמוך על כך. אולם דא עקא שסוף סוף ככל שנרחיק ונעלה לדורות קדומים יותר, עדיין שאלת השתיל הראשון קיימת, מהו מקורו.

אף טענותיהם של הרבנים התימניים (הרב קאפח, הרב רצאבי) שרק האתרוג התימני הוא המתאים לתיאורים בש"ס על אתרוג, כגון שניתן להרימו רק בשתי ידיים, ושכולו בשר וטעם הפרי כטעם העץ וכדו', אינו מהווה הוכחה שאתרוגיהם היום אינם מורכבים (אף טענתם שבתמין לא הרכיבו עצים אין לה סימוכין, פרט לטוענים עצמם). בתמונות של אתרוגים מלפני אלפיים שנה אנו מוצאים אותם דומים לאתרוגים בימינו (אפילו אתרוג עם 'גרטל'), ועל כן אין שום ראיה שזה הוא האתרוג אליו כיוונה התורה.

... נראה על כן שכיון שאנו קונים אתרוגים ממגדלים נאמנים וכשרים שברור לנו שהם לא הרכיבו אתרוגים על מין אחר, וכיון שהאתרוגים התימניים בדורנו אף הם לא יצאו מחשש הרכבה, וכיון שמצד האמת אי אפשר לגלות אם הייתה הרכבה בתולדות של עצים שהורכבו בדורות קודמים, ואין לזהות שום סימן להרכבה בעצים שלפנינו, אם כן אין שום עדיפות לאתרוגים התימניים, ויוצאים ידי חובה באתרוגים משאר זנים.

שצב. גם לפי המחקר המדעי זני האתרוגים דומים זה לזה ואין בהם הכלאה של פירות אחרים. כך כתב פרופסור גולדשמידט במאמר "מחקר גנטי באתרוגים", הליכות שדה גיליון 146: "כל זמן שהשאלה היא אם עץ מסוים הוא מורכב, ניתן היה לקבוע על ידי הסתכלות של מומחה אם העץ שלפנינו מורכב או בלתי מורכב. אבל לשיטה הנזכרת לעיל (שגם תולדות המורכב אסורים), עלינו לדעת מהיכן נלקחו הייחורים או הזרעים שמהם נתגדל העץ שלפנינו, והאם לא נפל חשש הרכבה באבותיו או אבות אבותיו של העץ הנוכחי. למיטב ידיעתנו, גם היום, עם כל השיטות המודרניות העומדות לרשותנו, אין כל דרך להשיב על שאלה זו. בכך הוטל צל של ספק מורכב על כל האתרוגים שבאזורי הגידול הקלסיים שבאיטליה, יוון, ארץ ישראל וכל סביבות הים התיכון. התמונה שנחשפה בעקבות בדיקות ה-DNA שערכנו ברורה ביותר ואינה זקוקה לפרשנות. למרות אזורי מוצא מרוחקים ושוני בגודל ומבנה הפרי, קיים דמיון גנטי רב ביותר בין כל שנים עשר טיפוסים האתרוג שנבדקו. 'טביעת האצבעות' של פסי ה-DNA מראה מצד אחד את הדמיון הרב בין טיפוסים האתרוג, ומצד שני מצביעה על ההבדלים בין האתרוג ליתר מיני ההדרים. באף אחד מן האתרוגים שנבדקו לא נתגלו פסי DNA השייכים ללימון או להדר אחר. לאור ממצאים אלה ניתן לומר במידה ניכרת של וודאות שהאתרוגים שבידינו 'כולם אהובים כולם ברורים'. כולם אתרוגים אמתיים ואינם תוצרי הכלאה של אתרוג עם לימון או מין הדר אחר".

שער ט' ♦ הרחבה ג' - מידות ושיעורי ארבעת המינים _____ קצא

כך גם הורה לי הגר"י אריאל שליט"א, רבה הראשי של רמת גן, בדברים שכתב לי:
קשה מאוד להוכיח אי הרכבה באחד מאבות אבותיו של כל עץ, ולכן אם למישהו יש ייחוס של העץ מאבות אבותיו שלא הרכיבו – ניתן לסמוך עליו.

הרחבה ג' - מידות ושיעורי ארבעת המינים במידות של ימינו

ספר העוסק בהלכות ארבעת המינים אינו יכול שלא לכלול התייחסות קצרה לנושא המידות והשיעורים, ותרגומם למידות ימינו. קצרה היריעה מלהרחיב בכך, וישנם ספרים רבים וטובים המרחיבים בעניין זה, והרי הם פתוחים בפני כל הרוצה להעמיק בנושא זה, אולם כאן נתייחס רק לנקודות העיקריות בהבנת הנושא בקשר לארבעת המינים, ולשיטות העיקריות של תרגום המידות של חז"ל למידות ימינו (ישנן שיטות רבות מאוד, אך רובן אינן מובאות להלכה).

המידות שנתנו חז"ל, ובעקבותיהם הראשונים והאחרונים, אינן המידות המקובלות בימינו, שכן מידות חז"ל ניתנו בשיעורים של דברים מצויים, אך לא מדויקים (כגון מידת ה"כזית" שאיננה מדויקת), ואילו היום מודדים נפח, משקל ואורך במידות מדויקות. המידות המוזכרות בחז"ל בקשר לארבעת המינים הן טפח (למידת אורך הלולב וההדסים) וביצה (למידת נפח האתרוג). שיעור נוסף שהוזכר בגמרא ובפוסקים הוא האיסר (לעניין נקב באתרוג), אולם על מידה זו כבר כתבנו בחלק ההלכות, וכתבנו שם שקשה לקבוע מהי המידה המדויקת (וכן הבאנו שם שיטות שונות), ועל כן נדון כאן רק במידות הטפח והביצה.

שיטת הגרא"ח נאה

הגרא"ח נאה התבסס על הרמב"ם שקבע את השיעורים השונים לפי מטבע הנקרא "דרהם". בכמה מקומות כתב הרמב"ם שהוא מדד שמידת הנפח של רביעית היא כמידת עשרים ושבעה מטבעות דרהם. נביא מקור אחד שהרמב"ם מתאר בו את המדידות שעשה (פירוש המשניות על מסכת עדיות, פרק א' משנה ב'):

וכבר עשיתי אני מידה בתכלית הדיוק שיכולתי, ומצאתי שהרביעית האמורה בכל התורה מחזקת מן היין קרוב לעשרים ושישה דרהם, ומן המים קרוב לעשרים ושבעה דרהם, ומן החיטים קרוב לעשרים ואחד דרהם, ומקמח החיטים קרוב לשמונה עשר דרהם.

הגרא"ח נאה שקל את מטבע הדרהם שהיה בשימוש בימיו, וגילה שמשקל המטבע הוא 3.205 גרם. אם מכפילים משקל זה בעשרים ושבע (כפי שכתב הרמב"ם), נמצא ששיעור רביעית הוא 86.4 סמ"ק. לאחר חישוב מידת הרביעית, אפשר לחשב גם את כל שאר מידות הנפח (משום שהן תלויות זו בזו). מקובל לחשב את ההפרשים ביניהם לפי הסימן כאסקל"ב יגוד"ו). מעתה נותר לחשב רק את מידות האורך.

הגמרא במסכת פסחים (קט"א) מקשרת בין מידות הנפח למידות האורך:

אמר רב חסדא: רביעית של תורה אצבעיים על אצבעיים, ברום אצבעיים וחצי אצבע וחומש אצבע. כדתניא: ורחץ במים את כל בשרו – שלא יהא דבר חוצץ בין בשרו למים, במים – במי מקוה, את כל בשרו – מים שכל גופו עולה בהן. וכמה הן? אמה על אמה ברום שלוש אמות. ושיערו חכמים שיעור מי מקווה ארבעים סאה.

מההשוואה עולה שנפח של 86.4 סמ"ק נכנס לקוביה שמידותיה הן שתי אצבעות על שתי אצבעות, והגובה הוא שתי אצבעות ושבע עשיריות האצבע, כלומר: נפח של 10.8 אצבעות מעוקבות. הכלל אומר שכל סמ"ק מים שוקל גרם אחד (כמובן יש הבדלים ביחס בין נפח המים ומשקלם בטמפרטורות שונות). לכן, כדי לחשב את מידת האצבע, צריך להשוות בין מידת הנפח לבין מידות האורך, כלומר לחשב כמה אצבעות יש בנפח של 86.4 סמ"ק, שהיא מידת הרביעית לפי חישוב הגרא"ח נאה. כך יוצא שמידת האצבע היא כשני ס"מ.^{שצג}

הגרא"ח נאה הביא ראיות לשיעוריו מהש"ס וממדידת אצבעותיהם של בני אדם. כמו כן הוכיח את שיטתו מחישוב מידות אחרות (כמו גובהו של אדם ממוצע, לפי האמות שאמרו חז"ל).

ההנחה של הגרא"ח נאה הייתה שאין הבדל בין משקל מטבע הדרהם שהיה בשימוש בימיו, לבין משקל מטבע הדרהם שעליו דיבר הרמב"ם. לא ניכנס לכל ההוכחות של הגרא"ח נאה, אבל ברור שאם יוכח שמשקל מטבע הדרהם השתנה במשך הדורות, המידות שחישב הגרא"ח נאה תצטרכנה גם כן להשתנות.

שצג. אפשר לחשב את שיעור האצבע לפי הנוסחה הבאה: נציין את מידת האצבע כנעלם - X. כאמור, מידת נפח של 86 סמ"ק שווה לקוביה שמידותיה הן: 2 אצבעות על 2 אצבעות על 2.7 אצבעות. כדי לקבל את משוואת הנפח יש להכפיל את מידת האורך (2X) במידת הרוחב (2X) ובמידת הגובה (2.7X). התוצאה היא $10.8X^3$, שהם 86 סמ"ק. פתרון המשוואה מוביל לכך ש-X שווה ל-2 סמ"ק. כפי שראינו, במים מידות הנפח (הסמ"ק) והמשקל (הגרמים) שווים.

שיעור ט' ♦ הרחבה ג' - מידות ושיעורי ארבעת המינים _____ קצג

שיעור הטפח הוא ארבע אצבעות, ויוצא אם כן שלפי הגרא"ח נאה, הטפח הוא שמונה ס"מ.

נותר אם כן לברר מהי מידת הביצה לפי הגרא"ח נאה. מידת הרביעית היא רביעית הלוג, ויש שישה ביצים בלוג. מידת הלוג לפי הגרא"ח היא $4 * 86$ סמ"ק, דהיינו 344 סמ"ק, והביצה שהיא שישה הלוג היא קצת יותר מ- 57 סמ"ק.

שיטת החזון איש

שיטת החזון איש בעניין השיעורים מבוססת על חידוש של הנודע ביהודה, רבה של פראג. בספרו על הש"ס, הצל"ח (ציון לנפש חיה) על מסכת פסחים (קטז,ב), כתב הנודע ביהודה:

והואיל וחביבא מצוה בשעתה, ובלילה זו צריכין לאכול כזית מצה וכן מרור, ולשתות מן ארבע כוסות רביעית של תורה, צריך אני לברר שיעור הכזית ושיעור הרביעית מה שעולה לדעתי שנתברר לי במופת, שהוא שלא כדברי השולחן ערוך, כי באמת מבואר בשולחן ערוך (סימן תפ"ו) ששיעור כזית הוא חצי ביצה. ואמנם לפי שנתברר לי על פי מדידה שהביצות [הביצים] המצויות עתה בימינו, הנה הביצה שלמה שבזמננו הוא רק חצי ביצה מביצים שבהם שיעורי התורה. והמופת הזה כי שיעור חלה הוא ארבעים ושלוש ביצים וחומש, והתוספות יום טוב מדד שהוא פינט מידה ישנה שמצאתי כאן בבואי לפראג, ואני מדדתי ומצאתי שהוא פחות מפינט, ושוב עשיתי כלי המחזיק שבע אגודלים פחות שתי תשיעית באורך ורוחב ורום מרובע שהוא שיעור חלה המפורש בשולחן ערוך (ביורה דעה סימן שכ"ד), והוא על פי חשבון של שיעור מקווה, והכלי זה מחזיק מעט יותר משמונה זיידלך שהוא שני פינט, ואם כן שני שיעורי חלה מכחישים זה את זה, ושניהם הלכה למשה מסיני, כי שיעור ארבעים ושלוש ביצים וחומש הוא הלכה למשה מסיני, וכן שיעור מקווה הוא הלכה למשה מסיני, ועל כורחך שנשתנה בזמננו, או שהאגודלים נתגדלו והמה גדולים יותר מהאגודלים שהיו בימי התנאים, או שהביצים נתקטנו והמה בזמננו קטנים ממה שהיו בימי התנאים.

וידוע שהדורות הולכים ומתמעטים, ואי אפשר שאגודל שלנו גדול יותר מאגודלים שהיו בימי חכמי ש"ס. ועל כורחך הביצים בזמננו נתמעטו. ולכן אני מזהיר שעל פינט קמח יקח החלה בלי ברכה, כי לא באתי להקל על שיעורא של התוספות יום טוב, אבל ברכה לא יברכו עד שיהיה שני פינט קמח מחוקים ומעט יותר. וכיון שנתברר שהביצים שלנו נתקטנו על מחציתם, אם כן שיעור זית שהוא חצי ביצה

הוא כביצה שלנו. וכזה אשער באכילת מצה ומרור בכל שיעורי התורה. ושיעור רביעית של תורה על פי מידה זו הוא יותר מרובע זיידל של הזיידל הישן שמצאתי פה קהילת קודש פראג, ובזיידל יש שלוש רביעית ומחצה מרביעית של תורה לערך, ופורתא לא דייקין לחומרא.

הנודע ביהודה מדד את שיעור הקמח המחייב עיסה בהפרשת חלה בביצים ובאגודלים, וכן השווה בין מידת הנפח למידת האורך, והתברר לו שהמידות אינן מתאימות. כמות הקמח שנמדדה לפי מידת הנפח הייתה בערך חצי מכמות הקמח שנמדדה לפי מידת האורך. לכן צריך לומר אחד משניים: או שמידת האורך של האצבעות גדלה, או שמידת הנפח של הביצים קטנה. הנודע ביהודה מניח שאי אפשר לומר שמידות האורך גדלו, בשל ירידת הדורות, וברור שהאגודלים של היום קטנים יותר מהאגודלים שבזמן הש"ס. לכן מסיק הנודע ביהודה שמידות הביצים קטנו.

הנודע ביהודה לא נתן מידות מדויקות למידת הביצה. אולם, ניתן לחשב זאת בנקל, שכן מידת הביצה הממוצעת כיום היא כ-50 סמ"ק. לפי הנודע ביהודה, מידת הביצה של ימינו היא בערך חצי ממידת הביצה שהייתה בזמן חז"ל, ומכאן שמידת הביצה שהייתה בזמן חז"ל היא כ-100 סמ"ק. אם מתרגמים את מידות הנפח של הנודע ביהודה למידות אורך, יוצא שאצבע היא בערך 2.4 ס"מ, וממילא טפח הוא בערך 9.6 ס"מ.

כאשר הגרא"ח נאה הוציא לאור את ספרו שיעורי תורה, שבו פרסם את שיטתו המבוססת, כאמור, על מטבע הדרהם, ובו הוא אינו מקבל את חידושו של הנודע ביהודה, חלק עליו החזון איש והוציא לאור את "קונטרס השיעורים", כדי להוכיח שיש למדוד את כל שיעורי המצוות לפי המידות של הנודע ביהודה (קונטרס זה נדפס בחידושי החזון איש על אורח חיים, סימן ל"ט). תלמידו הנאמן הגר"י קניבסקי זצ"ל, בספרו שיעורין של תורה, תרגם את העקרונות שטווה החזון איש למידות השימושיות במצוות השונות. כך יוצא שבמידות הנפח, כמו הביצה, מידות החזון איש כמעט כפולות ממידות הגרא"ח נאה, ואילו במידות האורך הפער בין המידות הוא כעשרים אחוז.

האם החזון איש החמיר?

ישנה טעות נפוצה, כאילו החזון איש החמיר ביחס לגרא"ח נאה בנושא השיעורים. אולם פשוט וברור שהדבר אינו נכון. המחלוקת ביניהם היא בתרגום השיעורים שנתנו חז"ל למידות ימינו, אך לאחר שנקבעו המידות לפי כל אחת מהשיטות, ישנם דינים שבהם החזון איש מחמיר, וישנם דינים שבהם הגרא"ח נאה הוא המחמיר. למשל: מידות החזון

איש מחמירות יותר בדין ההדסים, כיון שלשיטתו צריך הדס ארוך יותר כדי לצאת בו ידי חובה (וכך גם באורך השילוש). אך לעומת זאת בדין לבוד בדפנות הסוכה או במחיצות של עירוב, לפי שיטת החזון איש הרווחים שבין חוטי הלבד יכולים להיות גדולים יותר מאשר לפי שיטת הגרא"ח נאה, וממילא יוצא שבדין זה החזון איש הוא לכאורה המיקל.

יש להאריך עוד בשיטת החזון איש, שכתב (קונטרס השיעורים אות ו') שלחומרא יש לשער בפירות של ימינו, ומשמע שבמקומות שבהם פסיקה על פי הנודע ביהודה תהיה לקולא, אין פוסקים כמותו. אלא שלעניין ארבעת המינים פרט זה אינו שייך, ולכן לא נאריך בעניין זה, על אף המשמעויות הרבות שיש בו לעניין שיטת החזון איש.^{שצד}

הוכחת הגר"ש גורן זצ"ל לשיטת החזון איש

הגר"ש גורן כתב שהוא מצא הוכחה לשיטת החזון איש מהמדידות שעשו חיילי חיל ההנדסה בהר הבית, לאחר שזכינו בחסדי ה' יתברך לשחרור מקום המקדש במלחמת ששת הימים. וכך כתב בספרו "הר הבית" (עמ' 179):

מהמפה של חיל ההנדסה יש ללמוד הוכחה הלכתית ברורה ביותר לצדקת שיטתו של החזון איש ביחס לשיעור האמה, בניגוד לכל החולקים עליו, שמקטינים או מגדילים את האמה, זה בכה וזה בכה. יש מעמידים את האמה על 48 ס"מ לפי שיטת הגאונים והרמב"ם, כאשר הטפח הוא 8 ס"מ, כמו שקבע הרב הגאון ר' חיים נאה ז"ל בספרו שיעורי תורה (סימן ג' סעיף כ"ה ושער ו' סעיף א'), ויש מעמידים את האמה על 54.18 ס"מ, כאשר חושבים את הטפח 9.03 ס"מ, וזאת לפי שיטת בעל השולחן ערוך של הגאון האדמו"ר מלאדי זצ"ל. ויש קובעים את האמה ל-53 ס"מ כפי שכתוב בספר דרכי תשובה, ולפי החתם סופר האמה היא 63 ס"מ. ובספר בירורי המידות והשיעורין האמה היא 66 ס"מ...

המגדילים את האמה מעל 60 ס"מ, יתקלו בקושי רב לתרץ את המשנה במסכת מידות (פרק ב' משנה ג'), האומרת: "רום המעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה", איך ייתכן שהמדרגות בהר הבית ובמקדש תהיינה גבוהות כל כך, לשיטה אחת 33 ס"מ,

---

שצד. כמו כן עיין ספר מקראי קודש לרב משה הררי שליט"א, הלכות לילה הסדר, נספח ב', שם שאל את הגר"ח קנייבסקי שליט"א האם החזון איש סבר כשיטת הגר"ח מוולז'ין שנפח זית הינו נפח של זית בימינו, וענה לו הגר"ח במכתב: "דעת מרן החזון איש זצ"ל דמעיקר הדין הלכה כר"ח מוולז'ין לעניין כזית, ולכן היקל בזה וגם יכול לברך".

כאשר המדרגות הרגילות שלנו אינן גבוהות מ-15 ס"מ? אולם נגד כל השיטות הנ"ל מתייצבת לפנינו בכל עצמתה ההוכחה מהר הבית שלפנינו בנוגע למרחק ממזרח למערב, הסותרת את כל השיטות הללו גם יחד, ומאשרת את שיטת החזון איש. הוכחה זו מבוססת על הלכה למשה מסיני במגילת המקדש, ועל כל המקורות של המשנה, הספרי דבי רב, המדרשים והתלמוד, לפיהם הר הבית היה 500 אמה על 500 אמה.

אנו משיגים זאת בקו שאנו מותחים ממזרח למערב של הר הבית שלפנינו, דרך כיפת הסלע, שהוא הקו האמצעי של ההר, לפיו יוצא שהאמה היא 58 ס"מ כשיטת החזון איש. ואם כי מצפון לדרום חלו שינויים ותוספות בהר הבית בתקופת הבית הראשון והשני על ידי הורדוס, או לפניו ואחריו, הרי ממזרח למערב נשמרה המידה המקורית של 500 אמה, אם האמה היא 58 ס"מ.

במהלך הדורות הובאו הוכחות שונות כדי לאמת את השיטות השונות, זה מוכיח כן והשני מוכיח אחרת, ובחרנו להביא רק הוכחה זו מתוך ההוכחות הרבות, משום כיסופינו לבניין המקדש במהרה בימינו.

המידה הקטנה

אמנם מידותיו של הגרא"ח נאה קטנות ממידותיו של החזון איש. אולם עם זאת כאשר הגרא"ח נאה הוציא את ספרו "שיעורי תורה", ובו חישוב המידות השונות, טענו חכמי ירושלים שהוא הגדיל את המידות מעבר לנהוג אצלם. למרות זאת לאורך השנים היה מקובל לומר ששיעוריו של הגרא"ח נאה הם השיעורים הקטנים ביותר התופסים מבחינה הלכתית. אולם לאחרונה נתעוררה מודעות לשיטה שלפיה המידות הן אף קטנות יותר.

הגרא"ח נאה ביסס את שיעורו על מדידת מטבע הדרהם שהיה בשימוש בימיו. אולם יש ראיות ברורות שמטבע הדרהם שהיה בתקופת הרמב"ם שקל פחות ממטבע הדרהם שמדד הגרא"ח נאה. וכך כתב בספר הידורי המידות (עמ' 227):

בידי מוזיאונים ואספני המטבעות ברחבי העולם יש מספר רב מאוד של דרהמים מכל הארצות והתקופות. רוב האוספים הגדולים מפרסמים את הפרטים על המטבעות שלהם. חקר המטבעות הפך למדע שלם – בשם "נומיסמטיקה", ומקפידים בו ביותר על פרסומים מדויקים ומדוקדקים עד מקום שיד אנוש מגעת בכל הנוגע לפרטים ותכונות של מטבעות.

שיעור ט' ♦ הרחבה ג' - מידות ושיעורי ארבעת המינים _____ קצו

קשה לקבוע על פי הדרהמים המצויים מהו המטבע אליו כיוון הרמב"ם. שליטי מצרים שבזמנו הטביעו את מטבעותיהם מחוץ למצרים, ומחמת זה קשה לקבוע בוודאות את משקל המטבע שאליו כיוון הרמב"ם.

ברם דבר אחד ברור: כל מטבעות הדרהם מתקופתו נעים בין 2.7-3 גרם כל אחד, וכמעט שאינו מצוי מטבע יותר מ-3 גרם (למעשה, בין הדרהמים שמזמנו של הרמב"ם שנמצאים באוסף המלכותי של מצרים, נמצאו רק שניים שמשקלם מעל 3 גרם. הגדול שבהם מגיע עד כדי 3.04 גרם). ניתן בהחלט לומר כי ממצאים אלה מהווים הוכחה ברורה שאין להניח שמשקל הדרהם הוא 3.2 גרם כפי שסבר הגרא"ח נאה. אמנם בזמנו היו הדרהמים בירושלים שוקלים כך, אך ההנחה הטוענת שכך היו הדרהמים בתקופת הרמב"ם מאות שנים לפני כן, אינה מאומתת על פי המציאות.

בספר הובאו דעות רבות של פוסקים שסברו שיש ללכת לפי המידה הקטנה (בהם: הגר"ע יוסף זצ"ל במכתב למחבר, הגרה"י מרגולין שליט"א, הגר"מ שטרנבוך שליט"א בשו"ת תשובות והנהגות חלק ו' סימן קמ"ב, ועוד). לפי המידה הקטנה, שיעור ביצה הוא 50 סמ"ק (וממילא שיעור רביעית הוא 75 סמ"ק), ושיעור אצבע הוא 1.9 ס"מ (וממילא שיעור טפח הוא 7.6 ס"מ).

כמו כן, הציע הגרה"י מרגולין שליט"א שתי דרכים ליישוב הסתירה שמצא הנודע ביהודה בין מידות האורך למידות הרוחב:

א. בניגוד להנחתו של הנודע ביהודה שירידת הדורות מונעת את האפשרות שמידות האגודל של בני האדם גדלו, ייתכן שבאמת בני האדם גבוהים וגדולים יותר ממה שהיו בעבר, בעקבות השיפור במצב הבריאות. להסבר זה יש תימוכים מדעיים.

ב. הנודע ביהודה מדד את האגודל במקום הרחב שלו (כדעת חלק מהראשונים), אולם למעשה צריך למדוד את האגודל במקום הצר שלו.

תרגום שיעורי ארבעת המינים למידות ימינו

נתרגם את מידות ארבעת המינים לשיעורים הנוהגים בימינו. בטבלה הבאה מובאים חישובים שנעשו ללא התחשבות בטפח שוחק או עצב, וללא התחשבות בשיטות האומרות שמדובר בטפחים קטנים יותר מהטפחים הרגילים (שני העניינים הללו יוסברו בסעיף הבא).

החזון איש	הגרא"ח נאה	המידה הקטנה	השיעור	
38.4 ס"מ	32 ס"מ	30.4 ס"מ	4 טפחים	לולב
28.8 ס"מ	24 ס"מ	22.8 ס"מ	3 טפחים	הדס וערבה
100 סמ"ק	57.6 סמ"ק	50 סמ"ק	כביצה	אתרוג

השלמות לעניין המידות בדיני האורך של ארבעת המינים

יש לדעת עוד שני דברים כאשר מחשבים את מידות האורך של ארבעת המינים. ישנן שתי מידות של טפח: טפח עצב (שהוא מידה קטנה יותר של הטפח) וטפח שוחק (שהוא מידה גדולה יותר).^{שצ"ה} ההפרש בין שתי המידות הללו הוא כ-1/48, כלומר כשתי אחוז. לכן, אם נמדוד את הטפחים במידות של טפח שוחק, כפי שכתבו חלק מהפוסקים שכך צריך לעשות לכתחילה (כך כתבו הן הגרא"ח נאה והן הגרי"י קניבסקי זצ"ל) אנו מגיעים למידות הבאות:

החזון איש	הגרא"ח נאה	המידה הקטנה	השיעור	
40 ס"מ	32.7 ס"מ	31.05 ס"מ	4 טפחים	לולב
30 ס"מ	24.5 ס"מ	23.28 ס"מ	3 טפחים	הדס וערבה

מאידיך גיסא, בגמרא (סוכה לבב) מובאת דעה שבענייני ארבעת המינים אפשר למדוד בטפח קטן יותר מהטפח הרגיל, משום שלוקחים אמה בת חמישה טפחים, והופכים אותה לאמה בת שישה טפחים, כלומר מורידים כחמישית מכל טפח. יוצא אם כן ששיעור ההדסים והערבות הוא שניים וחצי טפחים, ושיעור שדרת הלולב הוא שלושה עשר אגודלים ושליש (בערך שלושה טפחים ושליש).^{שצ"ה} השולחן ערוך אמנם הביא דעה זו, אך למעשה לא כדאי להסתמך עליה, משום שהרמ"א כתב שלכתחילה יש לנהוג לפי השיטה השנייה,

שצ"ה. המקור לדין של טפח שוחק או טפח עצב הוא בגמרא בעירובין (ג.ב): "ורבא משמיה דרב נחמן אמר: כל אמות באמה בת ששה, אלא הללו שוחקות והללו עצבות". רש"י שם כתב שתמיד מודדים לחומרא: כאשר המדידה באמות שוחקות (גדולות) היא לחומרא, מודדים באמות שוחקות, וכאשר המדידה באמות עצבות (קטנות) היא לחומרא, מודדים באמות עצבות. בספר מקור נפתח (סימן א' סעיף קטן ז') כתב (לעניין מקוואות אבל הוא הדין בדיני ארבעת המינים) שהדין שיש להחמיר בטפח שוחק הוא רק מדרבנן, ולכן בכל מקרה של ספק, ניתן לפסוק לקולא.

שצ"ו. יש דעה נוספת לגבי אורך שדרת הלולב, שהיא ארבעה עשר אגודלים.

שער ט' ♦ הרחבה ג' - מידות ושיעורי ארבעת המינים _____ קצט

שהובאה אף היא בשולחן ערוך, ששדרת הלולב צריכה להיות ארוכה ארבעה טפחים רגילים, וההדס והערבה צריכים להיות ארוכים שלושה טפחים רגילים.

השיעור הלכה למעשה

המשנה ברורה (סימן תפ"ו סעיף קטן א') כתב שבדינים דאורייתא יש לפסוק כשיטה המחמירה יותר, ובדינים דרבנן יש לפסוק כשיטה המקלה יותר (כמובן שבזמנו עוד לא התעוררה המחלוקת בין הגרא"ח נאה לחזון איש. המשנה ברורה התייחס לחידושו של הצ"ח שהשיעורים קטנו, שהוא הבסיס למחלוקת הגרא"ח והחזון איש):

ועתה נחזור לענייננו. דע דמה שכתב המחבר כזית כחצי ביצה, לאו מילתא פסיקתא היא בזמננו. דיש מאחרונים שהוכיחו דביצים המצויים בזמננו נתקטנו הרבה עד למחצה מכפי שהיו בימים הקדמונים שבהם שיערו חכמים. ולפי זה, בכל מקום שהשיעור הוא כחצי ביצה, צריך לשער בכביצה בזמננו. ועיין בשערי תשובה שהכריע שיש לחלק בזה לעניין שיעורין בין דבר שחיובו מן התורה לדבר שחיובו מדרבנן, כגון מרור בזמן הזה, ואפיקומן, וכוסות. ונמצא לפי זה בזמננו יתחייב לאכול מצה עד כשיעור ביצה, ומרור יצא בדיעבד אף אם לא אכל רק כשליש ביצה, וכמו שנתבאר לעיל.

נדגיש שוב: המשנה ברורה פסק להחמיר ולנהוג לפי השיעור הגדול בדינים דאורייתא, כאשר קבלת השיעור הגדול היא חומרא. אולם כאשר קבלת השיעור הגדול היא קולא (כגון בדיני מחיצות), הוא מסכים שצריך לנהוג לפי השיעור הקטן.

היוצא למעשה, שאדם הרוצה להדר בארבעת המינים, כדאי שימדוד אותם לפי מידות החזון איש. נפח כמעט כל האתרוגים הנמכרים כיום הוא יותר מ-100 סמ"ק. שדרת רוב הלולבים הנמכרים כיום היא יותר מ-40 ס"מ. אף הערבות מצויות כיום, ואין קושי להשיג ערבה כשיעור חזון איש, ורק בהדסים יש פער במחיר (לעתים פער גדול) בין הדס משולש לפי שיעור חזון איש לבין הדס משולש לפי השיעורים הקטנים יותר. נמצא שבשעת הקנייה, אין כמעט משמעות להבדלים בין השיעורים.^{שצז}

שצז. בספר הידורי המידות עמ' 361 כתב שניתן לצדד שההדסים יהיו ארוכים 24-25 ס"מ אפילו לכתחילה, ונימק זאת כך:

א. מעיקר הדין שיעור ההדס הוא שניים וחצי טפחים (כפי הדעה הראשונה בשולחן ערוך, כמובא לעיל).

אולם פעמים רבות לאחר הקנייה נוצר צורך להסתמך על השיעורים הקטנים יותר. לפעמים האתרוג מצטמק, או שחלק מעלי ההדסים נושרים, ועל כן ראוי לדעת גם את השיעורים הקטנים יותר (וזאת מעבר לכך שיש דינים שראוי להקפיד עליהם לכתחילה לפי השיעור הקטן, כמו לבד במחיצות, ודינים נוספים שבהם דווקא המידה הקטנה מחמירה יותר).

הרחבה ה' - החוטם

החוטם

בגמרא (סוכה לה,ב) מובא שיש חלק באתרוג הנקרא חוטם, ודיניו שונים מדיני שאר האתרוג:

עלתה חזוית. אמר רב חסדא: דבר זה רבנו הגדול אמרו, המקום יהיה בעזרו; לא שנו אלא במקום אחד, אבל בשניים ושלושה מקומות – כשר. אמר ליה רבא: אדרבה, בשניים ושלושה מקומות הוה ליה כמנומר, ופסול. אלא אי אתמר אסיפא אתמר: על מיעוטו – כשר. אמר רב חסדא: דבר זה רבנו הגדול אמרו, והמקום יהיה בעזרו. לא שנו אלא במקום אחד, אבל בשניים ושלושה מקומות – הוה ליה כמנומר, ופסול. אמר רבא: ועל חוטמו, ואפילו במשהו נמי פסול.

מדוע שונה דין החוטם מדין שאר האתרוג, וחזוית על החוטם פוסלת אפילו במשהו, כאשר בשאר האתרוג אין החזוית פוסלת את האתרוג אלא בתנאים מסוימים? רש"י (דיבור המתחיל "ובחוטמו") כתב:

ב. גם לפי השיטה הסוברת שההדס צריך להיות שלושה טפחים, אפשר להסתפק בהדס משולש ברובו (עיין לעיל שער ד', סימן ב', סעיף ב').

ג. המנהג הישן של ירושלים היה כשיעורי הגרא"ח נאה, ששיעור טפח הוא 8 ס"מ.

ד. לפי השיעור הקטן, יש שילוש בכל ההדס.

אולם יש להעיר על דבריו, שפעמים רבות אפשר למצוא הדס משולש לאורך 30 ס"מ בתוספת מחיר של פחות משליש ממחיר ההדסים, וכפי שראינו לעיל בשער ח', יש דעות האומרות שכדי להגדיל את השיעור, שלא יהיה שיעור מצומצם, חייבים להוסיף עד שליש במחיר, וכל שכן כאשר מדובר על מחלוקת מהו השיעור, וכשיטת תוספות שם.

שנראה שם לעינים יותר משאר מקומות שבו, שבאותו עובי אדם נותן עיניו.

לפי רש"י, לחוטם יש דין מיוחד משום שהוא נראה יותר. חלק נכבד מהלכות ארבעת המינים קשורים לענייני "הדר", הכוללים גם הלכות לגבי המראה של ארבעת המינים. כשם שהדס קטום שמקום קטימתו אינו נראה איננו פוסל את האתרוג, היות והפסול אינו נראה, כך גם חיסרון הנראה יותר לעיניים, בגלל מיקומו, פוסל את האתרוג. חיסרון בחוטם נראה יותר מחיסרון בכל מקום אחר באתרוג, ועל כן הדינים שנאמרו בחוטם שונים מהדינים שנאמרו בשאר האתרוג.

אולם הראב"ד סובר שדין החוטם חמור יותר מדין שאר חלקי האתרוג מסיבה אחרת, שכן הוא משווה בין החוטם לבין ראשי המינים האחרים (תמים דעים, עמ' רט' בהוצאת מוסד הרב קוק):

אבל יבש בראש השדרה ודאי בין בלולב, בין בהדס וערבה, מסתברא דפסול, משום דדמי לחוטמו של אתרוג דפסול במשהו.

נמצא שלפי הראב"ד יש חשיבות מיוחדת לראש של כל אחד מארבעת המינים, וכך סוברים גם ראשונים נוספים. אולם הראב"ד קובע שבלולב יש גם חשיבות מיוחדת לראש השדרה עצמה, למרות שהיא לא נראית יותר משאר הלולב. משמע אפוא שיש חשיבות מיוחדת לחלק העליון של השדרה, בשל חשיבותו: כשם שבגופו של האדם הראש הוא האבר החשוב ביותר (ויש לזה גם נפקא מינה להלכה), כך גם בארבעת המינים, הראש שלהם הוא החלק החשוב ביותר (באתרוג זהו החוטם, ובלולב זהו ראש השדרה), ולכן ההתייחסות אליו שונה ומחמירה יותר. בספר לקיחה תמה (סימנים ט'-י"ב) הסביר לפי הדעות הללו את המחלוקת השנונת בעניין החוטם.

הגדרת מקום החוטם

הראשונים נחלקו בעניין הגדרת מקום החוטם. נביא כאן את השיטות השונות (ראה תמונה 24):

א. רש"י: החוטם הוא תחילת מקום השיפוע של האתרוג. משמע מדבריו שרק תחילת מקום השיפוע נכלל בחוטם האתרוג, כלומר: יש שטח בעובי של חוט דק שממנו מתחיל השיפוע, והוא החוטם (סוכה להב, דיבור המתחיל "ובחוטמו").

- ב. רמב"ם (הלכות לולב תז): החוטם הוא החלק העליון הקרוב לשובנה. ישנה מחלוקת בהסבר דבריו, האם הכוונה היא לדד או לפיטם (יש גם דיון בשיטת הרמב"ם האם אתרוג ללא פיטם הוא גם אתרוג ללא חוטם).
- ג. רא"ש (מסכת סוכה פרק שלישי סימן כ'): החוטם הוא כל שטח השיפוע העליון של האתרוג.
- ד. הרי"ף גיאת (הובא בבית יוסף): החוטם הוא הקצה העליון של האתרוג.

הגדרת מקום החוטם הלכה למעשה

השולחן ערוך (סימן תרמ"ח, סעיף ט') כתב שהחוטם הוא "ממקום שמתחיל להתקצר ולהתחדד כלפי ראשו", ונחלקו האחרונים בהסבר דבריו. השערי תשובה (דיבור המתחיל "וחטמו") כתב שהשולחן ערוך פסק גם כרש"י וגם כרא"ש, ולכן יש להחמיר מתחילת מקום השיפוע עד לסוף האתרוג. לעומתו כתב הביאור הלכה (דיבור המתחיל "ממקום שמתחיל להתקצר") שהשולחן ערוך התכוון לפסוק רק כשיטת הרא"ש, ולכן יש להקפיד רק על מקום השיפוע עצמו, ולא על התחלת השיפוע.

כמו כן כתב הביאור הלכה (סימן תרמ"ח, דיבור המתחיל "ממקום שמתחיל להתקצר") שחייבים לומר שהחוטם מתחיל בחלק העליון של האתרוג, לאחר רוב שיעור האתרוג. במקום אחר (שם, דיבור המתחיל "ממקום") כתב שהחוטם כולל גם את הפיטם.

הרהבה ו' – נטילת לולב במקדש ובמדינה

מחלוקת הראשונים בביאור הפסוק

נאמר בתורה, בציווי על נטילת ארבעת המינים שצ"ח (ויקרא כג, מ):

וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרֵי עֵץ הָדָר כַּפַּת תְּמָרִים וְעֵנָף עֵץ עֵבֶת וְעַרְבֵי נָחַל וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים.

הברייתא המובאת בגמרא (סוכה מג, א) הבינה שכוונת הציווי שבפסוק היא שיש ליטול ארבעת המינים בבית המקדש, ולפיכך היא נזקקה ללימוד מיוחד כדי לחייב ליטול את ארבעת המינים גם מחוץ לבית המקדש:

שצח. יש לציין, שחז"ל, בדרך כלל, מציינים את ארבעת המינים כולם על שם הלולב. כך מצוות נטילת ארבעת המינים נקראת בדרך כלל בלשון חז"ל "מצות נטילת לולב".

דאיתיה מן התורה בגבולין מנא לן? דתניא: "ולקחתם" – שתהא לקיחה ביד כל אחד ואחד, "לכם" – משלכם, להוציא את השאול ואת הגזול. "ביום" – ואפילו בשבת. "ראשון" – אפילו בגבולין. "הראשון" – מלמד שאינו דוחה אלא יום טוב הראשון בלבד.

לכאורה כוונת הגמרא היא שעיקר הציווי על נטילת ארבעת המינים נאמר על הנטילה במקדש במשך שבעה ימים, אלא שהגמרא למדה שיש דין נוסף, שיש ליטול ארבעת המינים גם מחוץ למקדש (בגבולין), ביום טוב הראשון של חג הסוכות. שצט אלא שרש"י הבין אחרת:

לאו מריבויא דריש, אלא "ולקחתם... ביום ראשון" ולא פירש מקדש – משמע אפילו בגבולין.

לשיטת רש"י, הדין שצריך ליטול ארבעת המינים בגבולין ביום טוב הראשון של החג (בניגוד לדינים האחרים שהברייתא לומדת מהפסוק), אינו נלמד מריבוי בפסוק (מילה או אות הנראים מיותרים), אלא החלק הראשון של הפסוק בא ללמד (ללא כל ריבוי) שיש ליטול לולב גם בגבולין. לפי רש"י, יש לחלק את הפסוק לשני חלקים: החלק הראשון עוסק במצוות נטילת ארבעת המינים בגבולין, והחלק השני עוסק במצווה אחרת - מצוות נטילת ארבעת המינים בבית המקדש בכל שבעת ימי החג.

הרז"ה (דף כ"א עמוד א' בדפי הר"ף) מבין אחרת את הלימוד שהברייתא לומדת על חובת נטילת לולב בגבולין:

אי הכי ראשון נמי, ראשון הא תקינו ליה רבנן בביתו, אבל בשאר הימים לא רצו להתקין ליטול בביתו, שמצוותו מן התורה אינה [אלא] במקדשו, משום דכתיב: "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים", וכאילו אמר עד תשלום שבעת ימים, כי הראשון מצוותו מן התורה בכל מקום, לפיכך התקינו לו שיהא כל אחד נוטל בביתו.

לפי הרז"ה, החלק הראשון של הפסוק עוסק במצוות נטילת לולב בכל מקום - הן בגבולין והן בבית המקדש. אולם בחלק השני של הפסוק, התורה אומרת שאת הנטילה

שצט. עיין בהערות לביאורנו ליהושע (יח,י), ששם הסברנו את הביטוי "לפני ה'" בהופעותיו השונות במקרא. ועיין גם במלבי"ם (בפירושו לויקרא, פרשת צו אות כ"ו) ובספר כפי אהרן (חלק ב', אורח חיים, סימן י"א).

בבית המקדש ניתן לקיים לאורך כל שבעת ימי החג. משמע מדבריו שאין חובה ליטול את ארבעת המינים בבית המקדש בכל שבעת הימים, אלא שצריך ליטול את ארבעת המינים פעם אחת במשך כל ימי החג, כשם שצריך ליטול את ארבעת המינים בגבולין רק פעם אחת. אם אדם קיים את המצווה ביום הראשון בגבולין, הוא יצא ידי חובת מצוות הנטילה גם בבית המקדש. אלא שבניגוד לגבולין ששם אפשר ליטול את ארבעת המינים מדאורייתא רק ביום הראשון, ואם אדם נאנס ולא קיים את המצווה ביום הראשון אין לו אפשרות להשלים את הנטילה ביום אחר, הרי שבבית המקדש יש אפשרות לקיים את מצוות הנטילה גם בימי חול המועד.⁷

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בספר המצוות (עשה קס"ט) מונה את נטילת הלולב במקדש ואת נטילת הלולב בגבולין כמצווה אחת:

והמצוה הקס"ט היא שציוונו ליטול לולב ולשמוח בו לפני ה' שבעת ימים, והוא אמרו יתברך: "ולקחתם לכם ביום הראשון וכו'". וכבר התבארו משפטי מצווה זו בפרק שלישי ורביעי מסוכה. ושם התבאר שאין חובת מצוה זו שבעת ימים אלא במקדש. אולם בשאר הארצות יום ראשון לבד הוא שחייבין בה מן התורה.

הרמב"ם כולל במצוות נטילת לולב שני חיובים: חיוב ליטול לולב בגבולין ביום הראשון, וחיוב ליטול לולב במקדש בכל שבעת ימי החג, ושני החיובים הללו נכללים במצווה אחת - ליטול לולב ולשמוח בו לפני ה'. בפתיחת הרמב"ם להלכות שופר, סוכה ולולב, כתב שיש בכללן שלוש מצוות עשה, והשלישית היא: ליטול לולב במקדש כל שבעת ימי החג.

מזה שהרמב"ם אינו מפרט בפתיחה להלכות את חובת הנטילה בגבולין, משמע שעיקר המצווה היא ליטול את הלולב בבית המקדש. רק בהלכות עצמן (פרק ז', הלכה י"ג) הרמב"ם מציין שחובה ליטול לולב גם בגבולין:

ת. העיריני העורך ר' בנימין לנדאו הי"ו שלכאורה כוונת הרז"ה איננה שיש תשלומין כל שבעה למצות לולב, אלא כוונתו היא שצריך לקיים את מצוות לולב בבית המקדש עד שמסתיימים שבעת הימים, ואין הדבר דומה להשלמת קרבנות החג שיש שבעה ימים כדי להשלימם. יש לציין שמלשוננו של הרז"ה אין הכרח לומר כפי שכתבתי בפנים ואכן גם אני הקטן הבנתי כך בתחילה את דבריו. אולם הגרי"פ בפירושו לספר המצוות לרס"ג, מצוות עשה נ"ג-נ"ד, מבין ברז"ה כפי שכתבתי בפנים, וכתב שכך משמע גם מראשונים נוספים.

מצות לולב להינטל ביום הראשון של חג בלבד בכל מקום ובכל זמן ואפילו בשבת, שנאמר: "ולקחתם לכם ביום הראשון", ובמקדשת^א לבדו נוטלין אותו בכל יום ויום משבעת ימי החג, שנאמר: "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים".

מדברי הרמב"ם משמע שהוא מחלק את הפסוק לשניים: בחלק הראשון של הפסוק נאמר שיש ליטול את ארבעת המינים ביום הראשון בכל מקום, ואילו בחלק השני של הפסוק נאמר שיש ליטול את ארבעת המינים בבית המקדש בכל שבעת ימי החג (כדברי רש"י).

העובדה שהרמב"ם מונה את מצוות ארבעת המינים, על כל חלקיה, כמצווה אחת, עולה בקנה אחד עם הכלל שקבע בספר המצוות בשורש י"א:

השורש האחד עשר, שאין ראוי למנות חלקי המצווה בפרט, חלק חלק בפני עצמו, כשיהיה המקובץ מהם מצווה אחת. פעמים יהיה הצינוי האחד שהוא מצווה אחת יש לו חלקים רבים, כמו מצות לולב (עיין מצוות עשה קס"ט) שהיא ארבעה מינים. הנה לא נאמר כי פרי עץ הדר מצווה בפני עצמה וכפות תמרים מצווה בפני עצמה וענף עץ עבות מצווה בפני עצמה וערבי נחל מצווה בפני עצמה. לפי שאלו כולם הם חלקי המצווה, כי הוא ציווה לקבצם, ואחר קיבוצם תהיה המצווה לקיחת הכול ביד ביום הידוע.

כשם שאין למנות את נטילת כל אחד מארבעת המינים כמצווה בפני עצמה, כיון שנטילת כל המינים היא מצווה אחת, כך אין ראוי למנות את שני חלקי המצווה - נטילת ארבעת המינים בגבולין ונטילת ארבעת המינים במקדש - כשתי מצוות נפרדות, היות ושניהם הם חלקים של אותה מצווה.

מוניית מצוות הנטילה במקדש ובגבולין כמצווה אחת אצל מוני המצוות האחרים

הגרי"פ פערלא בחיבורו על ספר המצוות לרס"ג (עשין נ"ב-נ"ג), דן באריכות בכך שכל מוני המצוות מנו את מצות נטילת ארבעת המינים במקדש ובגבולין כמצווה אחת:

תא. רבנו מנוח בפירושו להלכה זו מעיר שלפי הרמב"ם אין הכוונה דווקא לבית המקדש, אלא לכל ירושלים, ויש לדון בדבריו באריכות. עיין רמב"ם הלכות שופר (פרק ב', הלכה ח') ובנושאי כלים שם, ועיין עוד במקראי קודש לגרצ"פ פרנק, רבה של ירושלים, סוכות חלק ב' (מהדורת תשע"ג, עמ' ע"ח-צ"ד), ובעיר הקודש והמקדש (חלק ג', עמ' רצ"ג-רצ"ד), וראה מה שכתבתי בספרי ירושלים של זהב (עמ' צ"א-צ"ז).

אמנם במצוות עשה דלולב, אף על פי שהיא גם כן מוסכמת אצל כל מוני המצוות למנותה רק בעשה אחת, מכל מקום יש מקום עיון בזה לכאורה, דהרי דלולב יש לנו בתורה שתי עשין, אחת לגבולין ואחת למקדש... ונמצא דיש לנו בתורה שתי עשין חלוקות לגמרי זו מזו, ד"ולקחתם לכם ביום הראשון" הוא עשה לגבולין ואינה נוהגת אלא ביום הראשון בלבד, וקרא ד"ושמחתם לפני ה' אלוהיכם" הוא עשה למקדש ונוהגת כל שבעה.

הגרי"פ למד את הפסוק כמו רש"י והרמב"ם, שיש לחלק בין שני חלקי הפסוק: החלק הראשון עוסק במצוות נטילת ארבעת המינים בגבולין, והחלק השני עוסק במצוות נטילת ארבעת המינים במקדש. ממילא צריך להבין מדוע שתי המצוות, שהן לכאורה שתי מצוות שונות, נמנו אצל כל מוני המצוות כמצווה אחת. הגרי"פ כותב שיש לדברים הללו משמעות הלכתית מעשית:

וגם נראה לכאורה דבזמן הבית, אפילו כבר נטל הלולב ביום טוב הראשון של חג בגבולין ויצא בו ידי חובתו משום עשה ד"ולקחתם לכם ביום הראשון", מכל מקום עדיין חובה עליו לנוטלו במקדש, דרמיא עליה מצד עשה ד"ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים", דהרי מדכתיב "שבעת ימים", ודאי גם יום ראשון בכלל עשה זו, ואם לא יטלנו אלא מיום שני ואילך במקדש, הרי מבטל ביום הראשון עשה זו ד"ושמחתם לפני ה' אלהיכם", שלא נטלו לפני ה', דהיינו במקדש, אף על פי דנטלו בגבולין וקיים עשה ד"ולקחתם לכם ביום הראשון".

המשמעות ההלכתית המעשית של חלוקת מצוות נטילת ארבעת המינים לשתי מצוות נפרדות היא שאם אדם נטל ארבעת המינים בגבולין ביום הראשון, הוא קיים רק את מצוות נטילת ארבעת המינים בגבולין, אבל הוא עדיין חייב ליטול את ארבעת המינים פעם נוספת בבית המקדש. לכן לא ברורה שיטת הראשונים הנוהגים לחלק שני חלקי מצווה שונים לשתי מצוות נפרדות (כמו הסמ"ג והרמב"ן, בניגוד לשיטת הרמב"ם שראינו לעיל).

הגרי"פ מסביר את שיטתם על פי הירושלמי סוכה (פרק ג', הלכה י"א):

הברייא בעון קומי ר' יונה: היך מה דאת אמר: "והקרבתם אשה לה' שבעת ימים". אין שבעה בלא שבת. ודכוותה ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים. אין שבעה בלא שבת. אמר לון, שנייא הוא דכתיב: "ולקחתם לכם ביום הראשון", חלק הראשון מהן. מעתה במקדש ידחה, בגבולין לא ידחה. אמר רבי יונה: אילו הוה כתיב: "ולקחתם

לפני ה' אלהיכם" הייתי אומר כאן מייעט ובמקום אחר ריבה. אלא "ולקחתם לכם" – מכל מקום, "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" – בירושלים.

מדברי הירושלמי אנו רואים שאין לחלק בין שני חלקי הפסוק: החלק הראשון "ולקחתם לכם ביום הראשון", מדבר על שתי הנטילות גם יחד, שהן בעצם נטילה אחת: בגבולין ובמקדש (בדומה להסבר הרז"ה בבבלי שראינו לעיל). מהירושלמי ומהרז"ה (ומראשונים נוספים) מגיע הגר"פ למסקנה ששתי המצוות הן מצווה אחת, ולכן הלכה למעשה, אם אדם נטל ביום הראשון את ארבעת המינים בגבולין, הוא פטור מליטול אותם גם במקדש:

ועל כורחך צריך לומר לפי זה ד"ולקחתם לכם ביום הראשון", היינו בין בגבולין ובין במקדש, ואם כן מאי דמסיים קרא "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים", הוי כמו עד תשלום שבעת ימים, וממילא על כורחך ביום ראשון יוצא ידי חובתו בגבולין לגמרי אפילו משום מקדש, משום דאין בזה שתי מצוות בפני עצמן לגבולין ולמקדש, רק במקדש המצווה נמשכת עד תשלום כל שבעת ימי החג, וכל שאינו יכול לבוא למקדש, ליכא מצווה אלא ביום הראשון בלבד.

למסקנה כתב הגר"פ שהבבלי והירושלמי נחלקו בדבר זה: הבבלי סובר שמצוות נטילת לולב במקדש ומצוות נטילת לולב בגבולין הן שתי מצוות נפרדות, ולמעשה אם אדם נטל ארבעת המינים בגבולין ביום הראשון, עליו ליטלם שוב במקדש, ואילו הירושלמי סובר ששתי המצוות הן מצווה אחת, ומה שנאמר בתחילת הפסוק: "ולקחתם לכם ביום הראשון", הוא ציווי על נטילת לולב הן בגבולין והן במקדש.

בסוף דבריו כתב הגר"פ שגם לדעת הרמב"ם מדובר על מצווה אחת, ולא כמו שהסברנו לעיל בשיטתו:

ועל כל פנים מבואר דגם לדעת הרמב"ם, שבעת ימים דסיפא דקרא היינו עם היום הראשון שכבר נזכר ברישא דקרא, ולא קאמר קרא אלא שישמחו בו לפני ה' במקדש עד תשלום שבעת ימים, ואם כן אם נטלו בגבולין ביום הראשון שפיר יצא בו ידי חובה גם משום מצווה דמקדש, דאין בזה אלא מצווה אחת, וזה נכון על פי הירושלמי.^{יב}

תב. בעניין שיטת רס"ג, כתב הגר"י פערלא שלמרות שמדובר על שני חלקים של מצווה, ודרכו של רס"ג למנות במקרה כזה את שני חלקי המצווה כשתי מצוות נפרדות, הרי שכאן כיון שהתורה

נטילת לולב בירושלים בזמן הזה

הגרי"פ פערלא במקום אחר (חלק ג', מילואים, סימן ה') דן בעניין נוסף השייך למצווה זו. לכאורה, אם הרמב"ם סובר שמצוות "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" חלה בירושלים כולה (ולא רק במקדש), חייב כל אחד לעלות לירושלים וליטול את ארבעת המינים בירושלים, גם בזמן הזה שאנו טמאי מתים:

ואם כן, כל מי שאינו בא אפילו בזמן הזה לירושלים בחג הסוכות לקיים מצוות עשה דלולב כל שבעה, הרי זה עובר במצוות עשה דאורייתא, דכתיב: "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים". דאף על פי שכולנו טמאי מתים ואי אפשר לנו להיטהר מאחר שאין לנו אפר פרה ואנחנו אסורים לבוא למקום המקדש, מכל מקום הרי לדעת הרמב"ם ז"ל וסיעתו קיימין דמצווה זו לא תליא במקדש, אלא בירושלים נמי יוצאין ידי חובתן. ומלבד דהדבר תמוה מצד עצמו שלא נתעוררו בזה הפוסקים כולם, וגם הרמב"ם והסמ"ג לא כתבוהו, ומדבריהם לא משמע הכי עיין שם.

אם הרמב"ם סובר שנטילת לולב בכל שבעת הימים נוהגת מדאורייתא בכל ירושלים, תמוה הדבר: מדוע איננו רואים עולים רבים לירושלים במשך כל שבעת ימי חג הסוכות, כדי לקיים מצוות נטילת לולב מדאורייתא גם בששת הימים האחרים של חג הסוכות? וממשיך הגרי"פ ושואל:

בלאו הכי ייפלא מאוד, דאם כן למה תיקן רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל כל שבעה זכר למקדש? כיון שמצוות לולב דמקדש כל שבעה מדאורייתא נוהגת גם האידנא בזמן הזה כדמעיקרא, בזמן שבית המקדש היה קיים, והיכי שייך בזה תיקון זכר למקדש, מאחר שלא נשתנה לעניין זה כלום עכשיו שחרב בית המקדש ממה שהיה בזמן שבית המקדש קיים.

שאלתו השנייה של הגרי"פ נוגעת לעניין הצורך בתקנת רבן יוחנן בן זכאי בנטילת לולב שבעה ימים בגבולין: אם המצווה ליטול לולב בכל שבעת ימי חג הסוכות נוהגת בכל ירושלים - מדוע היה צריך רבן יוחנן בן זכאי לתקן שייטלו את הלולב בשאר המדינה זכר למקדש? הרי גם היום יש עדיין מקום לקיים את המצווה מדאורייתא בירושלים, ואם כן, לכאורה אין צורך בתקנתו של רבן יוחנן בן זכאי. ממשיך הגרי"פ ודוחה תירוץ אפשרי:

כללה את שני חלקי המצווה בדיבור אחד, וגם מדובר על אותו עניין ועל אותו שם של מצווה, רס"ג מונה את שני חלקי המצווה כמצווה אחת.

ואין לומר דאפילו להסוברים דמקדש כולל נמי ירושלים, היינו דווקא בזמן שבית המקדש קיים, דמשום בית המקדש שבתוכה קרינן גם בירושלים "לפני ה' אלהיכם", אבל משחרב בית המקדש שוב לכולי עלמא לא קרינן בה "לפני ה' אלהיכם", ואין מצוות "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" מתקיימת בזמן הזה בירושלים, דזה אינו, דאם כן בסוגיא דמכות... למה הוצרכו למילף בהיקש דמעשר שני לבכור לאסור אכילת מעשר שני בירושלים בזמן הזה? ותיפוק ליה מדכתיב במעשר שני גופיה "ואכלת שם לפני ה' אלהיך וגו'", והשתא שחרב הבית לא קרינן ביה "ואכלת לפני ה' אלהיך". ועוד דכיון דלדעת הרמב"ם ז"ל וסיעתו קדושת המקדש גם השתא לא בטלה והנכנס שם חייב כרת כבזמן הבית, אם כן שפיר קרינן בה גם בזמן הזה "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" כבזמן שבית המקדש קיים, והדבר פליאה נשגבה וצריך עיון גדול.

הגרי"פ אומר שאי אפשר לתרץ שירושלים נכללת בגדר "לפני ה' אלהיכם" רק בזמן שבית המקדש קיים, אך כאשר בית המקדש חרב המעמד המיוחד של העיר ירושלים כמקום הנקרא "לפני ה'" בטל גם הוא, שהרי הגמרא במסכת מכות מבררת את דינם של פירות מעשר שני לאחר חורבן בית המקדש, ודנה האם מותר לאוכלם או לא, והגמרא מנסה להוכיח את דין פירות מעשר מהיקש דין מעשר שני לדין קרבן בכור. ואומר הגרי"פ שאם נאמר שדין "לפני ה'" שייך בירושלים רק בזמן שבית המקדש קיים, אין צריך כלל להקיש פירות מעשר שני לבכור, שכן לאחר החורבן ירושלים איננה בגדר "לפני ה'", וממילא גם ללא ההיקש לבכור, ברור שאסור לאכול פירות אלה.²⁷

תג. הגרי"מ טוקצינסקי זצ"ל בספר עיר הקודש והמקדש (חלק ג' עמ' רצ"ו) מביא מספר ציץ הקודש (מאת הגרצ"מ שפירא זצ"ל, רבו של הגרי"מ חרל"פ זצ"ל, רב שכונת שערי חסד וראש ישיבת מרכז הרב), שייתכן שההיקש של מעשר שני לבכור קיים רק כאשר המזבח בנוי. אולם הגרי"מ חרל"פ (בקונטרס אחרון שם) כותב שבפשטות הסוגיא סוברת שדין "לפני ה'" וההיקש של מעשר לבכור קיימים גם כשאין מזבח, ולכן סיים הגרי"מ ט וכתב: "המהדר יהדר בירושלים גם בזמן הזה לכוון בכל שבעת הימים ספק מצוות עשה של התורה". אמנם הגרי"מ ט הגביל את הדין גם לפי הביכורי יעקב, המחייב ליטול לולב בירושלים גם בזמן הזה, רק לחלק העיר המוקפת חומה שהתקדשה, אבל כל מה שלא התקדש, איננו נחשב בכלל ירושלים לעניין זה. ובחלק ב' מספרו, עמ' ס"ז, תחם הגרי"מ ט את גבולות העיר המקודשת. כמובן גבולות העיר המקודשת אינם חופפים לחומות העיר העתיקה של ימינו, שנבנו רק במאות השנים האחרונות.

הגרי"פ דוחה בדרך נוספת סברה זו, שלאחר חורבן בית המקדש בטל דין "לפני ה' אלוקיכם". הרמב"ם (הלכות בית הבחירה פרק ו' הלכה י"ד) פוסק שגם לאחר חורבן בית המקדש לא בטלה קדושת מקום המקדש, והנכנס למקום המקדש, גם בזמן שהבית חרב, חייב כרת. אם מקום המקדש קדוש גם לאחר חורבן הבית, ברור שגם ירושלים נשארה בקדושתה, וממילא גם היום שייך דין "לפני ה'" בירושלים. נמצא שאי אפשר לומר שלאחר החורבן אין ירושלים נחשבת "לפני ה'".

לפיכך ממשיך הגרי"פ ומנסה לתרץ את שאלותיו:

וקצת היה מקום לומר בזה על כל פנים לתרץ תקנת רבן יוחנן בן זכאי לפי המבואר בסוגיא דפרק קמא דמגילה... דאיכא תנאי דסבירא להו שגם בקדושת ירושלים והמקדש קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא, עיין שם. אלא דלהרמב"ם ז"ל וסיעתו לא קיימא לן כוותייהו, ופסקו להלכה כהנך תנאי ואמוראי דסבירא להו התם דבקדושת ירושלים והמקדש קדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא, עיין שם. ואם כן יש מקום לומר דלרבן יוחנן בן זכאי סבירא ליה כהנך תנאי דסבירא להו בקדושת ירושלים והמקדש דלא קידשה לעתיד לבוא, ואם כן משחרב הבית וחרבה ירושלים בטלה קדושתו, וממילא בטלה גם כן מצוות לולב כל שבעה דמקדש. ולכן שפיר הוצרך רבן יוחנן בן זכאי לתקן בגבולין ליטול כל שבעה זכר למקדש. או דנימא דהא דתנן משחרב בית המקדש התקין ריב"ז וכו' היינו משחרב המקדש וירושלים עמו, שהרי ידוע שאחר חורבן בית המקדש (שייבנה במהרה בימינו אמון) נחרבה גם ירושלים ונחרשה העיר על ידי אדריינוס שחיק טמיא [שחיק עצמות]... וגזרה יצאה מאתו שלא ידרוך כף רגל ישראל על אדמת עיר הקודש. וגזרה זאת הייתה קיימת זמן רב עד שחזרה ונתבטלה ברבות הימים, ומעט מעט חזרה ונבנתה, ומעט מעט ניתנה רשות לישראל להתיישב בה. ואם כן נתבטלה אז במשך זמן זה מצוות לולב דמקדש כל שבעה, אף על גב דקדושת ירושלים והמקדש לא בטלה, ולא היה הלולב ניטל אלא יום ראשון של חג בגבולין במקום שהיו ישראל מצויין שם. ובאותו הזמן הוא שהתקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא הלולב ניטל כל שבעה זכר למקדש, שהרי בזמנו נתבטלה מצוות לולב כל שבעה דמקדש לגמרי.

בספר ירושלים של זהב הארכנו בהבאת השיטות השונות לגבי מקור הקדושה של ירושלים: האם לירושלים יש קדושה עצמית, או שקדושתה נובעת מקדושת המקדש.

הגר"פ מתרץ אפוא שני תירוצים:

א. לפי הרמב"ם, רבן יוחנן בן זכאי סבר שלאחר חורבן בית המקדש בטלה קדושת המקום, הן קדושת מקום המקדש, והן קדושת ירושלים (שאינה נחשבת עוד "לפני ה'"). לפי תירוץ זה צריך להבין מדוע מצד אחד איננו פוסקים כרבן יוחנן בן זכאי בדין ביטול קדושת מקום המקדש וירושלים, ומצד שני אנו נוהגים כתקנתו בעניין נטילת ארבעת המינים בכל שבעת ימי החג, זכר למקדש.

ב. אמנם מצוות נטילת ארבעה מינים נהגה מן התורה כל שבעה גם לאחר החורבן, אולם בפועל לא היה אפשר ליטול את ארבעת המינים בירושלים לאחר החורבן, משום שהעיר נחרבה, והיה אסור ליהודים לעלות אליה. לו היו יהודים יכולים לעלות לירושלים וליטול שם את ארבעת המינים, לא היה צורך בתקנתו של רבן יוחנן בן זכאי.

ממשיך הגר"פ בדבריו ומקשה על תירוצו השני:

אלא דבזה לא סרה התמיהה ועדיין הקושיא העצומה במקומה עומדת. דהרי על כל פנים לפי מאי דקיימא לן בקדושת ירושלים והמקדש שקידשה לשעתה ולעתיד לבוא, ולאחר שנבנתה ירושלים וחזרו ישראל ונתיישבו בה ברשות המלכות, שוב אין מקום לתקנת רבן יוחנן בן זכאי בגבולין זכר למקדש, כיון שעדיין עיקר מצוות לולב כל שבעה דמקדש נוהגת מדאורייתא בירושלים כדמעיקרא. ולא שייכא בזה כלל תקנה זכר למקדש, וממילא בטלה תקנת רבן יוחנן בן זכאי. דהרי מעיקרא לא תיקנה רבן יוחנן בן זכאי אלא משום זכר למקדש, ואם כן עכשיו שאין מעתה שום מקום לעשות בזה זכר למקדש כלל, כיון דמצוות מקדש גופא לא בטלה ונוהגת גם עכשיו כבזמן המקדש, שוב תקנתו אזדא ליה מאליה...

והלכה רווחת היא דגם עכשיו קיימא לן כתקנת רבן יוחנן בן זכאי, ומעיקר משנתנו מוכרח כן, דהרי רבי דסתמה למתניתין בזמן שכבר חזרה ירושלים על ידי ישראל הווה, ואיהו גופיה וכולהו רבנן דמתיבתיה – בירושלים הוו. ואפילו הכי שנה תקנת רבן יוחנן בן זכאי במשנתנו להלכה ולמעשה, ואם כן הסערה לא שקטה לדממה, ועדיין הפליאה נשגבה, אם לא דנימא שאחר שחזרו ונתיישבו ישראל בירושלים, חזרו וקיבלו חכמי ישראל עליהם תקנת רבן יוחנן בן זכאי שתהא נוהגת מכאן ואילך, אף על פי שבטל הטעם דזכר למקדש וכמו שנתבאר.

הגרי"פ מקשה על תירוצו השני: גם אם הייתה תקופה שלא היה ניתן ליטול בה את ארבעת המינים בירושלים (בגלל שהעיר הייתה חרבה מישראל), ולכן היה אז צורך בתקנת רבן יוחנן בן זכאי בגבולין, מכל מקום היום לא ניתן לומר כך, שהרי ב"ה היישוב היהודי חזר לירושלים, ואפילו בזמן שרבי יהודה הנשיא ערך את המשנה והזכיר בה את תקנת רבן יוחנן בן זכאי, כבר חזר חלק מהיישוב היהודי לעיר, ואם כן היה אפשר לקיים את מצוות נטילת לולב מדאורייתא בירושלים. הלכך מסביר הגרי"פ שגם לאחר שלכאורה בטל הצורך בתקנת רבן יוחנן בן זכאי, וירושלים התיישבה מחדש על ידי יהודים, חכמי ישראל חזרו וקיבלו עליהם את תקנת רבן יוחנן בן זכאי.

הגרי"פ אינו מסביר מדוע חכמי ישראל חזרו וקיבלו עליהם את תקנת ריב"ז. הגאון הרב שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל כותב (מנחת שלמה חלק ב', סימן נ"ז, אות א') בדיון בדבריו של בעל הביכורי יעקב האומר שמי שנטל את ארבעת המינים בירושלים צריך להקפיד במשך כל שבעת ימי החג על כל הדינים הפוסלים ביום הראשון:

עד שיבוא גואל צדק ויבנה המקדש, חוששין שמא יחזרו נכרים לכבשה ותיחרב ירושלים, ושפיר בעי דרישה.

והנה ממש לפני יציאת הספר למכבש הדפוס זכינו שיצא לאור חלק ה' של ספר קובץ תשובות לגרי"ש אלישיב זצ"ל, ושם (עמ' קצ"ח) כתב שלאחר חורבן בית המקדש לא הייתה דריסת רגל ליהודים בירושלים ולא יכלו לעלות אליה, ולכן היה צורך בתקנת רבן יוחנן בן זכאי. אמנם, לאחר שכבר הייתה אפשרות ליהודים להיכנס לירושלים, לא התבטלה תקנת רבן יוחנן בן זכאי, כפי שכתב הרמב"ם בהלכות לולב (פרק ז', הלכה ט"ו):

ותקנה זו עם כל התקנות שהתקין רבן יוחנן בן זכאי משחרב בית המקדש, כשייבנה בית המקדש יחזרו הדברים ליושן.

הננו מתפללים לה' יתברך שיבנה ויכונן את ירושלים ואת מקום המקדש, ושנזכה לביאת גואל צדק.

הגאון רבי צבי פסח פראנק זצ"ל, רבה של העיר ירושלים, העיר שתי הערות על שאלתו הראשונה של הגרי"פ (מקראי קודש סוכות חלק ב', מהדורת תשע"ג, עמ' צ"ו). לדבריו, גם בזמן שבית המקדש היה קיים, לא היה חיוב לעלות לרגל וליטול את ארבעת המינים בבית המקדש (למרות שהרמב"ם סובר שמצוות "ושמחתם לפני ה' אלהיכם" חלה בכל ירושלים):

אמנם, גם בזמן שבית המקדש היה קיים, לא נזכר בשום מקום שיהא חיוב לעלות לירושלים (לרמב"ם) או למקדש (לשיטת רש"י), כדי לקיים שם נטילת לולב כל שבעה (דכשבית המקדש היה קיים, לא היו נוטלים כלל בגבולין בשאר הימים).

בהמשך דבריו, מביא הגרצ"פ את דברי הערוך לנר והאמרי ברוך, האומרים שכיון שיש מצווה נפרדת ליטול את ארבעת המינים בבית המקדש, גם מי שנטל ארבעת המינים מחוץ למקדש, מחויב ליטול אותם שוב בבית המקדש:

ויעוין בערוך לנר (מגא דיבור המתחיל "והיינו") שכתב בתוך דבריו: "אבל בלולב, שהיא מצווה המוטלת על כל ישראל לקיימה במקדש דווקא, דכל שבעה אינה מצווה רק במקדש מן התורה", עד כאן לשונו. וכן מבואר בהגהות אמרי ברוך על הטורי אבן (ראש השנה ל; דיבור המתחיל "מה שכתב") שכתב בתוך דבריו: "דאנשים טהורים שהיו יכולים לבוא למקדש לקיים מצווה מדאורייתא, לא נפטרו במה שנטלו הלולב חוץ למקדש", עד כאן לשונו.

אלא שהגרצ"פ דוחה את שיטתם:

ויש לעיין בדבריהם. ויעוין תוספות (פסחים ג, דיבור המתחיל "מאליה") שכתבו "ורבי יהודה בן בתירא שלא עלה לרגל וכו', שנציבין חוץ לארץ היא", עד כאן. ויעוין בפסקי תוספות (ס) שכתב: "אין לו קרקע או זקן או בחוץ לארץ (שהוא נמצא בחוץ לארץ), פטור מראייה", עד כאן. ויעוין שם באור חדש ובמנחת חינוך (מצווה ה' אות ז). ויעוין בהגהות חשק שלמה (גיטין ד, דיבור המתחיל "כיון דאיכא"), שכתב: "לכאורה תימה, דאם כן ממדינת הים לארץ ישראל נמי משכח שכיחי, דהא כל ישראל מחויבין לעלות לרגל. ולכאורה נראה מזה ראייה לדעת התוספות בפסחים (דף ג' עמוד ב' דיבור המתחיל "מאליה"), דיושבי חוץ לארץ פטורין מראייה ופסח, וכן משמע באמת בירושלמי דהוריות פרק א', עיין שם. ובמקום אחר הארכנו בדין מי שפטור מקרבן פסח, אם הוא מחויב להביא עצמו לידי חיוב.⁷⁷

תד. הכוונה למה שכתב במקראי קודש על פסח (סימן ו'), שהביא שם מחלוקת בין המנחת חינוך לצ"ח האם אדם הגר במקום רחוק מירושלים צריך לעלות לירושלים על מנת להתחייב במצוות הרגל.

הרי שמצאנו מחלוקת אחרונים האם אדם חייב לעלות לרגל כדי לקיים מצוות ראייה ומצוות הקרבת קרבן פסת. הביכורי יעקב (שהוא גם מחבר הערוך לנר) סובר שהאדם חייב בכך, ואילו הגרצ"פ פראנק סובר שאינו חייב.

חובת הנטילה במקדש – על האדם או על הציבור?

החכם צבי (סימן ט') התיר למי שאין לו אתרוג אחר ליטול אתרוג חסר ביום הראשון:

ואפשר לומר דאף הראב"ד החולק דווקא ביבש שהוא פסול כל שבעה לדעתו ז"ל, אבל באתרוג חסר דכשר בשאר ימים ומברכין עליו, כדאמרינן "רבי חנינא מטבל ביה ונפיק ביה", אף הוא מודה דמברכין עליו אפילו ביום ראשון, דנהי דאינו יוצא בו מן התורה, מכל מקום מדרבנן מחויב ליטלו ולברך עליו כדרך שמברך עליו בשאר ימים, כדי שלא יהא יום ראשון קל משאר ימים.

והא דחלוק יום ראשון משאר ימים, היינו בדאיכא אחריני לברוכי עליהו, אבל בדליכא אחרינא כלל אלא זה החסר דכשר בשאר ימים, ודאי דאף ביום ראשון מחויב ליטלו ולברך עליו כדרך שמברכין על כל המצוות דדבריהם.

החכם צבי מבסס את היתרו על ההיתר ליטול אתרוג חסר בימי חול המועד: אם מותר ליטול אתרוג חסר בימי חול המועד, בשעת הדחק מותר ליטול אתרוג חסר גם ביום טוב ראשון של חג. הוא כותב שלפי הראב"ד, אין לחלק בין יום טוב ראשון לימי חול המועד אלא לעניין יבש, אבל לעניין חסר יודה הראב"ד שאין לחלק בין השניים, ואתרוג חסר שכשר לנטילה בימי חול המועד כשר לנטילה גם ביום טוב ראשון של חג.

אולם החלקת יואב בספר קבא דקשייטא (קושיא ע"ה) מקשה על החכם צבי:

קשה לי על החכם צבי שדעתו שמותר לברך על אתרוג חסר ביום טוב ראשון אם אין לו אתרוג שלם, מטעם דלא גרע יום הראשון משאר ימים דמברך על מצוות מקדש, דחסר כשר בו. אבל מאוד מאוד תמוהין דבריו, דהרי מבואר בבעל המאור (ריש פרק לולב וערבה) דביום הראשון ליכא מצוות מקדש, וקרא ד"ושמחתם לפני וכו' שבעת ימים", הפירוש עד תשלום שבעת ימים, וכהאי גוונא כתב הריב"ש בתשובתו (סימן ת"י) בפשט הכתוב "אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות", עיין שם. ודברי בעל המאור מוכרחים בש"ס שם, דתיקנו ביום ראשון ליטול בביתו, ואם כן חסר ביום ראשון פסול לגמרי.

החלקת יואב כותב שביום טוב ראשון של חג אין בכלל מצווה מיוחדת על נטילת ארבעת המינים בבית המקדש. הציווי האמור בפסוק "ולקחתם לכם ביום הראשון" עוסק בנטילת ארבעת המינים בכל מקום. לפי הרז"ה (שהבאנו לעיל), סוף הפסוק עוסק בחובת הנטילה במקדש בשאר ימי החג, אבל אין חובה ליטול ארבעת המינים ביום הראשון דווקא במקדש.

ובספר קהילות יעקב (סימן כ"ח) תירץ את דברי החכם צבי, אך לפני כן הסביר את קושייתו של החלקת יואב:

והנה לכאורה משמע שהכריח דמצוות "ושמחתם" האמור במקדש אינה נוהגת ביום הראשון, שזהו על פי מה שכתוב "כי הראשון מצוותו מהתורה בכל מקום". ולא הבנתי מה הכרח הוא, הא שפיר מתפרש מצוות "ולקחתם" לכל ישראל בכל מושבותם, ובבית המקדש מצווה שיעשו כן לפני ה' כל שבעה. וכנראה דעיקר הראיה הוא כדמסיק "לפיכך התקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו", וסובר דאי סלקא דעתך שמצוות לולב ביום הראשון הוא מהתורה במקדש, איך יתקנו חכמים לבטל מצווה מהתורה. אך אינו מובן כל כך, שהרי מפורש במשנתנו שהוכרחו לזה לפי שהיו מכים זה את זה ובאים לידי סכנה. ואפשר דסובר בעל המאור ז"ל שלא הייתה בגדר פיקוח נפש ממש לעקור בשביל זה מצווה מדאורייתא, וצריך עיון.

אי אפשר לומר שהחלקת יואב התכוון לומר שאין כלל מצווה ליטול ארבעת המינים בבית המקדש ביום טוב ראשון. הרי אם התורה ציוותה ליטול ארבעת המינים בכל מקום, ברור שיש מצווה ליטול גם בבית המקדש, וסוף הפסוק המצווה על שמחה לפני ה' מצווה על שמחה בבית המקדש. ממילא אין הכרח לומר לפי הרז"ה שאין מצווה ליטול ארבעת המינים בבית המקדש בכל שבעת הימים. אלא קושייתו של החלקת יואב היא מכך שחכמים תיקנו שכל אחד יהא נוטל את ארבעת המינים בביתו: אם יש מצווה ליטול ארבעת המינים בבית המקדש, כיצד ייתכן שחכמים עקרו את המצווה ותיקנו שכל אחד יהא נוטל בביתו? לכן ההוכחה של החלקת יואב לכך שאין חובה ליטול ארבעת המינים בבית המקדש, איננה מהאופן שבו הוא הבין שהרז"ה מפרש את הפסוק, אלא מביטול התקנה על ידי חכמים (אלא שצריך לומר לשיטתו שלא היה אילוץ לתקן את תקנת חכמים מפני פיקוח נפש, שאם לא כן אין להקשות מביטול התקנה, שכן ברור שפיקוח נפש דוחה גם מצווה מדאורייתא).

לאחר מכן מסביר הקהילות יעקב שאין הכרח לומר שתקנת חכמים שכל אחד יהא נוטל את ארבעת המינים בביתו סותר את המצווה מן התורה ליטול בבית המקדש:

ועוד נראה לעניות דעתי דהתקנה שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו אינו עוקר את מצוות ושמחתם שבמקדש, דיש לומר דמתקיים על ידי הכוהנים של הבית אב שהיו בבית המקדש ועל ידי החזנים והזקנים שהיו ישנים בבית המוקד, ושלושה הבתי דינים שהיו שם, והיה במקדש ציבור שמקיימים "ושמחתם", אלא שברוב עם היו המצווה גדולה יותר, אבל גם אחר שתקנו שייטול כל אחד ואחד בביתו, נתקיימה המצווה ד"ושמחתם" בבית המקדש.

ודעת בעל המאור ז"ל אפשר שסובר שמצוות "ושמחתם" במקדש אינו חובת המקדש, אלא מצוות גברא הוא שכל אחד מישראל חייב ליכנס למקדש כדי לקיים מצוות "ושמחתם", ולפי זה כל יחיד שאינו נכנס לעזרה קעבר על מצוות עשה דאורייתא.

לפי הקהילות יעקב, אפשר לומר שהחובה ליטול ארבעת המינים בבית המקדש ולשמוח בהם, איננה מוטלת על היחיד, אלא על הציבור. ממילא, גם לאחר שחכמים תיקנו שכל אחד יהא נוטל ארבעת המינים בביתו, אפשר עדיין לקיים את מצוות "ושמחתם" לפני ה' אלהיכם שבעת ימים" על ידי נציגים של עם ישראל שייטלו את ארבעת המינים בבית המקדש, ולכן אין להקשות על החכם צבי הסובר שמקיימים את המצווה ליטול ארבעת המינים בבית המקדש בכל שבעת ימי החג. לעומתו הרוז"ה סובר שמצוות "ושמחתם" חלה על כל יחיד ויחיד, וממילא אם חכמים תיקנו שכל אחד יהא נוטל בביתו, הם בעצם סברו שאין מצווה ליטול ארבעת המינים כל יום בבית המקדש.

לימוד הלכה למעשה ממצוות הנטילה במקדש למצוות הנטילה בגבולין

לעיל ראינו שאם מגדירים את מצוות ארבעת המינים כמצווה אחת הכוללת את הנטילה בגבולין ובמקדש כשתי מצוות נפרדות, אם אדם נטל את ארבעת המינים ביום הראשון בגבולין, הוא עדיין חייב ליטול את ארבעת המינים פעם נוספת במקדש. נביא עניין נוסף שלמדים הלכה למעשה, והוא קשור להגדרת מצות הנטילה כמצווה אחת או כשתי מצוות נפרדות. כתב הגר"מ שטרנבוך שליט"א בספרו מועדים וזמנים (חלק ב',

עמ' מ'-מ"ג):

שדבר חדש ונפלא בשורש מצות לולב כל שבעה במקדש למדנו מדברי התוספות וריטב"א ריש פרק רביעי דסוכה, דאיתא התם דביום ראשון שחל להיות בשבת, תיקנו חכמים שנוטל בביתו, ופירשו התוספות וריטב"א שם דהוא הדין כל שבעה. ותמהני שכל שבעה לא שייך שייטול בביתו, שמצות נטילה כל שבעה היא במקדש

דווקא, והמפרשים נדחקו דמיירי בירושלים, וסבירא ליה כשיטת הרמב"ם בפירוש המשניות סוף פרק שלישי דסוכה, ולעניין שופר בפרק שני דשופר, שבכל ירושלים מקרי לפני ה', דומיא דמעשר שני. ועל כורחך המצווה מתקיים כאן בכל העיר, אבל לפי זה העיקר חסר מן הספר, שלא הזכירו כלל דמיירי בירושלים. וביותר תקשי שהתוספות גופא סבירא ליה בריש פרק רביעי דראש השנה שירושלים דינה כגבולין, וכן פירש הריטב"א לעיל, עיין שם.

הגר"מ שטרנבוך (להלן הגרמ"ש) שואל את השאלה שהועלתה לעיל: כיצד ייתכן שחכמים עקרו מצווה מהתורה ליטול את ארבעת המינים בבית המקדש, והנהיגו שכל אחד ייטול את ארבעת המינים בביתו? בדבריו דחה הגרמ"ש את האפשרות שחובת הנטילה אינה במקדש אלא בירושלים, והתקנה הייתה שייטלו את ארבעת המינים בביתם בירושלים. לכן חידש הגרמ"ש את החידוש הבא:

ולעניות דעתי נראה לפרש בדבריהם, שאין חיוב ליטול במקדש דווקא, שרק בשמחה דבעינן בסוכות מבואר "ושמחתם לפני ה' אלהיכם", דבעינן השמחה במקדש דווקא, ומדסמיך ליה למצוות לולב, משמע לן שהמצווה בלולב דווקא. ועל כורחך חיוב ליטול מהתורה לולב כל שבעה לקיים מצוות שמחה במקדש, אבל בהנטילה גופא לדעת התוספות לא בעינן במקדש דווקא, שנוטל גם בגבולין, דעיקר הקרא דבעינן כל שבעה נטילה בלולב מיירי בכל מקום, דומיא דגבולין דילפינן לה מדכתיב "ולקחתם לכם", דמיירי בכל מקום, ואם כן מהתורה נוטל נמי בכל מקום, אבל אינו מקיים המצווה עד ששמח במקדש שמחה יתרה דווקא. ולפי זה, גם במצווה כל שבעה במקדש, סגי בהגבהה בעלמא בכל מקום, ובלבד ששמח במקדש שזהו עיקר מצוות היום. ואתי שפיר דברי התוספות וריטב"א שנוטל בביתו כל שבעה מהתורה, ומכל מקום מהני כמו שכתבנו.

הגרמ"ש מחדש שאין חיוב ליטול ארבעת המינים בבית המקדש.²¹ החיוב הוא על השמחה, וניתן להפריד את השמחה מהנטילה. אדם יכול ליטול את ארבעת המינים בביתו, ולאחר מכן להיכנס לבית המקדש ולשמוח, ובכך לקיים את מצוות התורה! כך יכלו חכמים לתקן שכל אחד ייטול את ארבעת המינים בביתו, משום שהם לא עקרו מצווה מדאורייתא, שכן המצווה לשמוח בבית המקדש במקומה עומדת, ואין שום מצווה שאדם ייטול את ארבעת המינים דווקא בבית המקדש. והוא ממשיך בדבריו:

---

21. כך כתב גם הגר"ש אלישיב זצ"ל (עיין קובץ תשובות, חלק ה', עמ' קצ"ז).

ולעניות דעתי פשוט שאדרבא, אם יוצאין ביום הראשון חובת מקדש אפילו כשנטל חוץ למקדש בחיוב בגבולין, על כורחך היינו טעמא שאין חיוב במצווה דשבעה שייטול במקדש דווקא, שאי קיום המצווה דמקדש הוא "לפני ה' אלהיכם" דווקא, בעינן שייטול כל שבעה במקדש דווקא, וכדכתיב "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים". ועל כן נראה שלדבריהם אדרבה יוצאין תמיד חובת נטילה בגבולין, ובלבד ששמח במקדש כמו שכתבנו. רק ביום הראשון סלקא דעתך אמינא שיש תרי מצוות, ליטול בגבולין שכל אחד מישראל חייב בכל מקום, וחובה מיוחדת ליטול לצאת חובת מקדש, ובמה שנטל בגבולין לא יצא חובת נטילה למקדש... אבל הכא יוצא במה שנטל בגבולין, שכוונת התורה כאן רק שבמקדש צריך להשלים עד שבעת ימים, וזהו שנתכוונו הפוסקים דביום הראשון במה שנטל בגבולין יצא נמי ידי חובת מקדש, אבל היינו דווקא אם שמח במקדש שבלאו הכי לא קיים מצוות "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים", שהכוונה עם יום ראשון גם כן.

אמנם, למרות חידושו של הגרמ"ש, הוא כותב שלמעשה צריך לשמוח בשעת נטילת הלולב, ולכן ראוי ליטול את ארבעת המינים בשעת ההלל, כדי שהשמחה והנטילה יבואו יחד:

והעיקר בנידון דידן נראה דלכולי עלמא ראוי לומר הלל בסוכות עם לולבו בידו דווקא, ואף שיוצאין בהגבהה ונימא שגם במקדש יוצאין, מכל מקום מצווה ליטול עם הלל דווקא. וכן מצאתי ברמב"ן בספר המצוות שהלל ביום טוב ראשון דאורייתא אפילו בגבולין, דבעינן הלל בנטילת לולב, עיין שם. ונראה דנכון לומר הלל עם קיום המצווה, דהיינו לולבו בידו, ונפקא מינה שאין ליטול את שניהם ביד אחד, שלכמה פוסקים לא יצא, דלא מיקרי נטילה כלל.

הרחמן הוא יחזיר לנו את עבודת בית המקדש במהרה בימינו!

שער י'

מדריך הלכתי ומעשי לקניית ארבעת המינים

להלן רשימה תמציתית של הדברים העיקריים שיש להקפיד עליהם בקניית ארבעת המינים, עם הפניה למקור הדין בספר. הדינים ממויינים לפי הנושאים והשתדלנו שיהיה סדר הגיוני בבדיקה על פי הרשימה.

קניית ארבעת המינים

- ▶ האדם המוכר הוא גדול, בר דעת ונאמן (שער ב' סימן א').
- ▶ מקור האתרוגים ידוע, יש כתב הכשר לפרדס שבו גדלו האתרוגים, ובו מפורש שהאתרוגים שבפרדס הם בחזקת בלתי מורכבים ושהופרשו מהם תרומות ומעשרות כדין (שער ו' סימן א').

לולב

- ▶ הלולב הוא מזון כשר לנטילה (שער ג' סימן א' סעיפים א'–ד').
- ▶ הלולב איננו יבש (שער ג' סימן ה').
- ▶ יש עלים בשני צדי השדרה (שער ג', סימן ג', סעיף ג').
- ▶ שיעור שדרת הלולב הוא לפחות 40 ס"מ, ויש הפרש של לפחות 10 ס"מ בין שדרת הלולב לגובה ההדסים והערבות (שער ג', סימן א', סעיפים ז'–ט').
- ▶ השדרה איננה עקומה לפנים או לצדדים כמגל (שער ג', סימן ג', סעיף ה').
- ▶ התיומת איננה חלוקה. יש המחמירים שלא תהיה חלוקה כלל, יש הסוברים שמותר ליטול לולב שהתיומת פתוחה פחות מטפח, ויש האומרים שמותר ליטול לולב שהתיומת פתוחה בפחות מרובה (שער ג', סימן ד', סעיפים א'–ב').
- ▶ ללולב אין קורע, למחמירים שלא ליטול לולב עם קורע (שער ג', סימן ו').
- ▶ העלה האמצעי כפול לפחות ברוב אורכו וברוב רוחבו (שער ג', סימן ד', סעיף ט').
- ▶ אין צורה של הימנק בעלה האמצעי או ברוב עלי הלולב (שער ג', סימן ד', סעיף י').
- ▶ אם יש תיומת כפולה, המוכר והקונים לא הורידו את הקורע מהלולב (שער ג', סימן ד', סעיף ה').
- ▶ עלי הלולב עולים ומכסים את השדרה. הם לא נפתחו והתקשו כעץ (שער ג', סימן ב', סעיפים א'–ה').
- ▶ ברוב עלי הלולב, ראש עלה אחד מגיע לעלה שמעליו (שער ג', סימן ב', סעיף י').

- עלי הלולב כפולים (שער ג', סימן ב', סעיף ח').
- הלולב איננו קטום. לולב המסתיים בקוץ שנקטם - כשר (שער ג', סימן ב', סעיף י"א וסימן ד' סעיף י"ד).
- העלים אינם כפופים (שער ג', סימן ב', סעיף י"ג, וסימן ד', סעיף י"ח).
- שדרת הלולב איננה חסרה ברובה (שער ג', סימן ג', סעיף ט').
- אין קוצים בשדרה (שער ג', סימן ג', סעיף ד').

הדס

- ההדסים אינם מורכבים (שער ד', סימן א', סעיף ה').
- ההדס לח וירוק ואיננו יבש (שער ד' סימן ה').
- עלי ההדס אינם מדולדלים כלפי מטה (שער ד', סימן ד', סעיף ה').
- אורכו של ענף ההדס הוא לפחות 30 ס"מ (שער ד', סימן א', סעיף א').
- יש בהדס 30 ס"מ משולשים, או לפחות 16 ס"מ (שער ד', סימן ב', סעיף ב').
- גודל העלים – רצוי שיהיו בגודל של ציפורן אגודל (שער ד', סימן ד', סעיף ו').
- רצוי: העלים מכסים את כל הענף - ראשו של עלה אחד מגיע לחלקו התחתון של העלה שמעליו (שער ד', סימן ג', סעיף ד').
- אין נראית קטימה בענף ההדס (שער ד', סימן ג', סעיפים א'-ב').

ערבה

- הענף הוא בוודאות ענף של עץ ערבה (שער ה', סימן א', סעיפים א', ג'-ה').
- אורך הענף הוא לפחות 30 ס"מ (שער ה', סימן א', סעיף ז').
- רוב עלי הערבה לא נשרו. הידור מצווה: לא נשרו כלל עלים מהערבה(שער ה', סימן ב', סעיף ב').

✔ הערבה איננה יבשה (שער ה', סימן ב', סעיף א').

✔ הערבה איננה קטומה (שער ה', סימן ב', סעיפים ז'–ט').

אתרוג

✔ מקורו של האתרוג ידוע, הוא בחזקת שאינו מורכב והופרשו ממנו תרומות ומעשרות (שער ו', סימן א', סעיף א').

✔ נפח האתרוג לפחות 100 סמ"ק (שער ו', סימן א', סעיפים ג'–ה').

✔ צבעו של האתרוג הוא צהוב, שעווה חזק, או חלמון ביצה. ניתן להכשיר גם אתרוג בצבע כרכום, חום בהיר, אדום בהיר או ירוק בהיר (שער ו', סימן ב', סעיף ט').

✔ האתרוג איננו יבש (שער ו' סימן ג').

✔ בדיקת החוטם: אין שינוי מראה, סדק או קילוף שמראהו איננו כמראה אתרוג (שער ו' סימן י"ב).

✔ מקום הפיטם נבדק (שער ו' סימן ד').

✔ אין באתרוג נקב מפולש, נקב המגיע לחדרי הזרע או נקב בקוטר 2.3 ס"מ (שער ו', סימן ד', סעיפים א'–ד').

✔ האתרוג לא נימוח (שער ו', סימן ה', סעיף א').

✔ אין באתרוג סדק לא טבעי (שער ו', סימן ה', סעיפים ב'–ו').

✔ אין קילופים על האתרוג, ואין מקומות שניתן לראות בהם את הבשר הלבן של האתרוג (בימינו אלו חששות נדירים, כיון שאתרוגים עם קילוף משמעותי אינם מגיעים לשוק בדרך כלל (שער ו', סימן ו', סעיפים א'–ב').

✔ עוקץ האתרוג לא נתלש (שער ו', סימן ז', סעיף י"א).

✔ אין שני שינויי מראה על רוב שטח או היקף האתרוג. יש מקפידים בכך גם אם שינויי המראה אינם נמצאים על רוב שטח האתרוג או על רוב היקפו (שער ו', סימן ט', סעיפים א'–ד').

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת
סבי היקר
ר' אהרן
בן ר' ישראל מנחם
מושקוביץ ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת
סבי היקר

ר' יוסף חיים

בר' יצחק

ברינו ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה.

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת
סבתי היקרה

קילא ע"ה

בת

ר' אורי יוסף

מושקוביץ ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה.

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת
סבתי היקרה

לאה ע"ה

בת

ר' יצחק

ברומר ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה.

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת
הרב **שמואל חיים**
בן **שמחה בונים**
אקשטיין זצ"ל
ראש ישיבת **שעלבים**
ת.נ.צ.ב.ה.

ארץ ארץ אל תנסי דמם

לעילוי נשמת

הקדושים שנרצחו על קידוש השם

בישיבת "מרכז הרב"

ליל ר"ח אדר ב' תשס"ח

הקדוש דורון בן מקוננט מהרטה הי"ד

הקדוש יונדב חיים בן צמח יהודה הירשפלד הי"ד

הקדוש רועי אהרון בן יעקב רוט הי"ד

הקדוש שגב פניאל בן אלישב אביחיל הי"ד

הקדוש יונתן יצחק בן דרור אלדר הי"ד

הקדוש נריה בן יצחק כהן הי"ד

הקדוש אברהם דוד בן נפתלי מוזס הי"ד

הקדוש יוחאי בן טוביה ליפשיץ הי"ד

ת.נ.צ.ב.ה

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת

משה

בן **יעקב**

שפירא ז"ל

מדור הנפילים של בוני הארץ,
הקדיש את חייו לתחיית ישראל בארצו.

ת.נ.צ.ב.ה

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת
מזל ע"ה
בת הרב' **שלום**
דותן ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה.

נר ה' נשמת אדם

לעילוי נשמת
אליקים ומחלה
שרבינטר ז"ל

ת.נ.צ.ב.ה

